

**BEŞERİ SERMAYEYİ GELİŞTİRME
POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Mohammad Nasim ZUHORYAN
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Mahmut MASCA
Mayıs, 2021
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BEŞERİ SERMAYEYİ GELİŞTİRME POLİTİKALARI
ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hazırlayan
Mohammad Nasim ZUHORYAN

Danışman
Prof. Dr. Mahmut MASCA

AFYONKARAHİSAR 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **‘Beşeri Sermayeyi Geliştirme Politikaları Üzerine Bir İnceleme’** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

17/05/2021

İmza

Mohammad Nasim ZUHORYAN

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Mohammad Nasim ZUHORYAN
	Numarası	170655121
	Anabilim Dalı	İKTİSAT
	Programı	İKTİSAT
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Beşeri Sermayeyi Geliştirme Politikaları Üzerine Bir İnceleme	
Tez Savunma Sınav Tarihi	17.05.2021	
Tez Savunma Sınav Saati	10:00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek oy birliği – oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

BEŞERİ SERMAYEYİ GELİŞTİRME POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Nasim ZOHURYAN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Mart, 2021

Danışman: Prof. Dr. Mahmut MASCA

Beşeri sermaye, bir ülkenin insanların eğitim, sağlık ve demografik niteliklerinin geliştirilmesi ve bu yolla onların bir katkı ve değer merkezi olmasını ifade etmektedir. Beşeri sermayenin tanımlanmasında görüş ayrılığına neden olan ekonomik ve sosyal olmak üzere iki tür yaklaşım söz konusudur. İnsanı, üretimin bir girdisi olarak kabul eden yaklaşıma göre beşeri sermaye, üretimi artırmak, yenilik yapmak ve rekabet avantajı sağlamak üzere ekonomik büyümenin temel aktörüdür. Sosyal açıdan ise beşeri sermaye, eğitim, sağlık ve demografik alanda insana yakışır bir yaşamın oluşturulmasını ifade etmektedir. Her iki görüş kendi içinde tutarlı olmakla birlikte beşeri, sermaye hem ekonomik hem de sosyal sonuçları olan, bunları bir araya getirerek kalkınma çıktısı ortaya koyan bir bütüncül bir süreçtir. Beşeri sermayeye dayalı gelişmenin sağlanabilmesi için ise eğitim başta olmak üzere çok boyutlu, tutarlı, uzun vadeli, stratejik politika ve planlamaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada beşeri sermaye kavramı çeşitli açılardan incelenmiş, kalkınma sürecindeki rolü bakımından önemi, geliştirilmesi ve sürdürülmesi konularında açıklamalar yapılmıştır. Çalışma sonucunda; beşeri sermaye bakımından ilerleme kat etmiş olan ülkelerin bilgi temeline dayanan, sürdürülebilir kalkınma ve uluslararası rekabet avantajı elde edebileceği görülmüştür. Bununla birlikte beşeri sermayenin geliştirilmesi adına, bağımlılık yaratan ve değer üretmeyen konfor arzının da beklenen katkıyı veremeyeceği anlaşılmıştır. Bundan dolayı beşeri sermayenin geliştirilebilmesi için tek başına fiziki yapılar ve niceliksel çabalar yerine eğitim, sağlık ve yaşamın diğer alanlarında, derinliği olan niteliksel ilerlemelere öncelik ve önem verilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beşeri sermaye, kalkınma, insani gelişme, eğitim, sağlık.

ABSTRACT

A STUDY ON HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT POLICIES

Nasim ZOHURYAN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ECONOMY**

March, 2021

Advisor: Prof. Dr. Mahmut MASCA

Human capital refers to the development of the education, health and demographic qualities of the people of a country and thus making them a center of contribution and value. There are two types of approaches, economic and social, that cause divergence in the definition of human capital. According to the approach that accepts human as an input to production, human capital is the main actor of economic growth in order to increase production, innovate and gain competitive advantage. Socially, human capital refers to the creation of a decent life in education, health and demographic fields. Although both views are consistent within themselves, human capital is a holistic process that has both economic and social consequences, bringing them together and producing development output. In order to ensure development based on human capital, it is necessary to make multi-dimensional, consistent, long-term, strategic policies and plans, especially education. In this study, the concept of human capital is examined from various angles, and explanations are made about its importance, development and maintenance in terms of its role in the development process. In the results of working; It has been seen that countries that have progressed in terms of human capital can gain a knowledge-based, sustainable development and international competitive advantage. On the other hand, it has been understood that the addictive and non-value-generating comfort supply cannot provide the expected contribution for the development of human capital. Therefore, in order to develop human capital, priority and importance should be given to qualitative advances with depth in education, health and other areas of life, rather than physical structures and quantitative efforts alone.

Keywords: Human capital, development, human development, education, health.

ÖN SÖZ

Yüksek lisans eğitimimde katkısı olan sayın Hocalarıma, tez çalışmam sürecinde ilgi, sabır ve desteğini her zaman sunan danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Mahmut MASCA'ya yürekten teşekkür ederim.

Mohammad Nasim ZUHORYAN
2021, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYENİN İKTİSAT TEORİSİ İÇİNDEKİ YERİNİN İNCELENMESİ

1. BEŞERİ SERMAYENİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ.....	3
1.1. BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE FARKI	12
1.2. BEŞERİ VE SOSYAL SERMAYE AYRIMI.....	13
2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İKTİSADİ MODELLERİN BEŞERİ SERMAYE YAKLAŞIMI.....	15
2.1. MERKANTİLİST TEORİDE BEŞERİ SERMAYE.....	15
2.2. KLASİK TEORİDE BEŞERİ SERMAYE.....	16
2.3. MARKSİST TEORİDE BEŞERİ SERMAYE	17
2.4. POST-KEYNESYEN BEŞERİ SERMAYE	18
2.5. NEO-KLASİK MODELDE BEŞERİ SERMAYE	19
2.6. İÇSEL BÜYÜME MODELLERİNDE BEŞERİ SERMAYE	22
2.6.1. Romer Modeli (Ar-Ge Modeli).....	22
2.6.2. Lucas Modeli (Beşeri Sermaye Modeli).....	24
2.6.3. Barro Modeli	25
2.6.4. Jones Modeli.....	26
2.6.5. Rebelo'nun AK Modeli	26
2.6.6. Grossman ve Helpman'ın Modelleri.....	28
2.6.7. Yaparak Öğrenme Modeli	28
2.6.8. Greenwood ve Jovanovic Modeli	29
3. BEŞERİ SERMAYENİN UNSURLARI	29
3.1. EĞİTİM VE BEŞERİ SERMAYE	30
3.2. SAĞLIK VE BEŞERİ SERMAYE	32
3.3. KAMU HARCAMALARI VE BEŞERİ SERMAYE	35
3.4. İŞGÜCÜ TRANSFERLERİ VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ.....	35
3.5. BEYİN GÖÇÜ VE BEŞERİ SERMAYE	38
3.6. NÜFUSUN YAPISI VE BEŞERİ SERMAYE	39
4. BEŞERİ SERMAYENİN ÖLÇÜLMESİ.....	40
4.1. İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ	40
4.2. BEŞERİ SERMAYE ENDEKSİ	42
4.3. EĞİTİM GÖSTERGELERİ	46

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA EKSENİNDE BEŞERİ SERMAYE

1. İKTİSADİ BÜYÜME VE BEŞERİ SERMAYE.....	48
1.1. İKTİSADİ BÜYÜME TEORİLERİNİN BEŞERİ SERMAYEYE BAKIŞI	51
1.2. İKTİSADİ BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE ÖLÇÜLMESİ	55
2. AZGELİŞMİŞLİK VE İKTİSADİ KALKINMA.....	58
2.1. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN BEŞERİ SERMAYE AÇISINDAN GÖRÜNÜMÜ	60
2.2. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN BEŞERİ SERMAYE PROBLEMİ.....	63
3. İKTİSADİ KALKINMA VE BEŞERİ SERMAYE.....	64
3.1. KALKINMA KAVRAMININ TANIMLANMASI.....	70
3.2. KALKINMA DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ	72
4. KALKINMA KURAMLARI.....	76
4.1. KLASİK İKTİSAT: KALKINMA TEORİSİ.....	76
4.2. MARX'IN TARİHSEL MATERYALİZMİ	77
4.3. WILLIAM ARTHUR LEWIS: DUAL EKONOMİ MODELİ	79
4.4. W.W. ROSTOW: İKTİSADİ GELİŞMENİN AŞAMALARI MODELİ.....	80
4.5. DENGELİ KALKINMA MODELİ	82
4.6. DENGESİZ KALKINMA MODELİ	84
4.7. NEO- MARKSİST TEORİLER	85
4.8. NEO-LİBERAL YAKLAŞIM: KALKINMA.....	86
4.9. BEŞERİ SERMAYENİN KALKINMADAKİ ETKİSİ.....	87
4.9.1. Verimliliğe Etkiler	88
4.9.2. Teknik Gelişmelere Etkiler.....	90
4.9.3. Ekonomik Gelişmeye Etkiler	90
4.9.4. Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi İle İlgili Ampirik Çalışmalar	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN BEŞERİ SERMAYE PROFİLİ VE BEŞERİ SERMAYEYİ GELİŞTİREYE YÖNELİK POLİTİKALAR

1. TÜRKİYE'NİN BEŞERİ SERMAYE GÖSTERGELERİ	94
1.1. TÜRKİYE'DE EĞİTİM VE BEŞERİ SERMAYE	94
1.2. TÜRKİYE'DE SAĞLIK VE BEŞERİ SERMAYE.....	105
1.3. TÜRKİYE'NİN DEMOGRAFİK YAPISI VE BEŞERİ SERMAYE	111
1.4. İNSANİ GELİŞİMİ ENDEKSİ (İGE) VE TÜRKİYE	113
2. TÜRKİYE'NİN BEŞERİ SERMAYE BAKIMINDAN DÜNYA İLE KARŞILAŞTIRILMASI	120
3. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK POLİTİKALAR.....	126
3.1. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE EĞİTİM PLANLAMASI	127
3.2. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE YAPARAK ÖĞRENME.....	130
3.3. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE KURUMSAL ALT YAPININ OLUŞTURULMASI.....	132
3.4. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE ARGE VE TEKNOLOJİ KONUSUNDA YAPILABİLECEKLER	135
3.5. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE KURUMSAL ALT YAPININ OLUŞTURULMASI.....	136
SONUÇ	137

KAYNAKÇA.....	141
ÖZGEÇMİŞ.....	152

TABLolar LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. İGE Ülke Sıralamaları	41
Tablo 2. Seçilmiş Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.....	44
Tablo 3. Beşeri Sermaye Endeksi (2020)	45
Tablo 4. 25-34 Yaş Grubu Yetişkinlerin Eğitim Düzeyleri (%) (2009-2019).....	46
Tablo 5. Büyüme Modelleri ve Kuramcıları.....	55
Tablo 6. Az Gelişmiş Ülkelerin Ortak Özellikleri	61
Tablo 7. Dünyadaki Az Gelişmiş Ülkeler.....	63
Tablo 8. Rostow'un Aşamalar Modeli.....	81
Tablo 9. Dengeli Kalkınma Teorileri ve Savunucularının Görüşleri.....	82
Tablo 10. Dengesiz Kalkınma Teorileri ve Savunucularının Görüşleri	84
Tablo 11. Neo Marksist Teorileri ve Savunucularının Görüşleri	85
Tablo 12. Eğitim Düzeyi ile Verimlilik arasındaki İlişki	89
Tablo 13. Eğitim ve Gelir Düzeyi Arasındaki İlişki	91
Tablo 14. Eğitimde Sürekli Gelişim Modelleri	96
Tablo 15. 2023 Eğitim Vizyonu	98
Tablo 16. Tür Eğitim Sisteminde Yer Alan Okul/Kurum Türleri	100
Tablo 17. Türkiye, OECD ve AB Ülkelerinde Zorunlu Eğitim Süreleri	102
Tablo 18. Türkiye'de Net Okullaşma Verileri (2001-2019)	102
Tablo 19. Türkiye'de Eğitim Düzeylerine Göre Öğrenci Başına Eğitim Harcaması (2011-2019)	103
Tablo 20. Türkiye'de Kamu Cari Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)	106
Tablo 21. Türkiye'de Toplam Kamu Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%).....	107
Tablo 22. İşgücüne Katılım Oranı Ve İşsizlik Oranları Türkiye ile AB ve OECD Karşılaştırması	111
Tablo 23. Türkiye' ile AB ve OECD Nüfus Niteliklerinin Karşılaştırılması	112
Tablo 24. İGE Göstergeleri ve Kriter Değerleri	116
Tablo 25. İGE Göstergelerinde Türkiye'nin İGE Durumu.....	118
Tablo 26. İGE Göstergelerinde Türkiye'nin Bölgelere Göre İGE Durumu (1990-2019)	119
Tablo 27. İGE Türkiye ve Norveç Karşılaştırması (2020).	120
Tablo 28. Beşeri Sermaye Endeks Puan Gruplarına Ülkeler (2020)	121
Tablo 29. Ekonomik Bölgelere Göre 2010 ve 2020 Endeks Puanlarının Karşılaştırması	123
Tablo 30. Çeşitli Göstergelere Göre Türkiye ile OECD, AB ve BRICS Ülkeleri Karşılaştırmaları	124
Tablo 31. Kurumlarda Göre 21. Yüzyıl Becerileri Sınıflaması.....	133

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Beşeri Sermayeyi Etkileyen Faktörler	7
Şekil 2. Beşeri Sermayenin Maliyetleri ve Faydaları.....	11
Şekil 3. İktisadi Büyüme	50
Şekil 4. Kuznets Eğrisi	59
Şekil 5. Yıllara Göre Kamu ve Özel Sağlık Harcamasının GSYİH İçindeki Payı (%)	109
Şekil 6. Türkiye’de Sağlık harcamaları (2010-2019) (Milyar TL)	109
Şekil 7. Cari Sağlık Harcamasının GSYİH İçindeki Payının Uluslararası Karşılaştırılması (%), 2017	110
Şekil 8. Türkiye’nin Nüfus Piramidi	113
Şekil 9. İGE Boyut, Bileşenler ve Oluşumu.....	117

GİRİŞ

Beşeri sermaye genel olarak bir toplumun eğitim, sağlık ve demografik özellikler bakımından sürdürülebilir nitelikte gelişmişlik derecesini ifade etmektedir. Bundan dolayı beşeri sermaye kavramı pek çok disiplinin ilgi ve çalışma alanına girmekte olup, hakkında da çok çeşitli görüş ve önermeler ileri sürülmektedir. Ekonomik anlamda beşeri sermaye; nitelikli iş gücünün toplumsal refaha olan nitel ve nicel katkısı olarak ifade edilebilir. Bundan dolayı beşeri sermaye ile kalkınma arasında çok yakın ve nedenselliğe dayalı bir ilişki vardır. Örneğin beşeri sermaye niteliği bakımından görece geri kalmış ülke ve toplumlarda eğitim ve sağlık alanında da sorunlar olduğu görülmektedir. Ters açıdan bakıldığında beşeri sermaye unsurları bakımından ileri olan ülke ve toplumlarda da kalkınma göstergeleri olumlu yöndedir.

Literatürde ortaya konulduğu üzere eğitim alanında yapılan alt ve üst yapı yatırımları sonucunda, eğitim seviyesi gelişmekte, nitelik insan kaynağı yetişmekte bu da kalkınma sürecinde hayati öneme sahip nitelikli işgücünü yaratmaktadır. Bununla birlikte sağlıklı ve kaliteli yaşam için sistem iyileştirmeleri yapıldığında nitelikli işgücünün toplumsal refaha olan katkısı daha uzun süreli olmaktadır. Ancak bu noktada sosyal sermaye kavramı ile beşeri sermaye kavramları arasındaki farkın da iyi anlaşılması gerekmektedir. Zira sosyal sermaye, “toplumsal eylemin gerçekleştirilmesinde gerekli olan sosyal yapılar ve ağlar; bu yapılar içindeki normatif içerikler (güvenilirlik ve karşılıklı ilişkiler) ve bununla birlikte bu yapılar aracılığıyla elde edilen kolektif eylemlerin sonuçları” iken beşeri sermaye ise daha çok işgücü niteliğinin gelişmesidir.

Beşeri sermaye hakkında iktisat literatürüne bakıldığında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Neo klasiklerden Marshall’a göre insan bir faktörü iken Lucas, Romer ve Barro gibi kuramcılara göre beşeri sermayenin üretim faktöründe değer katan bir girdi olabilmesi için nitelikli olması gerekmektedir. Bu nedenle çağdaş iktisat literatüründe beşeri sermaye üzerinde çok daha fazla durulmuş ve insan faktörü yaşamında her alanında en değerli unsur olarak kabul edilmiştir. İnsan unsurunun, topluma ve ekonomiye değer katabilmesi için ise beşeri olarak niteliklerinin artırılması gerekmektedir.

Üç bölüm halinde hazırlanan bu çalışmanın birinci bölümünde beşeri sermaye tanımı gelişimi ve unsurları, beşeri sermaye kuram ve modelleri ile beşeri sermayenin

unsurları hakkında açıklamalar yapılmıştır. İkinci bölümde kalkınma olgusu ve beşeri sermayeye dayalı büyüme an a başlığı altında iktisadi büyüme, kalkınma ve azgelişmişlik kavramları açıklanmış, iktisadi büyüme, azgelişmişlik ve iktisadi kalkınma hakkında bilgiler aktarılmıştır. Üçüncü bölümde beşeri sermaye göstergeleri kapsamında, Beşeri Sermaye Endeksi ve İnsani Gelişme Endeksine yer verilmiş, ardından insani gelişmişlik bakımından Türkiye üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYENİN İKTİSAT TEORİSİ İÇİNDEKİ YERİNİN İNCELENMESİ

Yabancı literatürde “human capital” ifadesinin karşılığı olarak Türkçe’de yer bulun Beşeri Sermaye, nitelikli insan gücü ve bilginin kavramsallaştırılmasında kullanılan bir terim olarak klasik iktisatçılardan Adam Smith, J. Stuart Mill, Alfred Marshall ve W. Petty’nin çalışmaları ile iktisat literatürüne kazandırılmıştır. Daha sonra kavramının içeriği ve niteliği Edward F. Denison, George Psacharopoulos, Garry S. Becker ve Theodore W. Schultz gibi iktisatçılar, Smith başta olmak üzere diğer klasiklerin görüşlerinden yola çıkarak beşeri sermayenin modern halini geliştirmişlerdir. Çalışmanın bu bölümünde beşeri sermaye kavramı hakkında açıklamalar yapılmış, unsurları ve önemine yer verilmiştir.

1. BEŞERİ SERMAYENİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Günümüz toplumları için bütün üretim faktörleri kalkınmada önemli olmakla birlikte, hiçbir üretim faktörü insan gücü kadar önemli değildir. Nitekim kalifiye insan gücü olmadan hem doğal kaynakların, hem de sermayenin bolluğunun bir ülkeyi gelişmiş ülkeler düzeyine getirmede, çeşitli ülkelerin kalkınma deneyimleriyle ortaya çıkmış bulunmaktadır. İhtiyaç sahibi bir insana yardım yapmak yerine ona nitelik kazandırarak başarılı olma fırsatı verilmesi problemini uzun dönemde nasıl çözümlüyorsa, bir toplumun bireylerinin eğitilerek nitelikli hale dönüştürülmesi de o toplumun birçok problemini çözümler. Bütün diğer üretim faktörlerini birleştirerek kullanabilecek tek unsur olan insan gücü, bütün olumsuzlukları olumluya dönüştürebilecek güce sahiptir. Ancak bu gücün harekete geçirilmesi insana ve onun eğitimine verilen öneme bağlıdır (Saatçi, 2015: 5).

Bir kavram olarak beşeri sermayenin modern hali yirminci yüzyılın ortalarından itibaren gündeme gelmiş olup ABD menşeli Chicago Okulu’nun görüşleri çerçevesinde gelişmiştir. Chicago Okulu’nun öncülerinden Theodore W. Schultz, 1981 yılında “doğuştan gelen ve daha sonra edinilen becerileri dikkate alın. Bunlar önemlidir ve geliştirmek üzere yatırım yapıldığında insan, toplum için değerli bir sermaye olur” demiştir. Beşeri sermaye konusunun önemli yazarı ve destekçisi olan Garry Becker ise 1964 yılında İnsan Sermayesi adlı kitabında, insan sermayesine yatırım konusunda karar

vermek için teorik bir temel geliştirmiştir. Daha sonra takip eden N. Bontis, N. C. Dragonetti, K. Jacobsen ve G. Roos gibi yazar ve akademisyenler, beşeri sermayeyi bir organizasyondaki/toplumdaki insan faktörü olarak tanımlamış ve organizasyona kendine özgü karakteri veren kombine zeka, beceri ve uzmanlık olarak görmüşlerdir. Organizasyondaki/toplumdaki insan unsurları, uygun şekilde motive edildiğinde, yönlendirildiğinde beşeri sermaye; uzun süreli verimliliği, katma değeri, itici gücü, kalkınmayı, değişimi vs. ortaya koyabilecektir. Nitekim Davenport (1998), insanların doğuştan gelen yeteneklere, davranışlara ve kişisel enerjiye sahip olduğunu ve bu unsurların işlerine getirdikleri beşeri sermayeyi oluşturduğunu ifade etmiştir (Kucharčíková, 2011: 60).

Beşeri sermaye kavramının tanımına geçmeden önce bu konuda ileri sürülen bazı eleştirilere kısaca değinilmesinde fayda olduğu düşünülmektedir. Zira klasik iktisat anlayışında sermaye kavramı, üretim faktörünün nesnel bir girdisi olarak kabul edilmektedir. İnsanın üretim sürecinde bir girdi olarak kabul edilmesi, materyal, nesne ya da parça gibi bir konumda algılanmasına neden olmaktadır. Dolayısı ile Neoklasik Marksist iktisatçıların da dile getirdiği gibi insan, üretim “aygıtı” değil yer aldığı organizasyona ve topluma yetenekleri, bilgisi, özverisi vb. bakımlardan değer katan bir varlıktır. Bu nedenle “Beşeri Sermaye” yerine “Nitelikli Emek” terimi kullanılması gerektiği şeklinde görüşler de vardır (Gürak, 2003: 27-29). Ancak beşeri sermaye kavramının insana edilgen bir konum ya da anlam yüklediği kabul edilmekle birlikte “Nitelikli Emek” terimi de bazı yönlerden eksik kaldığı düşünülmektedir. Zira söz konusu edilen “emek” olgusunun nitelikli olup olmadığı hususu başka bir tartışmaya neden olabilecektir. Bundan dolayı çalışmada ideolojik önermeler bir kenarda tutularak Beşeri Sermaye kavramının özünde insana has yetenek, değer, bilgi, nitelik, eğitim, yaşam vb. gibi faktörlerin olduğu kabul edilmiş, insan unsuru salt bir üretim sürecinin parçası veya girdisi olarak görülmemiştir.

İnsanın fiziki sermaye veya üretimin bir birimi olarak görülmesi veya görülmemesi yönündeki tartışmaların uzun sürmesi beşeri sermaye konusundaki çalışmaların gecikmesinde neden olduğu gibi yapılan tanımlamalarda da uzlaşmazlık ortaya çıkarmıştır (OECD, 1998: 9). Beşeri sermaye konusundaki tartışmaların başlangıç noktasında yer alan ve kavramın iktisat literatüründeki serüvenine önemli katkılar yapan Alfred Marshall (1920) Ekonominin Prensipleri adlı eserinde “beşeri sermayenin bir piyasasının olmayışı ve etkilerinin ölçülemeyeceği nedeniyle iktisadi

açından ele alınmasının faydalı olamayacağı” görüşünü savunduğu için T.W. Schultz (1971) gibi modern beşeri sermaye savunucuları tarafından eleştirilerek, insanların toplumda değer üreten ve değer katan önemine vurgu yapılmıştır. Ancak her ne kadar Marshall’a yönelik eleştiriler ileri sürülse de O’nun beşeri sermayeyi gerçekçi bulmayı ve aynı zamanda iktisatçılar üzerindeki önemli tesiri bu konudaki çalışmaları geciktirmiş ve ilgiyi azaltmıştır. Eğitimin önemine işaret ederek bir toplumun üyelerinin eğitim seviyesi ile kalkınması arasında ilişki kuran Smith, “Bir milletin zenginliği o ülkenin insanlarıdır” diyerek iktisadi gelişmede nitelikli insanların hayati bir rol üstlenebileceğini vurgulaması, beşeri sermaye kavramına olan dikkat ve ilgiyi güçlendirmiştir (Yumuşak, 2008: 5-6).

Beşeri sermayenin hacmi ve bileşimi bu nedenle, bir millî ekonomide maddî ve maddî olmayan türdeki mevcut üretim kapasitelerince fiziksel malların ve hizmetlerin üretimine verilen önemin, hareket alanının belirlenmesi için özel bir öneme sahiptir. Toplumun ekonomi politikası amaçları açısından her husustan önce toplumsal beşeri sermaye mevcudunun artırılması ve onun kalitatif değişikliği ile ilgili imkânlar ve yaklaşımlar ön plana çıkar. Bu konuda, fiziksel sermayenin ve doğal kaynakların artırılmış ya da daha rasyonel bir kullanımında değil, aynı şekilde insan gücünün artırılmış bir istihdamında ve aktif nüfusun her üyesi başına iş gücü verimliliğinin artırılmasında görülmesi gereken, toplumsal bakımdan kullanılması zorunlu büyüme imkânlarında söz edilebilir. Beşeri sermaye kavramı; bireyin sahip olduğu bilgi, beceri, yetenek, iş deneyimi, sağlık, eğitim düzeyi ve toplumsal ilişkilerdeki konum gibi karakteristikler bütünü ifade etmek için kullanılmakla birlikte bu çalışmada beşeri sermayenin yalnızca eğitim yönü üzerinde durulacaktır. Eğitim, bireylerin ve toplumların gelişiminde önemli bir rol oynar. Ancak büyüme yazınında eğitimin, genellikle, üretim ve verimlilik üzerindeki doğrudan etkileri üzerinde yoğunlaşmış; eğitimin, bireyin kendisine ve başkalarına sağladığı refah ve toplumsal sermaye birikimi üzerindeki dolaylı etkileri üzerinde ise pek durulmamıştır. Eğitimin, bireysel ve toplumsal refah üzerindeki dolaylı etkilerine ilişkin veri sağlamada karşılaşılan güçlükler dikkate alınırca bu ihmal hoşgörülebilir (Saatçi, 2005: 6).

İkinci dünya savaşından sonra yaşanan gelişmelere bağlı olarak “insan sermaye” kavramının sistemli bir bütünlük kazanmasıyla birlikte beşeri sermaye konusu gündeme gelmiştir. Nitelikli insan unsurunun sadece üretimde değil aynı zamanda toplumsal gelişme, ilerleme ve değişim bağlamında kalkınma ile özdeşleştirilmesi dönemi

başlamıştır. Sermaye kavramının incelenmesinde 1950’lerden sonra fiziki ve parasal konulardan daha fazla “insan” konuşulmaya çalışılmıştır. Bunun da temel nedeni, sanayi devrimi yıllarının mekanik anlayışının geride kalmaya başlaması ve insan faktörü ile teknik, ekonomik ve sosyal gelişmelerin yani kalkınmanın gerçekleşiyor olmasıdır (Yıldırım Bayraktar, 2009: 8). Artık beşeri sermaye denildiğinde bir kaynak olarak insan ve insanın sahip olduğu; eğitim, beceri, bilgi, deneyim vb. gibi hususlar öne çıkmaya başlamıştır. Nitekim söz konusu bu değerlerdeki artış ve gelişmelerin üretim faktörlerindeki verimlilik artışında son derece önemli olduğu teyit edilmiş aynı zamanda bunların toplam refahı da geliştirdiği ve beslediği anlaşılmıştır (Eser ve Gökmen, 2009: 42).

Beşeri sermayenin tanımlanmasında birtakım bileşenlerde söz edilmektedir. Şimşek ve Kadılar (2010: 118) beşeri konusunda “bilgi, eğitim, tecrübe, teknolojik gelişme gibi değerlerin üretime katkıda bulunmasıyla birlikte bunlarda sermaye tanımı kapsamında değerlendirilmektedir. Ancak bu faktörler, insanın niteliği ve üretime katkısındaki rolüyle ilgili olduğu için fiziksel sermayenin yanında beşeri sermaye olarak ifade edilmektedir” şeklinde açıklamaktadır. Ekonomik büyümenin yanı sıra daha kapsamlı bir kavram olan kalkınmaya olan olumlu etkisi nedeniyle beşeri sermaye olgusu gün geçtikçe daha fazla önem kazanmıştır. Bu önemle birlikte beşeri sermayenin nasıl geliştirileceği sorusuna yanıtlar aranmaya başlanmıştır. Nitekim bu amaçla; eğitim, sağlık ve demografik nitelikler olmak üzere üç önemli geliştirici öne çıkmıştır. Zira eğitilmiş ve sağlıklı bir beşeri sermaye yapısı hem ekonomik kalkınma hem de büyüme üzerinde itici bir etki yaratmaktadır (Taban ve Kar, 2006: 163).

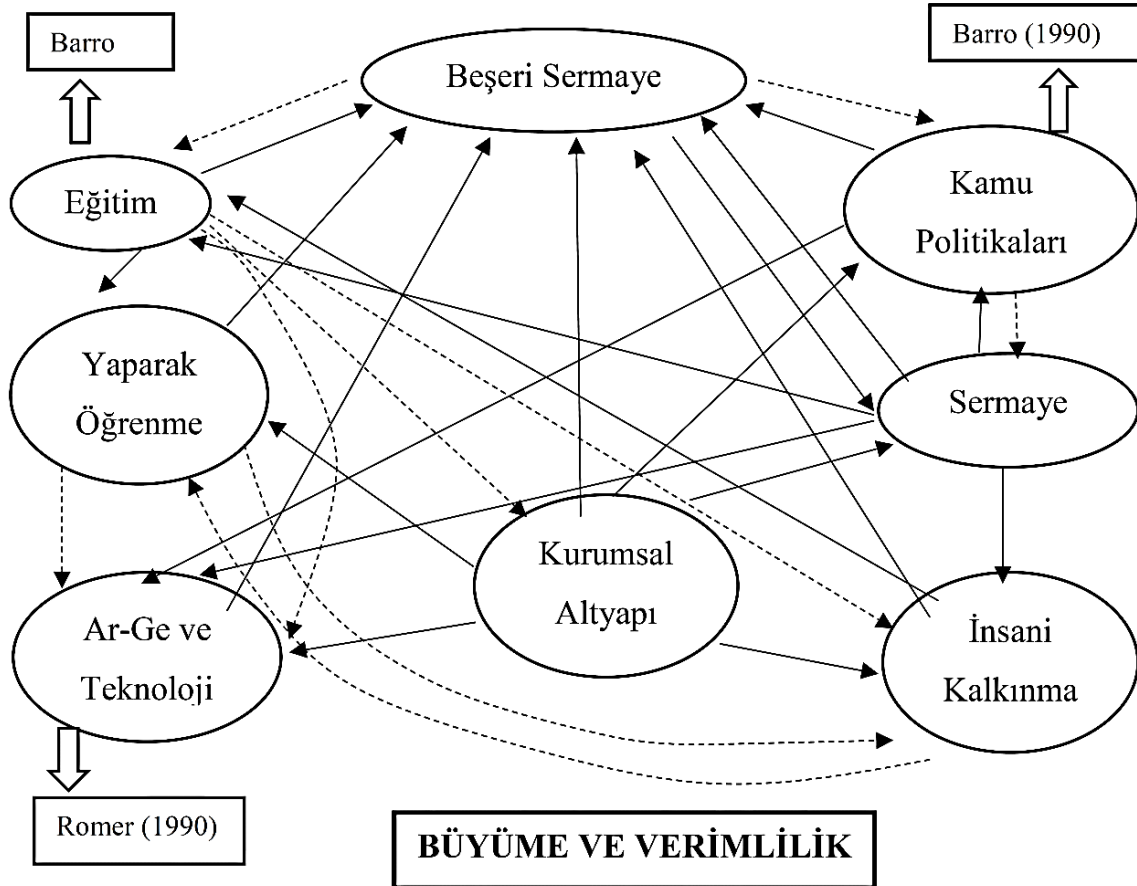
Beşeri kaynak ve sermaye gelişimi, bilginin, becerilerin ve toplumdaki kişilerin yeteneklerinin artması süreci olup ekonomik terimlerle ifade edildiğinde beşeri kaynak gelişimi, beşeri sermayenin birikimi ve bir ekonominin kalkınmasında ona yapılan etkin yatırımlar olarak tanımlanabilir. Diğer yandan insanlar hayata kalıtımın başladığı bir beşeri sermaye ile başlarlar ve bu sermayeye ilk çocukluk dönemlerinde, okul yıllarında ve çalışma yaşamının özellikle ilk yıllarında ilavelerde bulunurlar. Öğrenim ve yetiştirilmelerinin teknik aşınmaya uğraması ölçüsünde de zaman içinde toplam sermayelerini yitirirler (Saatçi, 2005: 4-5). Bu açıdan bakıldığında beşeri sermaye, bir bireyin gelir üretebilme yeteneğinin bir yorumudur. Dolayısıyla bu noktada beşeri sermayenin sahip olduğu bilgi ve becerinin yanı sıra değişen koşullara olan adaptasyonu ve öğrenme yetisi önemlidir. Dolayısıyla beşeri sermaye, biçimsel ve biçimsel olmayan

eğitimi, tecrube ve deneyimleri, kendisine ve çevresine yayacağı potansiyel katma değerdir (Gökçen, 2006: 4).

Beşeri sermayeyi yetenek, eğitim ve beceri açısında değerlendiren Saatçi (2005: 4-5), “beşeri beceri yeteneği ile ilgili bu temel kavramı, onun, bu her bireyde herhangi bir karakteristik dozda cisimleşmiş çalışma potansiyelinin verimli, değerlendirilebilir yönü, fiziksel üretim araçlarını belirten reel sermayeye benzer şekilde “beşeri sermaye” olarak ifade edilebilir. Maddi olmayan üretim yeteneği olarak beşeri sermaye millî ekonomi açısından bir ülkenin nüfusu içinde yer alan, fiziksel ve manevî türdeki çalışma gücünün tüm potansiyelini belirtir. Bu millî gelirin kaynağı ve belirleyici olarak kullanılabilir fiziksel sermayenin karşıtıdır” demektedir.

Şekil 1’de beşeri sermaye kavramını etkileyen faktörler verilmiştir. Beşeri sermaye eğitim, yaparak öğrenme, AR-GE ve teknoloji, kurumsal altyapı, insani kalkınma, fiziki sermaye ve kamu politikalarından doğrudan etkilenmektedir. Bunun yanı sıra beşeri sermaye de eğitim ve kamu politikaları unsurlarını etkilemektedir.

Şekil 1. Beşeri Sermayeyi Etkileyen Faktörler

Kaynak: Chambers ve Çifter (2006: 52).

Beşeri sermaye kavramına birçok araştırma, çalışma ve raporunda önemle yer veren OECD (2001) ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının ülkelerin sahip olduğu beşeri sermaye stokuna bağlı olarak açıklanabileceğini ifade etmektedir. OECD (2001) ulusların refahında beşeri ve sosyal sermayenin rolünü inceleyen bir çalışmada beşeri sermayeyi “insan gücü tarafından sahip olunan ve kişisel, sosyal ve ekonomik refahın artırılmasına katkı sağlayan bilgi, beceri ve benzeri diğer niteliklerin toplamıdır” şeklinde tanımlamıştır (Keser ve Gökmen, 2009: 43).

Beşeri sermayeyi aktif işgücünün sahip olduğu bilgi ve becerilerin toplamı şeklinde tanımlayan görüşe göre üretim faaliyetinde bulunan işgücünün sahip olduğu ve genel anlamda bireylerin iş verimliliğini etkileyen bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif unsurlar, beşeri sermaye olarak kabul edilmektedir. İşgücünün sahip olduğu bu nitelikler, bir taraftan diğer üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasına imkan sağlarken, diğer taraftan yenilikçi faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamaktadır. Özetle kişilerin verimli bir şekilde çalışabilmelerini ve sundukları hizmetler karşılığında gelir elde etmelerine olanak sağlayan kazanılmış beceri ve kapasiteler bütünü olan beşeri sermaye ülkelerin ekonomik kalkınma seviyelerini belirleyen, ülkeler arasındaki gelir farklılıklarını açıklayan ve ülkelerin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü etkileyen oldukça önemli ve tüm unsurları ile birlikte incelenmesi gereken bir kavramdır (Atik ve İlkay, 2015: 256-257).

Beşeri sermaye kavramını bireysel nitelikler bakımından açıklayan Altay (2005: 3) yorumuna göre “beşeri sermaye bireye ait niteliklerin değeri olarak tanımlanabilir. İnsanın niteliğinin gelişmesine ve bu nitelikler aracılığıyla üretime katkısının sağlanmasına yardımcı olacak her faktör beşeri sermaye faktörü olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla eğitim, sağlık ve göç gibi faktörler beşeri sermaye unsurları arasındadır. Fakat yapılan çalışmalar beşeri sermayenin en temel unsurunun eğitim olduğunu göstermektedir.”

Beşeri sermayeye yatırımının teorik analizini ilk olarak Becker (1960) dikkate almıştır. Daha sonra Schultz 1962 yılında beşeri sermayeyle ilgili çalışmasını yayımlamıştır. Schultz eserinde gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma sorunu yaşamalarının sebebinin fiziki sermaye yetersizliğinden değil de insan gücünün niteliksizliği veya yeteneksizliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. İnsan faktörünün önemli olduğunu ve fiziki sermayeyle birlikte beşeri sermayenin geliştirilmediği durumda ülkelerin ileri gidemeyeceğini vurgulamıştır (Altay, 2005: 4).

Ücret ve gelir farklılıklarının arkasında yatan ana faktörün beşeri sermaye yatırımı olduğu görüşü Adam Smith ve öncesine kadar dayanan uzun bir tarihe sahiptir. 1960'lı yıllara kadar sermayenin fiziki yönü ön plana çıkmış ve beşeri sermaye faktörü ihmal edilmiştir, bu dönemde yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte önem kazanmıştır. Dünyada yaşanan küreselleşme eğilimleri ve teknik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan bilgi toplumunda, insan faktörü üretim araçları ve değerleri arasında en yüksek konuma gelmiştir. Artık ekonomiler fiziki yatırımlardan çok artan öneminden dolayı beşeri sermaye faktörüne yatırım yaparak gelişme ve kalkınma politikalarına yönelmektedir (Sezgin ve Bozdağlıoğlu, 2017: 50-51).

Beşeri sermayeye olan ilgi esasında çok daha geriden gelmekle birlikte önemini anlaşılması 1950'lerden sonra olmuştur. Nitekim klasik iktisatçılardan Adam Smith, John S. Mill ve Alfred Marshall iktisat literatüründe beşeri sermaye birikiminden bahseden ilk iktisatçılar olarak görülmektedir. Ancak bu iktisatçılar modern beşeri sermaye kuramına pek katkıda bulunmamışlardır. Çünkü bu iktisatçılara beşeri sermaye kavramının önemli olmadığını savunmuşlardır. Smith, beşeri sermayeye yapılan yatırımlarının ekonomik büyümeye katkıda bulunmayacağını savunurken, Mill ve Marshall ise eğitimin öz çıkar veya yatırım güdüsü açısından anlamlı bir şekilde incelenebileceğini inkar etmişlerdir. Oysa bu iki durum, modern beşeri sermaye kuramının temel iki iddiasını oluşturmaktadır (Kibritçiöğlu, 1998: 223).

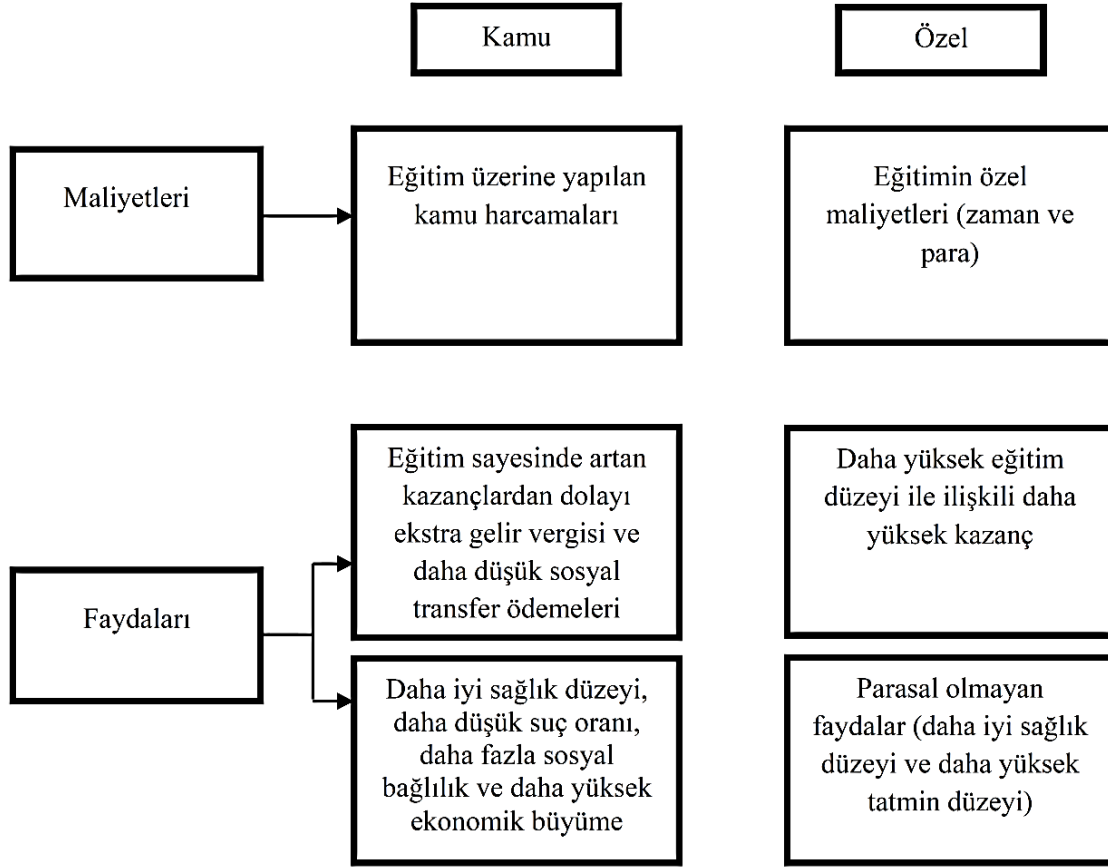
Beşeri sermayenin ilk fark edildiği yıllarda önemsenmemesinin ve analizlere katılmamasındaki ana sebep, insan faktörünün sermaye olarak kullanılmasıyla birlikte değersiz olarak görülmeye başlanacağı düşüncesidir. Böylece klasiklerin beşeri sermaye kuramına pek katkıda bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Neoklasikler ise modellerine beşeri sermaye faktörünü katmamışlardır. Bu ekolde beşeri sermaye faktörü de birkaç faktör (nüfus, teknoloji) gibi dışsal olarak kabul edilip fiziki sermaye ön plana çıkarılmıştır. İçsel büyüme teorisi ise Klasikler ve Neoklasiklerin bu eksikliklerini gidermek amacıyla geliştirilmiştir. Dolayısıyla beşeri sermaye faktörü de içsel büyüme modellerini geliştiren iktisatçılar sayesinde modellere dahil edilmiştir (Akça, 2014: 13).

Beşeri sermaye kuramını geliştiren Denison, Schultz ve Becker gibi iktisatçılar Smith'in görüşlerinden yola çıkarak kuramlarını geliştirmişlerdir. Denison çalışmasında eğitim unsurunun işgücünün yeteneklerini ve üretkenliğini geliştirerek ulusal gelirin artmasına katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür. Schultz ise ABD'deki büyümenin önemli bir bölümünün eğitim faktörüyle açıklandığını vurgulamıştır (Daşdemir, 2008:

63). Schultz (1971) beşeri sermayenin oluşumunda eğitimin önemini vurgulaması ile, Becker (1993) bireylerin aldığı ek eğitimin önemli kazanç farklılıklarına yol açtığı göstermesi ile, Denison (1962) beşeri sermaye muhasebesini geliştirmesi ile, Jorgenson ve Griliches (1972) beşeri sermayenin hem nicelik hem nitelik boyutunun ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemesi ile, Mankiw, Romer, Weil (1992) uzun yıllardır göz ardı edilen beşeri sermaye unsurunu modellerine dahil ederek ülkelerarası gelir farklılıklarının ve yakınsama sürecinde beşeri sermayenin açıklayıcı gücünü göstermeleri ile, Lucas (1988) ülkelerarası büyüme farklılıklarının beşeri sermaye birikimindeki farklılığından kaynaklandığına dikkat çekmesi ile, Jones (1996) kendinden önceki çalışmaları bir araya getirerek beşeri sermayenin teknoloji transferini etkilediğini vurgulaması ile, Barro (2001) ise beşeri sermayenin hem teknolojik gelişmeyi hem de fiziki sermaye birikimini önemli derecede etkilediğini göstermesi ile ekonomik büyümeye önemli katkıda bulunmuşlardır (Özyakışır, 2011: 54; Akça, 2014: 14).

Beşeri sermayeyi oluşturan en önemli unsurlardan olan eğitim, yaşam boyu eğitim ve araştırma, tıpkı işletmelerin fiziksel sermayeye yaptığı yatırıma benzemektedir. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlar sonucu üretim miktarında ve verimlilikte artışlar olacağı açıktır. Ancak her yatırım sonucunda aynı verimlilik artışıyla karşılaşılması imkânsızdır. Buna ek olarak, bir firmaya sürekli verimlilik ve yüksek kâr getiren yatırımlar kısa vadede ortaya çıkmayacaktır ve ilk girdi maliyetlerini yükseltecektir. Firmaların yaptıkları beşeri sermaye yatırımları ile elde ettikleri verimlilik ve kâr arasındaki gecikmeler, ülkeler hatta ülkeler içinde bölgeler arasında bile farklılık göstermektedir (Chambers ve Çifter, 2006: 52).

Şekil 2. Beşeri Sermayenin Maliyetleri ve Faydaları

Kaynak: Akça (2014: 16).

Şekil 2’de görüldüğü üzere beşeri sermayenin maliyet ve faydaları söz konusu olmakla birlikte kamusal ve özel alanda pek çok çıktısı söz konusudur.

Akça (2014: 17) çalışmasında “beşeri sermayeye yapılan yatırımların sonucu olarak, kişinin eğitim düzeyi arttıkça geliri de hızla artma eğilimine girmektedir. Danimarka ve Yeni Zelanda gibi bazı OECD ülkelerinde üniversite eğitimi görmüş insanların gelirleri orta öğretimi bitirenlere kıyasla %25 daha yüksektir. Ayrıca bireylerin eğitime yaptıkları harcamaların her bir yıl için ekonomilerde %3 ila %6 üretim artışına yol açtığı gözlenmektedir. Bu şekilde bakılınca aslında beşeri sermaye birikimi ekonomik büyümenin hem sebebi hem de sonucudur. Çünkü beşeri sermaye düzeyinin ekonomik büyümeyi artırmasının yanında ekonomik büyümenin sağlanmasıyla birlikte beşeri sermayeye ayrılacak kaynakların miktarı da artacaktır. Bu yönden beşeri sermaye yatırımları çift yönlü işlemektedir” şeklinde açıklamaktadır.

1.1. BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE FARKI

Klasik üretim faktörlerinden biri olan sermaye faktörü, uzun bir dönem sadece fiziki sermayeyi temsil etmiştir. Sermaye ya da diğer ismiyle fiziki sermaye klasik iktisat teorisinden de hatırlanacağı üzere üretim sürecinde kullanılan makine ve diğer teçhizattan oluşmaktadır. Beşeri kaynakların üretim sürecinde önem kazanmasıyla birlikte, fiziki ve beşeri sermaye arasındaki ayrım daha belirgin bir hale gelmiştir (Atik, 2005: 8). Üretim sürecinde birlikte kullanılan fiziki ve beşeri sermaye arasında şu farklar olduğu ifade edilebilir (Karagül, 2003: 81-82; İlkay, 2013: 10):

Beşeri Sermaye Yatırımları Bireylerin Yaşam Standardını Artırır: Beşeri sermaye yatırımları, fiziki sermaye yatırımları gibi sadece üretim süreci üzerinde etki göstermez. Örneğin eğitim ve sağlık alanında yapılan beşeri sermaye yatırımları, fiziki sermaye yatırımlarından farklı olarak bireylerin yaşam standartlarının geliştirilmesine ve toplumsal refahın artmasına katkı sağlar. Eğitim düzeyi yüksek sağlıklı bireylerin hayata bakış açısı ve iş verimliliği, bu niteliklere sahip olmayan bireylere kıyasla daha gelişmiştir.

Beşeri Sermaye Dinamik Bir Yapıya Sahiptir: Beşeri sermayeyi değişen koşullara uyum sağlama kapasitesi olarak ifade eden Schultz/Nelson-Phelps görüşünden hareketle beşeri sermayenin dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre beşeri sermaye fiziki sermayeden farklı olarak değişen koşullara yapısını değiştirerek tepki verir ve firmaların üretim süreçlerinin yeni gelişmelere uygun olarak revize edilmesini kolaylaştırır. Beşeri sermayenin dinamik bir yapıya sahip olması, beşeri sermaye alanında yapılan yatırımların fiziki sermaye yatırımları gibi sadece üretim alanında sınırlı kalmasını önler. Örneğin fiziki sermaye yatırımları yeni makine ve teçhizatın alınarak üretim ölçeğinin artırılmasını veya üretim sürecinin modernizasyonun sağlarken, beşeri sermaye alanında yapılan yatırımlar ise yönetim ile pazarlama alanındaki becerilerin geliştirilmesini ve yeni teknolojilerin geliştirilerek mevcut fiziki sermayeden daha fazla verim alınabilmesini sağlayabilmektedir.

Beşeri Sermaye Aktiftir: Fiziki sermaye hangi aşamada ve ne miktarda kullanılacağı konusunda tamamen insan unsuruna bağlıdır. Başka bir deyişle fiziki sermaye unsuru yapı bakımından pasif konumdadır. Diğer taraftan beşeri sermaye unsuru ile ilgili aynı ifadeleri kullanmak mümkün değildir. Çünkü beşeri sermaye gerek

değişen şartlara adaptasyon yeteneğiyle gerekse üretim sürecinde bağımsız olarak rol alabilmesiyle aktif bir özelliğindedir.

Sıralanan bu açıklama ve ortaya konulan farklılıklardan da anlaşılacağı üzere, beşeri ve fiziki sermaye arasında ayırt edici farklar bulunmaktadır. Bu iki sermaye çeşidi arasında önemli ayırt edici farklar bulunmasına karşın, fiziki ve beşeri sermaye üretim sürecinde birbirini tamamlayabilmektedir. Örneğin üretilen mala veya üretim teknolojisine bağlı olarak fiziki ve beşeri sermayenin belirli oranlarda bir araya getirilmesi gerekmektedir. Yani sadece fiziki sermayeyi ya da beşeri sermayeyi kullanarak üretim yapabilmek pek de olası değildir. Beşeri ve fiziki sermayenin hangi oranlarda kullanılarak bir araya getirileceği belirlenirken, fiziki sermayenin marjinal değerinin, beşeri sermayenin marjinal verimliliğine eşit olmasına dikkat edilir. Daha yalın bir ifadeyle aynı maliyetle temin edilen fiziki sermaye ve beşeri sermayeden eşit miktarda ürün elde edilebilmesi, bu iki faktörün optimum düzeyde bir araya getirildiğine işarettir (Karagül, 2003: 85).

1.2. BEŞERİ VE SOSYAL SERMAYE AYRIMI

Sosyal sermaye kavramı çeşitli unsurlar tarafından desteklenmektedir. Bu unsurlar sırasıyla: Aile, sosyal gruplar, firmalar, sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları ve etnik yapılar şeklindedir (Karagül, 2003: 87). İlgili literatürde yaygın olarak kullanılan sosyal sermaye göstergeleri ise; demokratikleşme süreci, rüşvet oranı, mahkemelerin bağımsızlığı, öğrenci hareketleri, grev ve protestolar, hükümete ve sendika kuruluşlarına olan güvenin derecesi, kişisel özgürlükler, seçmen sayısı, yerel topluluklara ve sosyal etkinliklere iştirak, toplumdaki komşuluk ilişkileri, aile ve arkadaşlık bağları, iş sektöründeki bağlantılar ve toplumsal çeşitliliğe tolerans olarak sıralanabilmektedir (Altay, 2007: 338; Ören, 2007: 74-76).

Sosyal sermaye kavramı sosyoloji, ekonomi tarihi, eğitim sosyolojisi, işletme ve siyaset bilimi gibi farklı disiplinler ve yaklaşımlar tarafından çeşitli kavramsal çerçevelerle sınırlandırılmakta, amaçlarına ya da kaynaklarına göre farklı sosyal sermaye tanımları tartışılmaktadır. Genel olarak sosyal sermaye, “toplumsal eylemin gerçekleştirilmesinde gerekli olan sosyal yapılar ve ağlar; bu yapılar içindeki normatif içerikler (güvenilirlik ve karşılıklı ilişkiler) ve bununla birlikte bu yapılar aracılığıyla elde edilen kolektif eylemlerin sonuçları anlamına gelir” (Seçer, 2009: 107).

Sosyal sermayeye yönelik yapılan tanımlarda, güven, işbirliği, sosyal dayanışma, iletişim ağları, karşılıklılık, gönüllü kuruluşlar, kolektif eylem gibi kavramlar yer almaktadır. Bu kavramların birbirleriyle olan ilişki dereceleri, sosyal sermayenin oluşumundaki temel göstergeler olarak araştırmaların kaynağı konumundadır. Bu kaynaklar doğrultusunda da sosyal sermaye; “insanların ortak amaçları için, bireyler, gruplar ya da organizasyonlar halinde bir arada çalışma yeteneğidir” şeklinde tanımlanmaktadır (Ören, 2007: 74).

Ekonomik faaliyetler sosyal yaşamın bir parçasını oluşturmaktadır. Modern toplumların, ekonomik faaliyetlerini sürdürürken kendi kendilerini belli amaçlar doğrultusunda organize etmeleri ve bu organizasyon sürecinde toplumsal şekillenmelerin aşamaları sosyal sermayeyi tanımlamaktadır. Bu şekillenmeler insanların belli bir amaç doğrultusunda birlikte hareket etmelerini sağlamaktadır. Bu bağlamda sosyal sermaye, yalnızca bireylerin diğerleriyle bağlar oluşturması değil, aynı zamanda herhangi bir grubun içinde olmaktan dolayı o grubun değerlerinin içselleştirilmesi ve kaynaklara erişimin sağlanması demektir (Field, 2006: 202).

Sosyal sermaye; ülkelerin ekonomik faaliyetlerini, toplumsal hayatın etkilerini ortaya koymayı amaçlayan sosyal içerikli bir kavramdır. Bu nedenle sosyal sermaye konusunda yapılan çalışmaların, kapsadıkları konular bazında sınıflandırılması kavramın açıklanmasında kolaylık sağlamaktadır. Sosyal sermaye, aileler ve gençlerin davranışları, eğitim ve okul hayatı, sosyal yaşam, çalışma ve organizasyonlar, demokrasi ve yönetim, ortak eylemler, kamu sağlığı ve çevre, suç ve şiddet, ekonomik kalkınma vb. konular üzerindeki çalışmalarla açıklanmaya çalışılmaktadır (Karagül ve Dündar, 2006: 63; Eser ve Gökmen, 2009: 35; Kaya, 2011: 16).

Yapılan bu açıklamalardan yola çıkılarak genel olarak sosyal sermaye Karagül ve Masca, (2005: 38-39)'ya göre “en az iki kişi arasında, güvene dayalı bir şekilde kurulabilen iletişim imkanı, biraz daha geniş bir tanımlamayla, toplumu oluşturan fertler, sivil toplum örgütleri ve kamu kurumları arasındaki koordinasyon faaliyetlerini kolaylaştırarak toplumun üretkenliğini arttıran, güven, norm ve iletişim ağı özellikleriyle insanlar arası güven ve sadakat ilişkilerini, birlik ve bütünlük duygusunu ve buna bağlı olarak birlikte uyum içinde yaşayabilme ve çalışabilme potansiyelini kapsayan bir kavramdır.” Görüldüğü gibi sosyal sermaye toplumsal ve ilişkisel zemin üzerinden gelişmekte iken beşeri sermaye ise kişisel gelişmişlik, nitelik ve özelliklere göre açıklanmaktadır.

2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İKTİSADİ MODELLERİN BEŞERİ SERMAYE YAKLAŞIMI

Beşeri sermayenin gelişimi ve günümüzdeki anlamına gelmesinde 17. yüzyıldan bu yanda Merkantilist Teori, Klasik Teori, Marksist Teori, Post-Keynesyen Teori, Neo-Klasik Teori ve İçsel Büyüme Teorisi gibi temel açıklama ve önermeler söz konusudur. Aşağıda bunlar hakkında açıklamalar yapılmıştır.

2.1. MERKANTİLİST TEORİDE BEŞERİ SERMAYE

İnsana yatırım yapılması düşüncesinin ilk olarak analizini yapan merkantilistler, ulusal kazancın büyümesinin beceri, yetenek, ustalık veya yetiştirilmiş insan gücünün önemine dikkat çekmişler, işgücünün, bütün sahip olunan doğal kaynaklara ve biriktirilmiş sermayeye göre daha verimli olduğu görüşünü savunmuşlardır (Yıldırım, 2005: 24-25). Merkantilist bakış açısına göre emeğin, ulusal gelirin öngörülmesinde dikkate alınması gerektiğini belirtmiş emeğin parasal değeri ileri sürülmüş, emeğin değerinin ücrete eşit olduğunu, emeğe ödenen ücret ile beşeri sermayeye ulaşabileceği işaret edilmiştir. Onlara göre bir ülkenin sahip olduğu gücü, göçün iktisadi temelli nedenleri, savaşta ölen insanların yaşamlarının parasal anlamda değerleri nedeniyle ortadan kalkan milli gelir gösterilerek ortaya çıkarılan beşeri sermayeye önem arz etmektedir. Ancak insanların yaşı, cinsiyeti, sahip oldukları ekonomik statü gibi öğeleri göz önüne almadığı için beşeri sermayeye yönelik analizler sınırlı kalmıştır (Günel, 2006: 6).

Merkantilistler, ulusal zenginliği değerli maden stokuna sahip olmakla ve tüccarların getireceği kazançlarla ölçen bu anlayış eğitimi şu soruya verdiği yanıt çerçevesinde ele almaktadır: “Ulusal servetin daha fazla artırılabilmesi için, yani ticari karların daha da yükselebilmesi için kimlerin, ne yönde eğitilmesi gerekir?”. 17. Yüzyıla gelindiğinde eğitim ile ilgili yapılan ve öne sürülen görüşlerde bir artış olduğu söylenebilir. Bahsedilen dönemde, ulusal serveti daha da artırabilmek için kesinlikle üretimi artırmak gerektiği görüşüne ulaşılmış olması bunda etkili olmuştur. Merkantilizm’in eğitim anlayışına bakış açısı günümüzdeki eğitimin veya mesleki eğitimin taşıdığı anlamın dışındadır. Günümüzdeki anlamdan ziyade daha çok usta-çırak ilişkisi ile yaparak öğrenme, diğer bir ifadeyle işbaşında yetiştirme kavramı çerçevesinde ele alınmıştır (Cengiz, 2013: 49).

Merkantilist düşünür Thomas Mun'a göre ise tüccarların eğitilmelerinin ekonomideki görevleri açısından oldukça önemli olduğu ortaya koymuş, ona göre merkantilist sistemin devam edebilmesi ve ayakta kalabilmesi için tüccarların akıllı bir şekilde hareket etmeleri gerekmektedir. Merkantilizme göre en önemli doğal kaynak ülkenin sahip olduğu değerli madenler ve hammaddelerdir. Zenginleşmenin yollarından birisi de tüccarların, toplumda üretilen mal ve hizmetleri başka ülkelere satmalı, değerli madenlerin ise dışarıya çıkışını engellemektir. Tüccarların bir diğer görevi diğer ülkelerden olabildiğince fazla sayıda nitelikli işgücünün ülkeye girmesini sağlamak, ülke içindeki nitelikli işgücünün ise dışarıya çıkmasına engel olmaktır. Bir yandan nitelikli işgücü kazanmaya çalışılırken diğer yandan mesleki eğitimin yaygınlaştırılması da önem arz etmektedir. Thomas Mun'un ortaya koyduğu görüş, tüccarların ülke refahına hizmet edebilmeleri için eğitilmeleri, kendileri eğitilirken işgücünü de eğitmeleri gerektiği yönündedir (Cengiz, 2013: 50).

2.2. KLASİK TEORİDE BEŞERİ SERMAYE

Klasik iktisat biliminin kurucusu varsayılan Adam Smith'e göre, emek ülkelerin zenginliğini, servetini yaratan başlıca sermayedir. Bir ülkedeki refahın en belirleyici unsuru, o ülkedeki insanların sayısındaki artıştır. Adam Smith, bir ülkenin vatandaşlarının kullanılabilir ve kazanılmış yeteneklerini, o ülkenin sabit sermayesinin bir parçası olarak görür, hatta bir insanın yetenekleri, kar getiren bir makine gibi düşünülebilir (Gökçen, 2006: 19).

Adam Smith'e göre, bireyin eğitimi, çalışması ve çıraklığı sırasında edindiği yeteneklerin elde edinilmesi daima zorunlu bir harcamayı gerektirmektedir. Yapılan bu harcamalar, bireyin şahsına bağlı olan ve şahsında gerçekleşmiş bir sermayedir. Bireyin kendi servetinin bir kısmını temsil eden bu yetenekler aynı zamanda içinde yaşadığı topluma da aittir. Bu nedenle Smith, kendi düşünce sisteminde eğitime en önemli yeri verir ve İskoçya halkının üstün zekâlı, şanslı ve düzenli yetişmesini, büyük ölçüde İskoç Milli Eğitim sistemine borçlu olduğunu belirtir (Serin, 1979: 8'den Akt. Kılıç, 2001).

Smith'in milletlerin zenginliğinin ana kaynağını işbölümüne dayalı emek faktörüyle açıklamaya çalışması, Klasik dönemde beşeri unsurun sermaye faktörü olarak kabul edilmesi sürecinde atılan ilk önemli adım olarak kabul edilmektedir. Smith, ortaya çıkan verimlilik artışını, işbölümü ve uzmanlaşma sayesinde bireyin yeteneklerinin, yaratıcılığının, ustalığının ve muhakeme yeteneğinin gelişmesine

bağlasa da, beşeri sermaye ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi açıklayamamıştır (Kuyubaşı, 2009: 13).

Klasik iktisat ekolünün diğer önemli bir düşünürü olan Thomas Malthus'da Smith gibi, insan niteliklerini arttırdığı için beşeri yatırımlarla ve özellikle eğitimle ilgilenmiştir. Malthus'a göre, eğitim nüfus kontrolüne yardımcı olur ve buna sonuç olarak işgücü potansiyelinin miktar olarak azalması, milli gelir düzeyini artırır veya aynı düzeyde muhafaza ettirir. Eğer insanlar yeterli düzeyde eğitilemez ise, nüfus baskısının toplum üzerindeki olumsuz etkileri iktisadi kalkınmayı önlemektedir. Irwing Fisher, son derece soyut olan sermaye teorisinde, sermayenin beşeri unsurlarını incelemiştir. Sermaye zaman içerisinde hizmet alımı sağlayan bir stoktur. Bu görüş, insan niteliklerini arttırmaya ayrılan kaynakların gerek birey, gerekse toplum açısından ele alınsın, gelecekteki gelir akımını belirleyen stok içerisinde beşeri sermayenin oluşumuna katkıda bulunduğunu söylenebilir. Fisher'e göre, bu bir çeşit sermaye yığılımıdır (Türker, 2000: 49-50).

Klasiklerden Mill, beşeri sermaye konusu bir grubun diğerine olan bağımlılığı paralelinde bir yaklaşımla değerlendirmektedir. "Mill'e göre, fakirlerin, zenginlerin desteğini elde etmelerini gerektirmeyen sebepler, kadınların da erkeklere tabi olmalarını gereksiz kılar. Kadınların sosyal bakımdan ve çalışma hayatı içindeki bağımsızlığının sonuçlarından birisi, nüfus fazlası nedeniyle ortaya çıkan tehlikeyi azaltmak olacaktır. Bu nedenle çalışan sınıfın alışkanlık ve geleneklerini değiştirmek için, çalışan sınıfın çocuklarına etkin bir eğitimin sağlanması en zorunlu hususlardan birisidir. Halk yığınlarının eğitilmesinin bütün amacı, sağduyuyu harekete geçirmek, insanları içinde yaşadığı çevrenin şartlarını pratik ve iyi bir şekilde değerlendirebilecekleri niteliklere kavuşturmadır. Kamu eğitimi konusuna da değinen Mill, hükümetlerin, zekâ ve bilgi bakımından toplumu teşkil eden bütün insanlara nazaran yetersiz kaldığını ve bu nedenle hükümetlerin bu alanda faaliyetlerini sınırlamaması gerektiğine inanır" (Dündar ve Hesapçıoğlu, 2011: 88).

2.3. MARKSİST TEORİDE BEŞERİ SERMAYE

Schumpeter öncesi döneme bakıldığında, teknolojik değişime özel önem veren biri olarak Karl Marks görülmektedir. Marks'ı daha çok ilgilendiren konu, teknolojik değişimin büyümeye etkisi değil, artı değeri yaratan ve çoğaltan koşullardır (Gökçen, 2006: 22).

Marks'ın modeli emek-değer teorisine dayanmakta olup Marks, emeğin değerini üç kısımda değerlendirmektedir. Bunlardan ilki üretimde kullanılan sermaye olan sabit sermaye, ikincisi beşeri emek girdisi olan değişken sermaye ve üçüncüsü de üretim sürecinde kullanılan emek ve sermayenin üzerindeki aşırı ya da artı değerdir. Marks, artı değer oluştuğu bir yerde emek sömürü meydana gelmektedir. Çünkü emek için tüm girdi değerlerinden görece daha ödeme ya da maliyet söz konusu olmakta bu da sömürüye veya emeğin değerinin karşılanmamasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle sermaye birikimi sağlandıkça, üretimdeki sermaye birikimi de artacak ve bu şekilde beşeri sermayesi yüksek/nitelikli emek ile üretim gerçekleştirilecektir. Bunun sonucunda, emeğin üretimdeki verimliliği artacak, üretimin daha az emekle gerçekleştirilmesi mümkün olabilecek, dolayısıyla emek talebi de azalacaktır. Bu durumda girişimci, üretimde daha az ancak verimi emekle, daha çok kâr elde etmiş olacağından ekonomide işsizlik oranının yükselmesine neden olacaktır. Marks, emeğe dayalı olarak ileri sürdüğü büyüme modelinde işsizlik oranının yükselmesi, çalışan emeğin kârının yükselmesine yol açtığı belirtilirken, sermaye birikiminin zamanla daha az kişinin elinde toplanacağını, uzun dönemde bu durumun toplam talep yetersizliği nedeni ile ekonomik ve sosyal krizlere neden olacağı belirtilmektedir (Daşdemir, 2008: 77-78).

2.4. POST-KEYNESYEN BEŞERİ SERMAYE

Roy Harrod ve Evsey Domar isimli iktisatçılar Harrod-Domar Büyüme Modelinin temeli olarak nitelenen Post-Keynesyen model Keynesyen analize dayanmaktadır. Keynes, büyüme üzerinde etkisi bulunan yatırımların gelir üzerindeki artıcı tarafını ortaya koymuş bu nedenle de sistem statik kalmıştır. Ekonomik büyümede yatırımların sadece talep etkisinin değil bununla beraber ekonomide bir de kapasite etkisinin bulunduğunu ekonomik analize dahil eden Harrod ve Domar, yatırımlardaki kapasite artırıcı fonksiyonu ön plana çıkararak, dinamik büyüme modelinin ve Keynesyen sistemin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Özetle Harrod-Domar ileri sürdüklerinde büyüme modelinde kısa dönemli Keynesyen yaklaşımı uzun döneme taşımışlardır (Daşdemir, 2008: 78).

Harrod (1939), eksik istihdamdan hareket ederek tam istihdamda büyümenin nasıl sağlanabileceği sorusuna yanıt ararken, Domar (1946) ise, tam istihdam seviyesinde büyümenin sürdürülebilmesinin yollarını aramıştır. Bu iki iktisatçı

birbirinden bağımsız olarak yaptıkları çalışmada birbirlerine yakın sonuçlar elde etmişlerdir (Özel, 2012: 65). Domar modelinde toplam arzı (Y), fiziksel sermaye stoku (K) ve potansiyel sosyal verimlilik (σ) belirler (Alkin, 1992, s.124). Modelin matematiksel gösterimi şu şekildedir;

$$Y = K \sigma \quad (1)$$

Domar'da sosyal verimlilik kavramı kullanılırken asıl vurgulanması gereken, yatırımların direk olarak ekonomide meydana getirdiği artış değil, yatırımların ekonomide meydana getirdiği net çıktı artışıdır. Herhangi bir yatırım sonucu bir yerde açılan bir üretim tesisinin üretim kapasitesini artıracığı ortadadır; fakat bu tesisin tam kapasite ile çalıştırılıp çalıştırılmayacağı toplam talep düzeyine bağlıdır. Dolayısıyla kapasitenin tam olarak kullanılması talebin yeterli düzeyde olmasına bağlıdır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, verimlilik kavramına yüklenen anlamdır. Domar modelinde verimliliğe (σ) özel bir anlam yüklenmiştir. Verimlilik kavramı, sermaye artışı ile birlikte ortaya çıkan teknik bilgi düzeyinin artması, doğal kaynakların verimlilikte meydana getirdiği artış ve işgücü miktarının artmasından kaynaklanan verimlilik artışlarını ima etmektedir. Kısaca, Harrod- Domar modeline beşeri sermayede meydana gelecek olan gerek niceliksel gerekse niteliksel değişimler sermaye hasıla katsayısını, gelir seviyesini ve nihayetinde ekonomik büyümeyi etkileyecektir (Parasız, 2003: 375-376; İncekara ve Tatoğlu, 2008: 22-23).

2.5. NEO-KLASİK MODELDE BEŞERİ SERMAYE

Cambridge iktisat okulunun temsilcisi olan Alfred Marshall aynı zamanda Neoklasik okulun önemli temsilcilerinden biridir. Gökçen, (2006: 23)'e göre "Marshall matematiksel ve soyut olarak düşünüldüğünde, insanların sermaye olmasının inkâr edilemeyeceğini belirtirken, pratik analizlerde insanların sermaye olarak kabul edilmesini tamamen yanlış bulmaktadır. Marshall'a göre, üretim faktörü olan insanlar, diğer üretim faktörlerindeki benzer bir alışverişe konu olmamalıdır. Bu düşünceye göre, işçi işgücünü satabilir, ancak gene de işgücünün sahibi kendisidir. Sermaye piyasasında alım satım konusu olmayan insanın sermaye olarak kabul edilmesi ekonomik analize hiçbir yarar sağlamaz. Marshall'ın böyle düşünmesi, ekolün üzerindeki etkisi ve kendisinden sonra gelen iktisatçılar üzerinde uyandırdığı saygınlıktan ötürü, beşeri sermaye kavramının gelişmesini uzunca bir süre geciktirmiştir." Diğer yandan Demir (2002: 2-3)'e göre büyüme teorilerinde bahsi

geçen hakim iktisat öğretisi, Adam Smith'ten itibaren başlayarak yani 18.yüzyıldan 20.yüzyılın ortalarına kadar iktisadi büyümeyi açıklarken üzerinde durduğu temel faktörler fiziksel sermaye stoku ve işgücüydü. Solow tarafından 1950'li yıllarda ekonomik büyümeyi ölçmeye yönelik yapılan çalışmalar büyüme konusuna olan yaklaşımın değişmesine neden olmuştur. Solow ve Swan'ın adıyla özdeşleşen neoklasik büyüme modeli, Harrod-Domar büyüme modelinin öne sürdüğünün aksine bıçak sırtı denge halinde bulunan, sürdürülmesi zor, bir büyümeden çok, devletin ekonomiye müdahalesini gereksiz bulan ve de emeği büyümede içsel hale getiren bir büyüme amaçlamıştır.

Neoklasik büyüme modeli oluşturulurken, üretim fonksiyonun Harrod tipi nötr olduğu bundan dolayı işgücü dinamikleri, etkin işgücü dinamiği olarak ele alınmaktadır. Daha açık bir ifade ile işgücünün üretim faktörü olarak üretime katkısı, işgücünde meydana gelen sayısal artışlardan çok teknoloji gibi etmenler sayesinde verimliliklerinin artmasından dolayı işgücünün niteliğinden kaynaklanmaktadır. Harrod tipi nötr teknolojik gelişme işgücünün verimliliğini arttırdığı, üretilmek istenen çıktı miktarına daha az işgücü girdisiyle ulaşılmasını sağladığı için "işgücü artırıcı" teknolojik gelişme olarak adlandırılmaktadır (Parasız, 2003: 840; Ünsal, 2007: 593-596).

Neoklasik iktisatta beşeri sermayeye yapılan yatırımlar hem tüketim hem de yatırım harcamaları olarak değerlendirilmektedir. Kısa dönemde bireysel açıdan sadece tüketim harcaması olarak düşünülen eğitim harcamaları, sağlık harcamaları, altyapı harcamaları ve diğer benzeri harcamaların uzun dönemde getirilerin yüksek olması sebebiyle toplumsal anlamda ekonomiye katkıları yüksek olmaktadır ve bu açıdan salt tüketim harcamaları olmayıp, bunun yanında yatırım harcaması olarak da ele alınabilmektedirler. Bu anlamda, bireyler açısından faydanın maksimum kılınması, toplumsal açıdan da toplumsal faydanın maksimum kılınması sağlanmış olmaktadır. Firma bazında ele aldığımız zaman ise firmalar yatırımlar yoluyla karlarını artırabilmekte, beşeri sermayenin artması ile de verimli yatırımlar yapma imkanına kavuşabilmektedirler (Özyakışır, 2011: 56). Solow, 1956 yılında ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında, girdiler arasında pozitif ve esnek ikame esnekliği, sabit tasarruf oranı varsayımları altında büyümeyi ölçmeye çalışmış olup ilgili üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$Y = AK^\alpha L^\alpha \quad \text{ve} \quad \alpha + \beta = 1 \quad (2)$$

Ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında, emek ve sermayenin hasıldan aldıkları pay 1'e eşit olacaktır.

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta A}{A} + \frac{\Delta K}{K} + (1 - \alpha) \frac{\Delta L}{L} \quad (3)$$

Çıktıdaki artış = Toplam faktör verimliliğindeki Artış + Sermayedeki Artış
+ İşgücündeki Artış

Yukarıdaki denklikte de görüleceği gibi çıktıda meydana gelen artışa etki eden etmenlerden sermaye ve işgücü miktarındaki değişimler gözlenebilirken, diğer etmen olan toplam faktör verimliliği ölçülememektedir. Bu ölçülemeyen toplam faktör verimliliği 'artık' olarak tanımlanmaktadır.

Beşeri sermaye teorisi, Tepecik, (2000: 16-17)'e göre temelleri bulunduğu klasik çağdan sonra Neoklasik çağda iki farklı ama birbirini tamamlayıcı yönde gelişme eğilimi göstermiştir. Schultz, Denison, Griliches ve takipçilerinin kullandığı büyüme ve verimliliğin kaynağını analiz etme yönü olarak beşeri sermaye ve Becker, Mincer ve takipçilerinin bireysel gelir dağılımında ve genel denge analizlerinde kullandığı beşeri sermaye analizlere konu olmuştur. Büyümenin kaynağı olarak kullanılan beşeri sermaye teorisi, ülkelerin makro niteliksel ve niceliksel değişkenlerinin kullanıldığı Solowyen artışın analizi ile başlayan ve içsel büyüme teorileri ile devam eden son derece karmaşık ve uzun bir süreç oluşturmaktadır. Diğer yandan bireysel getirilerin üzerinde durulduğu, beşeri sermayenin maliyet ve getirilerinin karşılaştırıldığı, maliyetlerin finansmanı için politika önerilerinin sunulduğu, ekonominin çalışma, maliye, tarım ekonomileri gibi çok çeşitli alanlarında hizmet veren bir alan haline gelmiştir. Solow büyüme modelinin pratiğini test etmek için Mankiw, Romer ve Weil, 1992 yılında Solow büyüme modelinin pratiğini test etmek için 'İktisadi Büyüme Ampirik Bir Katkı' adlı çalışma yayınlamışlardır (Karataş ve Vatansever, 2005: 70-71; Eser ve Ekiz Gökmen, 2009: 48). Cobb-Dougllass üretim fonksiyonundan hareketle beşeri sermayenin ayrı bir girdi olarak ele alındığı üretim teknolojisi şu şekilde ifade edilebilir (Songur ve Saraç Elmas, 2017: 238);

$$Y_t = K_t^\alpha H_t^\beta (A_t L_t)^{1-\alpha-\beta} \quad (4)$$

Denklemden yer alan Y hasıla miktarını, K fiziksel sermaye stokunu, H beşeri sermaye stokunu, A teknoloji düzeyi, L ise vasıfsız işgücü miktarını temsil etmektedir. Üstel ifadelerde her bir girdinin esneklik kat sayısını göstermektedir. Modele göre,

ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında, yeniden üretilebilir girdiler olan Fiziksel Sermaye Stoku (K) ve Beşeri Sermaye (H)' nin esneklik katsayılarının toplamı 1'den küçüktür. Yani $\alpha + \beta < 1$ 'dir. Modelin temel varsayımları şu şekilde özetlenebilir (Cengiz, 2013: 56);

- Bireyler hem fiziki sermayeye hem de beşeri sermayeye yatırım yapmaktadırlar. S_h bireylerin gelirlerinden beşeri sermayeye ayırdıkları payı göstermektedir. S_k ise gelirden fiziksel sermayeye ayrılan payı göstermektedir.

- Ekonomideki aynı tür mallar (homojen) fiziki ve beşeri sermayeye bağlı kalmak koşuluyla gerek tüketim gerekse yatırım amacıyla kullanılabilirler.

- δ yıpranma payı hem beşeri sermaye hem de fiziksel sermaye için geçerlidir.

2.6. İÇSEL BÜYÜME MODELLERİNDE BEŞERİ SERMAYE

Yeni nesil büyüme modelleri arasında yer alan ve büyüme endojen unsurlarla açıklamaya çalışan yaklaşımlarda beşeri sermayeye önem verilmekte ve etkin bir rol oynadığı kabul edilmektedir. İçsel büyüme modelleri ile Neoklasik modellerin aralarında temel fark, sermayenin getirisi bağlamında kabul ettikleri varsayımlardan ileri gelmektedir (Yumuşak ve Tuna, 2000: 7). Neoklasik büyüme modelleri sermayenin azalan getirisini kabul ederken, içsel büyüme modellerin de beşeri sermayeyi de kapsayan sermayenin, artan getirisinin olabileceğini ve bu artan getirinin de uzun dönemde büyüme azaltmayacağı kabul edilmektedir. Ayrıca içsel büyüme modellerinde, ekonomik büyümenin içsel iktisadi temelleri olacağı söylenmekte ve ülkelerin gelir seviyelerinin kendiliğinden birbirine yaklaşacağı tezi yıkılmaktadır. Neoklasik modelin aksine, az gelişmiş ülkeler eğer gerekli önlemleri almazlarsa gelişmiş ülkeler ile arasındaki fark daha da artacaktır (Bozkurt, 2009: 35).

2.6.1. Romer Modeli (Ar-Ge Modeli)

İçsel büyüme modellerinin gelişmesinde P. Romer'in (1986) ve R. Lucas'ın (1988) yaptığı öncü çalışmalar ve P. Romer'in 1991 yılında Rivera Batiz ile yaptığı ortak çalışmalar önemli rol oynamıştır. Romer'in çalışmaları neticesinde azalan verimler yasasına dayanmakta olan durağan dengeli Neoklasik büyüme teorisi yıpranmış ve eleştirilmiştir. Yazar sadece homojen sermaye mallarının birikimine ve $S = I$ eşitliğine dayanarak sürekli büyüme ya da büyüme olgusunu kavramak mümkün olmadığını iddiasını ileri sürmüştür. Zira yazara göre;

“Homojen mallardan oluşan pazarlar belli bir süre sonra doyum noktasına ulaşınca, Neoklasik doktrinin dengesine de ulaşılır ancak bu durumda büyüme de sona erer. Hâlbuki gerçek yaşamdan bildiğimiz gibi büyüme, dolayısıyla ülkelerin zenginleşmesi, dinamik ve konjonktürel değişim gösteren bir süreçtir, ama asla dengede değildir. Bir malın üretimindeki bilgi, üretilmesinde bir kereye özgü katlanılan maliyetlerden başka üretime maliyet yüklemeyiz. Yeni maliyetler ve yıpranma olmaksızın çok kere kullanılabilirler. Daha yeni bilgilerin üretilmesi, yalnızca toplam sabit maliyetleri artırır. Bu durum teknolojinin niteliğini de tanımlamaktadır” (Daşdemir, 2008: 92).

Romer’in modeline göre, AR-GE faaliyetleri ile diğer gelişimsel faaliyetler ve ekonomik büyüme piyasa genişlemesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Piyasa genişlemesinde ise nüfus ölçü olarak alınmamakta, beşeri sermaye stoklarına bakılmakta dolayısı ile beşeri sermayenin bir fonksiyonu olarak ekonomik büyüme ortaya çıkmaktadır. Buna göre beşeri sermaye stoklarının/birikiminin büyük ve etkili olduğu piyasalarda, ülkelerde ya da firmalar büyüme daha hızlı ve sürdürülebilir nitelikte gerçekleşebilmektedir. Romer’in modelinde üretim fonksiyonunda insangücü/emek/iş gücü arzı (L), teknoloji (A), sermaye (K) ve beşeri sermaye (H) olmak üzere dört temel girdi bulunmaktadır. Model, tek sektörlü bir üretim modeline dayandığı ya da varsayıldığı için nihai nitelikteki bir mal, tüketim ya da ara malı kullanılabilir (Dolun ve Atık, 2006: 15; Daşdemir, 2008: 92). Bu konuda Karataş ve Çankaya (2011: 110) modeli şu şekilde açıklamışlardır;

“İşgücü arzı (L), insangücü (emek) veya nüfus miktarı olarak tanımlanmaktadır. Beşeri sermaye (H), beceri ve yetenekle donanımlı öğrenme faaliyetlerinin birikimli etkisini(kurumsal eğitim, bilgi kazanımı ve işte eğitim gibi) temsil etmektedir. Modelinin en belirli özelliği fiziki teknolojik faktörü A, rekabetçi teknolojik faktörden H ayrı kabul edilmesidir. Bu nedenle modelde teknik ilerleme ve teknolojiyi kullanan beşeri sermaye birbirinden farklı tutulmaktadır. A, diğer unsurlardan bağımsızdır ve sınırsız şekilde arttırılabilme yetisine sahiptir. Romer, teknolojik ilerlemenin düzeyini tespit edebilmek için teknolojinin ‘tasarım sayısı’ kadar hesaplanabileceğini ifade etmektedir. Burada tasarım sadece malların biçimsel değişimi değil aynı zamanda üretim yöntemlerindeki yenilik ve malların kalitesindeki değişimi de kapsamaktadır. Model, ekonominin üç sektörden meydana geldiğini kabul etmektedir. Sektörlerden birincisi; araştırma ve geliştirme (R&D) sektörüdür. Bu sektör yeni bir teknoloji için mevcut olan birikmiş teknolojiyi ve beşeri sermayeyi yoğunlaştıran sektördür. Yeni dayanıklı mallar için tasarımlar bu sektörde yapılmaktadır. İkinci sektör; ara malları sektörüdür. İkinci sektörde, dayanıklı mallar imal etmek için araştırma sektörünün ürettiği tasarım ve ürünleri kullanılmaktadır. Üçüncüsü ise nihai mallar sektörüdür. Üçüncü sektörde nihai malların üretilmesi için işgücü, beşeri sermaye ve dayanıklı mallar kullanılmaktadır. Öte yandan ara malları sektöründe tek hak sahibi olmasına karşın nihai mallar sektöründe piyasa ekonomisi hüküm sürmektedir.”

Romer (1996)’e göre; bütün ülkeler kendi sahip oldukları dengeli büyüme patikasına doğru ilerlerler. Gelişimin farklı olması, ülkelerin başlangıçta sahip olduğu sermaye birikiminin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Düşük sermaye yoğunluğuna sahip ülkelerde, sermayenin marjinal verimliliğinin daha yüksek olması,

daha yüksek gelişme düzeyine sahip ülkelerden bu ülkelere doğru sermaye akışının oluşmasına kaynaklık eder. Yeni teknolojilerin geç yayılmasından kaynaklanan sorunlar gelir farklılığını ortaya çıkarabilir. Bu gelir farklılığı, az gelişmiş ülkelerin teknolojiye ayak uydurmaları sayesinde giderilebilir. Bu koşullar çerçevesinde, dünya ölçeğinde gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerde meydana gelen farklı büyüme oranları neoklasik öngörülerin söylediğinin aksine sonuçlar verdiğini ortaya koymuştur (Cengiz, 2013: 59).

2.6.2. Lucas Modeli (Beşeri Sermaye Modeli)

Lucas tarafından 1988’de kaleme alınan “Ekonomik Kalkınmanın Mekanikliği Üzerine” (On The Mechanics of Economic Development) adlı eserdir. Lucas, uzun dönemli büyüme sürecinde beşeri sermayenin, fiziki sermayeden daha önemli olduğunu belirtmektedir (Lucas, 1988: 3) ve beşeri sermayesi fiziki sermayesinden güçlü olan ülkelerin ekonomik büyüme hızının daha yüksek olacağını vurgulamaktadır. Çünkü ülkenin üretim faktörlerinden fiziki sermaye ve emek azalan verimlere tabi iken, beşeri sermayenin azalan verimlere tabi olmadığını varsaymaktadır (Gökçen, 2006: 34-35). Beşeri sermayeyi üretim bir fonksiyonu olarak gören Lucas, beşeri sermayeyi birinci firma ve ikincisi de birey olmak üzere iki yönden değerlendirmektedir. Buna göre “birey, beşeri sermayesine yatırım yaparak verimliliğini arttırmakta ve böylece gelir düzeyini arttırabilmektedir. Firma ise bahsi geçen beşeri sermayeyi istihdam ederek, dışsallıklar yolu ile kazanım elde edebilmektedir. Bu iki yaklaşım neticesinde eğitim ve öğretimin başlı başına bir sektör olarak yorumlanması sonucu doğmaktadır. Firmaların kendi personellerine sundukları kurslar, semineler, uzmanlık çalışmalarının her biri beşeri sermayenin önemi ve hızla gelişiminin göstergesi olmaktadır”. Lucas Modeli’nin dört adet varsayımı vardır (Özütler, 2009: 98):

- Ekonomi kapalıdır ve tam rekabet piyasası koşulları geçerlidir.
- Ekonomik karar birimleri gelecekteki fiyatlar konusunda rasyonel beklemeyle sahiptir.
- Ekonominin teknolojisi ölçeğe göre sabit getirilidir.
- t anında üretime ayrılan işgücü sayısı $N(t)$ ’dir. $N(t)$ ’nin büyüme oranı dışsaldır.

Lucas, içsel büyüme modellerine diğer iktisatçılardan farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Fiziksel sermaye birikiminin ekonomideki boyutunu neoklasik üretim

fonksiyonu aracılığıyla modellemeye çalışmıştır. Tek sektörün olduğu bir ekonomide, fiziksel sermaye ve birikim ilişkisini incelemiş, teknoloji ve beşeri sermayeye yapılan yatırımları içselleştirirken rasyonel beklentileri de dikkate almıştır (Aykaç, 2011: 165). Lucas modelinde teknik süreç, daha çok tüketicilerin belirli zamanlarda profesyonel yeteneklerini geliştirmek için verdikleri kararın bir sonucudur. Böylece firmalara üretim amacıyla nitelikli işgücü sunmuş olacaklardır. Lucas, ayrıca beşeri sermaye birikiminin sürdürülebilir büyüme için teknolojik sürece bir alternatif olduğunu ortaya koymuştur. Beşeri sermayenin iki etkisi Lucas modelinde dikkat çekmektedir. İlki içsel etki adını verdiği, bireyin kendi yapısından kaynaklanan kendi yapısına has etki, İkincisi ise bilgi, beceri veya beşeri sermayenin ortalama düzeyi olarak adlandırılan dışsal etkidir. Bireyler zamanlar arası beşeri sermaye tercihi yaparken dışsal etkiyi dikkate almamaktadır. Lucas üretim fonksiyonunu $Y = f(K, N^e)$ şeklinde oluşturmaktadır. Buna göre Y , hasıla düzeyini, K , fiziksel sermaye düzeyini ve N^e , ise verimli işgücü miktarını ifade etmektedir. Lucas, verimli işgücü miktarını $N^e = uhN$ ise şeklinde ifade etmektedir. N : ekonomideki toplam işgücü sayısını, h : ortalama beşeri sermaye düzeyini, u : üretim için harcanan zamanı göstermektedir. Eşitlikte yer alan $N^e = uhN$ terimini ana denklemde yerine konulduğunda son durumda üretim fonksiyonu $Y = f(K, uhN)$ şeklinde oluşacaktır (Özütler, 2009: 98; Cengiz, 2013: 62).

2.6.3. Barro Modeli

Barro'nun beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi İnsan Sermayesi ve Ekonomik Büyüme adlı çalışmasında ortaya koymuştur. Barro ve Lee (1993), 1960-1985 dönemi için eğitimin büyümeye olan katkısını ölçmek için Birleşmiş Milletler (BM) ve 100 ülkeden topladığı verilerle yaptığı çalışmanın sonucunda beşeri sermayenin büyüme oranı üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Barro, beşeri sermayenin, iktisadi büyüme üzerindeki öneminden 'İnsan Sermayesi ve Ekonomik Büyüme' isimli makalesinde söz etmiştir. Barro yapmış olduğu hipotezlerde, gelişmiş ülkelerde eğitim düzeyinin yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Barro'ya göre okula gitme süresinin uzamasının iktisadi büyüme üzerindeki etkileri şunlardır (Türker, 2000: 83-84; Daşdemir, 2008: 89):

- Fiziki sermayeye yapılan yatırımlar artar.
- Eğitimli nüfusun bilinçlenmesiyle doğurganlık azalır.

- İyi eğitim almış nüfus teknolojik gelişmeye hızla adapte olup, yeni ürünler ortaya koyar.

Barro, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eğitim süresi değişkeni yardımıyla açıklamıştır. Eğitim süresinin veri olarak alındığı çalışmada nüfusun; yaş, cinsiyet, eğitim gibi özelliklerine ele alınmıştır. Yapılan bu çalışma sonucunda, eğitim ile kişi başı gelir arasında güçlü bir ilişki ortaya koymuştur. Örneğin, eğitimde meydana gelecek % 10'luk artışın, %0,2 oranında ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır (Gençoğlu, 2006: 39).

2.6.4. Jones Modeli

Jones modelinde temel olarak sermaye birikimine ilaveten, fikirler ve teknoloji transferinin önemi de vurgulanmaktadır. Modelde eğitime katılımı beşeri sermaye birikimi olarak almak yerine, beşeri sermaye birikimini sağlayan yatırım oranı olarak almanın makro açıdan en uygun yol olduğunu söylemektedir. Böylece Jones, modelin beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ışık tutacağını söylemektedir (Gümüş, 2005: 91).

Jones'e göre, bilgi rakipsizdir ve bunun anlamı ölçeğe göre artan getiridir Buna göre, ölçek etkisi uzun dönemli büyümeye hizmet etmektedir ve çok sayıda araştırmacının olduğu yerde daha fazla bilgi üretmek ekonomik büyümeyi sürdürebilmektedir. Jones modeline göre, beşeri sermaye sınırsız büyümektedir. Bu sayede bilgi üretilip teknolojik ilerleme sonucu yayılmalarla artmakta, böylece ülkeler arası teknoloji transferine neden olmakta ve bu şekilde sınırsız ekonomik büyüme gerçekleşmektedir (Gümüş, 2005: 93).

2.6.5. Rebelo'nun AK Modeli

Rebelo (1991) modelinde beşeri sermayeyi de fiziksel sermaye gibi üretim faktörlerinden biri olarak saymıştır. Bir ekonomi nasıl ki fiziksel sermaye yatırımlarına ihtiyaç duyuyorsa, beşeri sermaye yatırımlarına da ihtiyaç duymaktadır. Beşeri sermaye olarak vurgulan kavram, genelde eğitim yoluyla ortaya çıkmakla birlikte, çalışma sürecinde yaparak öğrenme yoluyla kendiliğinden de oluşabilmektedir. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlar eğitimde harcanan zamanın fırsat maliyeti olarak tanımlanmıştır (Kar ve Ağır, 2006: 58). Rebelo ülkelerin büyüme hızları arasındaki bu heterojenliği kamu politikalarındaki farklılıklara dayandırmaktadır. Çalışmada gelir

vergisinin artırılması gibi uygulamaların özel sektörün yaptığı yatırımların getirisini azaltacağı, dolayısıyla sermaye birikiminde ve büyüme oranında sürekli bir düşme olacağı ifade edilmektedir (Yardımcı, 2006: 45).

İçsel büyüme modelleri içinde, sermayenin azalan marjinal getirisi varsayımını kaldırarak, dışsal teknolojik gelişmenin var olmadığı durumda bile uzun dönemde kişi başına büyümenin sürdürülebileceğini en basit biçimde gösteren bir model Rebelo (1991) tarafından geliştirilmiştir. Modele göre sermaye faktörü ile ekonominin çıktısı arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu varsayılmaktadır. Modelin genel özelliği sermaye faktörünün geniş kapsamlı ele alınması olup sermaye içinde beşeri sermaye faktörüne yer vermesidir (Berber, 2006: 183-184).

Rebelo AK tipi üretim fonksiyonu yardımıyla, ülkeler arasındaki farklı büyüme performanslarını kamu politikalarındaki farklılıklara bağlayan bir model ortaya koymaktadır. Örneğin tasarruf oranları, vergi oranları ve fikri mülkiyet haklarına ilişkin politikalar uzun dönem büyüme oranını etkilemektedir. Yine uluslararası işgücü hareketlerinin yönü de bu tür politikaların sonucunda belirlenmektedir. Model, ölçeğe göre sabit getirili teknolojik gelişme ve rekabetçi piyasa koşullarında durağan durum denge büyüme oranının varlığını temin etmektedir. Ekonomide çok sayıda benzer birim faydasını maksimize etmek için çalışmaktadır ve nüfus sabittir. Modelin bazı özellikleri şu şekildedir (Yardımcı, 2006: 52);

- Model yakınsama olgusunu reddetmektedir. Ekonomik büyümeyi belirleyen unsur tasarruf oranlarıdır. Tasarruf oranlarının artması daha yüksek büyüme oranlarına yol açmaktadır.

- Modelde yatırımın getirisi büyüme oranı ya da sermaye stokundan bağımsızdır.

- Model, bir kamu politikası aracı olarak vergilemenin uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini açıklarken, aynı zamanda işgücü hareketlerine ilişkin sonuçlar çıkarmaktadır.

- Model tasarruf oranlarındaki değişmelerin büyüme oranını etkileyeceğini tahmin etmektedir. Tasarruf oranı yükseldikçe büyüme oranı artmaktadır.

- Rebelo, ölçeğe göre artan getiriler ve dışsallıklar olmadan sabit getirili bir üretim teknolojisiyle içsel büyümenin gerçekleşebileceğini göstermektedir. Bunun için

üretiminde yeniden üretilmeyen girdilerin katkısı olmadığı temel nitelikte sermaye mallarının var olması gerekli görülmektedir.

2.6.6. Grossman ve Helpman'ın Modelleri

Grossman ve E. Helpman (1991), “Dinamik Karşılaştırmalı Üstünlük” modeli ileri sürmüşler ve her bir ülkenin gerçekleştirdiği farklılaştırılmış ürün tasarımı sayısının, ticaretin yapısını belirleyen temel faktör olduğunu belirtmişlerdir. Model uluslararası ticaretin yapısını ülkelerin Ar-Ge yatırımları ve çıktıları ile bağdaştırmaktadır. Bunun da neden olarak ekonomik büyümenin kaynağı Ar-Ge faaliyetleri sonucunda ara mallarının çeşitliliğini ya da kalitesini arttıran yenilik olmasıdır. Çünkü geleneksel üretimde mal, zamana göre değişmez ancak farklılaştırılmış üretimde ölçeğe göre sabit getirili üretim fonksiyonu geçerlidir. Nitelikli eme anlamına gelen beşeri sermaye ile bilgi, Ar-Ge sektörünün de girdileri ve bunlar ülkeler için değer yaratmaktadır. Bundan dolayı beşeri sermaye bakımından zengin ülkelerin ekonomik faaliyetlerinde yüksek teknolojili sanayilerin payı, niteliksiz emek yönünden zengin ülkelere kıyasla oldukça yüksek olduğundan büyüme, beşeri sermaye yönünden zengin ülkelerde nispeten daha hızlıdır. Ancak bu iki ülkenin ekonomik büyüme oranları farklılık göstermesine rağmen, reel tüketim artış oranları ve refah düzeyleri aynı olabilir. Bunun temel nedeni, uluslararası ticaret kanalıyla her iki ülkenin yenilikçi ürünlerin tamamına ulaşma olanağına sahip olmasıdır (Türker, 2009: 89).

2.6.7. Yaparak Öğrenme Modeli

Yaparak öğrenmenin önemini öne çıkarıldığı Young'ın (1991) modelinde, diğer koşullar sabit kalmak kaydıyla, bir ekonominin nitelikli emek arzı bakımından zengin olması durumunda, yaparak öğrenmenin yüksek düzeyde gerçekleşeceği ve teknoloji düzeyinin yükseleceği belirtilmektedir. A ve B ülkeleri arasında uluslararası ticaretin etkilerinin göz önüne alındığı bu modelde, her iki ekonominin emek büyüklüğü ve teknolojik bilgi stoku dışında benzer özelliklere sahip olduğu varsayılmıştır. Teknolojik bilgi stokunun gelişmiş ülkede daha yüksek düzeyde olduğu kabul edilmiştir (Yardımcı, 2006: 38). Bu modelin ortaya koyduğu genel sonuçlar aşağıda belirtildiği gibi özetlenebilir (Türker, 2006: 87);

- Gelişmiş ülkeler geliştirmekte olan ülkelere daha karmaşık mallar üretir.

- Gelişmiş ülkelerdeki firmalar geliştirmekte olan ülkelerdeki firmalardan daha yüksek gelire sahiptir ve bu nedenle daha fazla mal tüketebilmektedir.
- Serbest uluslararası ticaret durumunda, gelişmiş ülkelerin kaynaklarını yaparak öğrenme potansiyeli yüksek mallara yeniden tahsis etmesiyle, bu ülkelerin büyüme oranları ya otarşi durumundaki büyüme oranı kadar ya da ondan daha yüksek olacaktır.
- Serbest uluslararası ticaret durumunda, geliştirmekte olan ülkelerin kaynaklarını yaparak öğrenme potansiyelinin pek fazla bulunmadığı mallara tahsis etmesiyle, bu ülkelerde gerçekleşen ekonomik büyüme otarşi durumundan daha yüksek olamayacağı gibi, hatta daha düşük olacaktır.

2.6.8. Greenwood ve Jovanovic Modeli

Greenwood ve Jovanovic (1990)'in finansal piyasalardaki kaynakların (Kaynakların etkin tahsisi, Tasarrufları harekete geçirme, Risk yönetimi, Çıkış mekanizması yaratma, Girişimcilikte uzmanlaşma sağlama, İşlem maliyetlerini düşürme, Kurumsal kontrolü teşvik) etkin tahsisi rolünü verimlilik büyümesi ile ilişkilendirdikleri çalışmalarında, sermayenin ya güvenli ve düşük-getirili teknolojiye ya da riskli ve yüksek-getirili teknolojiye yatırım yapılabildiği dinamik bir genel denge modeli geliştirmiştir. Modelde, riskli teknolojinin iki rassal durumu içerdiği ifade edilmektedir. Bunlardan biri, “Toplulaştırılmış şok”, diğeri “proje-özel şok”tur. Finansal araçlar, bireysel yatırımcılardan farklı olarak, geniş portföyleri sayesinde birleştirilmiş bu verimlilik şoklarını (toplulaştırılmış + projeye özel şoklar) en iyi şekilde giderebilmektedirler. Dolayısıyla finansal araçların dağıtım problemini mükemmel bir şekilde çözebilmesi ile tasarruflar daha etkin bir şekilde tahsis edilebildiğinden, finansal gelişmenin daha yüksek büyümeye yol açacağı ifade edilmektedir (Durusu-Çiftçi, 2019: 70).

3. BEŞERİ SERMAYENİN UNSURLARI

Beşeri sermayenin bir üretim faktörü olarak, üretime katılması bazı maliyetleri de beraberinde getirmektedir. İnsanın doğumdan itibaren var olan birtakım fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanması, önemli bir maliyet unsurunu oluşturmaktadır. Ayrıca buna ek olarak insanın nitelikli bir birey olabilmesi adına edinmesi gereken bilgi birikimi süreci vardır ki bu da orta ve uzun vadede bir yatırımı gerekli kılmaktadır. Bu

çerçevede beşeri sermayeye yapılabilecek en kalıcı yatırım eğitimle gerçekleşmektedir. Beşeri sermaye yatırımlarının ülke ekonomisine katkılarını şu şekilde özetlemek mümkündür (Günel, 2006: 10);

- Beşeri sermaye yatırımları ekonomik büyüme ve gelişmenin arttırılmasına,
- Toplumsal zihniyet ve davranışların gelişmesine ve çağa uymasına,
- Politik sosyalleşme olarak bilinen, azgelişmiş ülkelerdeki hem medeni anlamda sorumluluk artışına, hem de milli birlik ve siyasette uzlaşmaya,
- Sosyal dengesizliklerin azalmasına ve sosyal hareketliliğin artmasına,
- Bir yandan kişisel gelişime, diğer yandan ise bireyin daha özgün düşünüp davranabilmesine katkı sağlayacaktır.

Beşeri sermaye unsurları, beşeri sermaye oluşumunda rol oynayan ya da beşeri sermaye stokunda artış sağlayan faktörlerdir. Bu faktörler, başta eğitim olmak üzere sağlık ve işgücü transferi (Karagül 2002: 32) olup bunlar hakkında aşağıda açıklamalar yapılmıştır.

3.1. EĞİTİM VE BEŞERİ SERMAYE

Beşeri sermaye teorisi, bilginin ve teknolojik gelişmenin giderek önem kazandığı günümüz dünyasında, bireylerin bu gelişmelere ayak uydurabilmelerini sağlayacak adaptasyon yeteneğine eğitim ile sahip olabileceğini belirtmiştir. Eğitimin bireyler üzerindeki etkilerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Öztürk, 2005: 28; Çolak, 2010: 114):

- Eğitim, bireylerin yeni bilgi edinme ve bu yeni bilgileri kullanma yeteneklerini geliştirerek standart görevleri yerine getirebilmelerini ve yeni görevleri öğrenmelerini sağlamaktadır.
- Eğitim bireylerin iletişim kurma yeteneklerinin gelişmesine katkı sağlayarak bireylerin içinde bulunduğu faaliyetlerin birbiriyle koordineli bir şekilde sürdürülebilmesine olanak vermektedir.
- Eğitim bir bireyin değişen koşulları değerlendirme ve değişen koşullara uyum sağlama yeteneğini geliştirir. Eğitim ayrıca kişilerde belirsizlikler sonucunda oluşabilecek gereksiz kaygıyı azaltarak bireylerin yeni teknolojilere veya uygulamalara daha kolay bir şekilde uyum sağlayabilmesini sağlamaktadır.

- İleri düzeyde eğitim faaliyetleri, Ar-Ge merkezlerinin kurulabilmesinde ve üretim süreçlerine yenilikler getirilebilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Eğitim, ülkelerin beşeri sermaye stoklarını ve teknoloji kullanım düzeylerini birçok açıdan etkileyebilmektedir. Yapılan pek çok çalışmada ortaya konulduğu üzere eğitim, teknolojik değişime uyum sağlanmasında oldukça büyük bir öneme sahiptir. Araştırmacılara göre daha eğitilmiş bir nüfus, yeni icatlarda bulunarak teknolojik ilerlemelere katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca eğitim düzeyinin ve kalitesinin artmasıyla birlikte beşeri sermayenin nitelikleri ve verimlilik kapasitesi de artmaktadır. Eğitim ile beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı araştırmacılara göre eğitim düzeyi yüksek işgücüne daha fazla ücret ödenmesinin sebebi, bu işgücünün daha uzun süre eğitim aldığı için değildir. Örneğin ileri eğitim düzeyine sahip işgücünün daha fazla çalışma niteliğine sahip olduğu için daha verimli olacağını ve bu nedenle iş verenlerin eğitim düzeyi yüksek çalışanlara daha yüksek ücretler ödeyebileceği belirtilmektedir. Bu nedenle eğitim nitelikli işgücü piyasası oluşturma etkisi meydana getirmekte, bu piyasadaki eğitim rekabeti de toplamda yüksek standartları olan bir sistemin inşa edilmesine hizmet edebilmektedir. Aynı bu süreçte nitelikli işgücü stokları veya birikimi de gerçekleştirilebilir (Afzal, vd., 2010: 39; Selim, Purtaş ve Uysal, 2014: 100).

Eğitimin beşeri sermayenin bağlamındaki önemini Saint Simon ve Henry Ford'un şu ifadeleri ile daha iyi anlamak mümkündür; Fransız düşünür ve iktisatçı Saint Simon "Fransa'nın tüm tıbbi araçları bir gecede tahrip edilse aynı düzeyi altı ay içinde yeniden kurulabilir ama tüm doktorları bir anda ortadan kaybolursa ancak yüz yıl sonra bugünkü düzeye ulaşılabilir". Amerikalı iş adamı H. Ford ise "Fabrikalarımı ve makinelerimi tahrip edin ama adamlarımı bana bırakın. En kısa sürede eski servetime yeniden sahip olurum" (Öztürk, 2005: 30).

Beşeri sermaye ve eğitim ilişkisinde bir ülkedeki genel eğitim seviyesinin en önemli göstergeleri, bir ülkedeki aktif işgücü tarafından tamamlanan ortalama eğitim yılı ile ilk, orta ve yüksek öğrenim düzeyindeki kayıt oranlarıdır. Ülkelerdeki genel eğitim seviyesini gösteren bu eğitim kayıtları, bir ülkedeki eğitime elverişle nüfusun farklı eğitim düzeylerindeki dağılımını ifade etmektedir. Nüfusun eğitime katılım oranlarını farklı eğitim düzeyleri itibariyle ölçen okullaşma oranları genel okullaşma oranı, brüt okullaşma oranı ve net okullaşma oranı olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Çakmak ve Gümüş 2004: 89-91; Gençoğlu, 2006: 38; Gülen, 2018: 56):

- Genel Okullaşma Oranı; Tüm eğitim düzeylerindeki öğrenci sayısının (hangi yaşta oldukları bakılmaksızın), eğitim çağındaki aktif nüfusa oranıdır.

- Brüt Okullaşma Oranı; Yaşlarının o öğrenim düzeyiyle alakalı olup olmamasına bakılmaksızın, belirli bir eğitim düzeyine kayıtlı öğrenci sayısının (örneğin orta öğrenim), o eğitim düzeyinin kapsadığı yaş grubunun toplam nüfusuna oranıdır (UNDP, 1996). Örneğin orta öğrenim için brüt okullaşma oranı, bir ülkedeki orta öğrenime kayıtlı öğrenci sayısının, o ülkedeki orta öğrenim çağındaki çocuk sayısına oranıdır.

- Net Okullaşma Oranı; Belirli bir eğitim düzeyine kayıtlı öğrencilerden, o eğitim düzeyinin kapsadığı yaş grubu içerisinde bulunanların, yine o eğitim düzeyinin kapsadığı yaş grubunun toplam nüfusuna oranıdır. Örneğin orta öğrenim için net okullaşma oranı, bir ülkedeki orta öğrenim çağındaki orta öğrenime kayıtlı öğrenci sayısının, o ülkedeki orta öğrenim çağındaki çocuk sayısına oranıdır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere brüt okullaşma oranı ile net okullaşma oranı arasındaki fark, herhangi bir eğitim düzeyi için brüt okullaşma oranı hesaplanırken, ilgili eğitim düzeyine kayıtlı öğrencilerin yaşlarının o eğitim düzeyinin kapsadığı yaş grubuna dahil olup olmadığına bakılmamasıdır.

Bir ülkenin sahip olduğu nüfusun genel eğitim düzeyi, genellikle nüfusun ortalama olarak aldığı eğitim süresini yansıtmaktadır. Genel nüfusun okullaşma düzeyini gösteren bu rakamlar, belirli bir süre sonra eğitim sisteminden ayrılan bireyleri hesaba katamayacağı için beşeri sermaye birikimini doğru olarak yansıtmayabilir. Diğer taraftan bazı ekonomistlere göre okullaşma oranları dönemsel eğitim akışlarını esas aldığı için, bir stok değişken olan beşeri sermayeyi yansıtmada pek de başarılı değildir. Diğer yandan Eğitim, beşeri sermayenin sahip olduğu bilgi ve beceri gibi niteliklerin geliştirilmesi açısından oldukça önemlidir. Buna göre eğitim alanında yapılan yatırımlar bir taraftan beşeri sermayenin verimliliğini artırırken, diğer taraftan da ülkelerin beşeri sermaye stoklarını geliştirmelerine katkı sağlamaktadır. Ülkelerin sahip olduğu beşeri sermaye stokları bu bölümde açıklanan eğitim göstergeleri yardımıyla tahmin edilip karşılaştırılabilmektedir (Çakmak ve Gümüş 2004: 89-91; Gençoğlu, 2006: 38).

3.2. SAĞLIK VE BEŞERİ SERMAYE

Beşeri sermaye teorisine göre bireyler için sağlanan her türlü sağlık hizmeti beşeri sermaye yatırımı olarak ifade edilmektedir. Modern beşeri sermaye teorisinin

kumcularından Schultz sağlık hizmetleri sağlamak amacıyla yapılan tesislerin beşeri sermaye yatırımı olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Beşeri sermaye teorisinin gelişimine katkı sağlayan diğer araştırmacılar da sağlık yatırımlarını, bireylerin iş verimliliğini koruyup geliştirdiği için beşeri sermaye yatırımları olarak değerlendirmişlerdir. Örneğin Mushkin bir çalışmada, sağlık alanında yapılan yatırımların, bireylerin çalışma kapasitesini koruduğunu ve beşeri sermaye birikimine yıllar boyunca katkı sağladığını ifade etmiştir (Mazgit, 2002: 2-5).

Sağlık, Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'ne göre, fiziksel ve zihinsel olarak optimal noktada olmaktır. Sağlıklı bir nüfus, ülkelerdeki beşeri sermaye gelişimine katkı sağlayan önemli bir unsurdur. Çünkü bireylerin hem eğitimlerine devam edebilmeleri hem de üretime katkı sağlayabilmeleri için sağlıklı olmaları gerekmektedir. Sağlık, doğrudan beşeri sermaye üzerinde etkili olmasının yanında, eğitimle olan ilişkisiyle beşeri sermayeye katkı sağlar. Bu sebepten dolayı eğitimle sağlık arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Sağlık, eğitim için yapılan yatırımların daha verimli olmasını sağlar. Bu verimlilik, bireylerin okula devam etmesinin sağlanması ve öğrenme kapasitelerindeki artış ile gözlenebilir. Sağlığın eğitim yatırımlarına etkisinden bağımsız olarak eğitim yatırımları da toplumdaki bireylerin sağlığı üzerinde etkilidir. Belirli bir eğitim düzeyindeki birey, hem kendi hem de toplum sağlığının korunması açısından daha doğru ve bilinçli davranışlar sergiler. Sağlık, yapılan pek çok çalışmada, beşeri sermaye unsuru olarak kabul edilmiştir (Atik, 2005: 21).

Beşeri sermaye açısından bireyin eğitiminde genel olarak ön şart sağlıklıdır. Çocuk sağlığı esas alınarak yapılacak sağlık yatırımları gelecekte daha sağlıklı bir toplum oluşturacak, böylece beşeri sermaye birikiminin arttırılması daha basit olacaktır. Bunun sebebi, eğitim durumunda olduğu gibi, fiziksel ve psikolojik olarak sağlıklı bir toplumun üretkenliğinin yüksek olacak olmasıdır (Karagül, 2002: 71). Sağlık hizmetleri beşeri sermaye teorisi açısından bir beşeri sermaye yatırımı olarak incelenmelidir. Beşeri sermaye teorisinin öncülerinden olan Schultz, toplumun sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanabilmesi için yapılan tesisleri beşeri sermaye yatırımı olarak kabul etmektedir. Beşeri sermaye literatürüne katkıda bulunan diğer araştırmacılar da toplum için sağlanan sağlık hizmetlerini, bireylerdeki çalışma kapasitesini işlevsel hale getirip, geliştirmesinden dolayı beşeri sermaye yatırımı olarak değerlendirmişlerdir. Topluma sağlık hizmeti sağlamak için gerçekleştirilen yatırımlar, bireyin çalışma kapasitesini korur ve yıllar boyunca beşeri sermaye stokunu bir döngü halinde besler. Ülkeler arası

yapılan karşılaştırmalarda genel olarak kullanılan sağlık göstergeleri: Nüfus artış hızı, şehirleşme hızı, doğum oranı, ölüm oranı, bebek ve çocuk ölüm oranı, toplam doğurganlık oranı, ortalama yaşam süresi, sağlık harcamalarının GSMH içindeki payı ve kişi başına yapılan sağlık harcamalarıdır (Atik, 2005: 22-23).

Genel olarak bakıldığında, Karagül'e (2002: 71) göre "beşeri sermaye açısından bireyin eğitiminde ön koşul sağlıklıdır. Bununla birlikte sağlıklı bir toplumda, beşeri sermaye birikiminin arttırılması nispeten daha kolay olacaktır. Bunun nedeni, eğitim açısından olduğu gibi, fiziksel ve psikolojik olarak sağlıklı bir bireyin üretkenliğinin yüksek olmasıdır." Sağlığın eğitimin ön koşulu olmasının yanı sıra, eğitimde sağlık üzerinde önemli etkiye sahiptir. Ayrıca sağlıkla gelir arasında da bir ilişki bulunmaktadır. Bireylerin gelirleri ile sağlıkları arasında pozitif bir ilişki vardır. Buna ek olarak, bireyin sağlık durumu sosyal statüsü üzerinde de etkili bir faktördür. Bu nedenle, bireyin sağlık durumunun yükselmesi, sosyal statüsünü de olumlu yönde etkileyecektir.

Eğitimle benzer niteliklere sahip olan sağlık da iki şekilde ele alınmaktadır. Bunlar; sağlığın tüketim yönü ve yatırım yönüdür. Sağlığın tüketim yönü, bireyler açısından sağlık hizmetlerini ifade eder. Bireyin genel sağlık durumuyla ilgili sorunların çözülmesinde gerekli olan hizmetlerdir. Bireyin ihtiyaç duyduğu sağlık personeli, tıbbi ekipman, ilaçlar ve tedavi masrafları sağlık tüketimi içerisinde yer almaktadır. Sağlık tüketimlerinin diğer bir yönü ise, sağlık hizmetleri talebinin, diğer herhangi bir hizmet talebinden farklı bir nitelikte olmasıdır. Satın alma gücüyle desteklenmese dahi sağlık hizmeti talebi meydana gelmektedir. Satın alma gücü olmayan birey, sosyal sigorta yardımıyla sağlık hizmetini almaktadır. Bu da toplam harcamalar içinde sağlık harcamalarının payının artmasına neden olmaktadır (Mazgit, 2004: 408). Sağlık yatırımları sağlık hizmetlerinde kullanılan kaynaklar olarak tanımlanmış olup yapılan bu yatırımlar, bireylerin çalışma gücünü koruyacaktır. Böylece yıllarca yatırımların karşılığı ekonomiye dönmüş olur. Bireyin çalışma gücünün korunması ve hastalıkların önlenmesindeki başarı, sağlık harcamalarında tasarrufa yol açacaktır. Ayrıca sağlıklı bir bireyin çalışma süresi daha uzun olacağı için katkısı da yükselecektir. Sağlık yatırımları ve hizmetlerine bağlı olarak beşeri sermayede artış yaşanacaktır. Bu durum, ekonomik gelişmede önemli bir rol oynayacaktır (Mazgit, 2002: 409).

3.3. KAMU HARCAMALARI VE BEŞERİ SERMAYE

Ülkelerin beşeri sermaye stoklarını genişleten diğer bir unsur da devletin toplum için yaptığı kamu harcamalarıdır. Devletin gerçekleştirildiği bu harcamalardan ilki sağlık harcamalarıdır. Yapılan incelemelere göre, gelişmekte olan ülkelerde sağlık sorunları nedeniyle kaybedilen işgücü miktarının oldukça fazla olduğu belirlenmiştir. Sağlıklı bir toplumda, beşeri sermaye için yapılacak yatırımlar verimliliği artıracak, ayrıca artan sağlık harcamaları, bireylerin yaşam süresini ve beklentisini artırarak beşeri sermayenin nitelik kazanmasına katkı sağlayacak, böylece beşeri sermaye stokunu olumlu yönde etkileyecektir. Diğer kamu harcamalarından biri ise sosyal harcamalardır. Sosyal harcamalar, bölgesel gelişmişlik farkından, etnik yapıdan ve gelir dağılımındaki adaletsizlikten kaynaklanan bölünmüşlüğü ortadan kaldırarak toplumdaki huzuru sağlayacak ve beşeri sermaye stokunun gelişimine katkı sağlayacaktır. Sosyal harcamalar, bunlara ek olarak, toplumun refah düzeyini artırarak, beşeri sermaye gelişimi için uygun bir ortam hazırlayabilir. Devletin kamu harcamaları ile bir ülkede tarım, sanayi, ticaret gibi iktisadi etkinliklerin gelişebilmesi için gerekli olan ulaştırma, enerji ve iletişim gibi alanlarda gerçekleştireceği altyapı yatırımlarıyla, özel ve kamu sektörü için pozitif dışsallıklar oluşturabilir. Bu tür altyapı yatırımları, özel ve kamu kuruluşlarının sayısını ve faaliyetlerini artırmakta, böylece üretim faktörü olarak kullanılan beşeri sermaye stokuna katkı sağlamaktadır.

3.4. İŞGÜCÜ TRANSFERLERİ VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ

Beşeri sermayenin eğitim ve sağlık dışındaki üçüncü unsuru, işgücü transferidir. İşgücü transferi iki şekilde meydana gelir. İlki, vasıfsız işgücünün nispeten bol olduğu yerden kıt olduğu yere gitmesi şeklinde gerçekleşir. İkincisi, beyin göçü olarak da adlandırılan nitelikli işgücünün, daha iyi imkanların sağlandığı ülkelere gitmesiyle gerçekleşir. İşgücü transferi, çeşitli nedenlerle meydana gelir. Bunlar; savaşlar, nüfus artış hızının yavaşlaması, ithal işgücünün avantajları, gelişmiş ülkelerdeki değişen üretim ve ticaret yapısı ve ülkeler arası ücret farklılıklarıdır (Atik 2006: 21).

İşgücü transferleri genelde iki şekilde gerçekleşmektedirler. Bunlardan birincisi, ileri düzeydeki meslek ve bilim adamları ile uzmanların bir başka gelişmiş ülkede yerleşip çalışmak amacı ile kendi ülkelerinden ayrılmasıyla gerçekleşen beyin göçüdür. İkincisi ise, çok vasıflı olmayan işgücünün görece olarak bol olduğu ülkeden kıt olan ülkeye çekilmesidir (Atik, 2005: 22). Ülkeler arasında gerçekleşen beşeri sermaye

transferlerinin çeşitli nedenleri mevcuttur. Bunlar; yaşanan savaşlar, ülkedeki nüfus artış hızının yavaşlaması, ithal beşeri sermayenin bazı avantajlar sağlaması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki üretim ve ticaret yapısının değişimi ve ülkeler arasında bulunan ücret farklılıklarıdır (Karagül, 2002: 77).

Tarihte beşeri sermaye transferlerine en çok yol açan olaylardan biri savaşlardır. Savaş bölgesinde bulunan sivil halk, bu savaşları sadece fiziksel veya mental hasarlarla atlatabilmez. Savaşa maruz kalan halk, genel olarak eğitim, sağlık ve ulaştırma gibi temel hizmetlerin sağlanamaması nedeniyle özellikle birinci ve ikinci dünya savaşları sırasında ve sonrasında temel altyapı hizmetlerinin sağlanabildiği bölgelere yerleşerek işgücü transferine yol açmışlardır. Hızla kalkınan ülkelerde nüfus artış hızının yavaşlaması, bu ülkelerde bulunan nüfusun yaşlanmasına sebep olmaktadır. Kalkınmakta olan ülkelerin sahip olduğu yaşlı nüfus, işgücünün yeni teknolojilere uyum sağlamasını ve yapılan yatırımların verimli bir şekilde üretime yansımını sağlayamamaktadır. Bu tip durumlarda, diğer gelişmekte olan ülkelere işgücü transferlerine başvurulabilmektedir.

Beşeri sermaye ithal eden ülkedeki ücret düzeylerinin diğer ülkelerle karşılaştırıldığında uygun seviyede olması, beşeri sermaye yatırımlarının azaltılmasını ve emek faktörünün kıtlığının giderilmesini sağlamaktadır. İşgücü transferi talep eden çoğu ülke, sermaye birikimi yüksek emek miktarı düşük ülkelerdir. Ülkelerin yaptıkları işgücü transferi, ülkenin emek kıtlığını ortadan kaldırmakla birlikte, o ülkede ki ücret düzeylerinin de yükselmesine engel olacaktır. Ücret seviyelerinin artmaması, üretim maliyetlerinin azalmasıyla avantaj sağlayacak ve böylece uluslar arası rekabet gücünün artmasına neden olacaktır. OECD'nin 1999 yılında yaptığı bir araştırmaya göre, beşeri sermaye ithal eden ülkenin, nitelikli işgücü eksikliğinden kaynaklanacak talep şoklarına uyum sağlamasının, ithal edilen nitelikli işgücünün olumlu etkisiyle gerçekleştiği belirlenmiştir (Kelleci, 2003: 47).

Beşeri sermaye ithalatı yapan ülke, bu ithalattan yukarıda belirtilen avantajları elde ederken, beşeri sermayeyi ihraç eden ülkeler için ise beşeri sermaye ihracatı önemli kayıplara neden olmaktadır. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde bulunan nitelikli işgücü, daha iyi sağlık, eğitim ve altyapı hizmetleri elde etmek amacıyla gelişmiş ülkelere göç etmektedirler. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin bu tür göçlerden uğradıkları zararlar Bhagwati ve Partington (1971) tarafından gündeme getirilmiş ve bu zararlarını telafi edilmesi için bir öneri sunulmuştur. Sunulan bu

öneriye göre; gelişmiş ülkeler, kendi ülkelerinde ikamet eden daha az gelişmiş ülkelere göç etmiş vatandaşlarından bir vergi almalı ve bu vergiyi uluslararası kuruluşta toplayıp, bu fonu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere transfer etmelidirler. Fakat böyle bir mekanizmanın gerçekte işlemesi pek de mümkün değildir. Ayrıca, hem gelişmiş ekonomilerdeki otoriteler hem de bu ülkelerde yaşayan göçmenler tarafından böyle bir uygulama eleştirilere maruz kalmaktadır (Atik, 2005: 24).

Ülkelerin geçirmiş oldukları savaşlar, işgücü transferinin meydana gelmesini sağlayan en önemli faktördür. Dünya savaşlarından sonra Avrupa ülkelerine yüksek oranda göç olmuştur. Hızlı bir gelişme trendine sahip olan ülkenin, nüfus artış hızının yavaşlaması nüfusun yaşlanarak verimliliğinin düşmesine neden olur. Yaşlanan nüfus, yeni teknolojilerin geliştirilip kullanılmasında da etkinliğin düşmesine neden olur. Bu durumda diğer ülkelere işgücü transferi gerekliliği ortaya çıkar. İthal işgücü, ithal eden ülkeye ücret düzeylerinin uygun seviyede olması, beşeri sermaye yatırımlarının azalması ve emek faktörünün kıtlığının gidermesi gibi avantajlar sağlamaktadır. İşgücü transferi yapan çoğu ülkede, sermaye miktarı yüksek emek miktarı düşük ülkelerdir. Yaptıkları işgücü transferi, ülkenin emek kıtlığını ortadan kaldıracaktır. Ayrıca bu durum, ülkede ki ücret düzeyinin de yükselmesini engelleyecektir. Ücret seviyesinin yükselmemesi, üretim maliyetlerinde avantaj sağlayarak uluslar arası rekabet gücünün artmasına neden olacaktır. Bir diğer avantaj ise, OECD'nin (1999) araştırmasına göre, işgücü ithal eden ülkede, becerikli emek yetersizliğinden kaynaklanan talep şoklarına uyum sağlamada ithal edilen işgücünün olumlu etkiye sahip olmasıdır (Kelleci, 2003: 47).

İşgücü transferinin işgücü ithal eden ülkeye sağladığı avantajların yanı sıra işgücü ihraç eden ülkeye de avantajları vardır. Ülkede işsizlik sorununun hafiflemesine ve emek piyasasındaki dengesizliğin giderilmesinde yardımcı olur. Yurtdışına giden işçilerin ana yurtlarına gönderdikleri tasarrufları da, ülkenin iç tasarruf oranının artmasına neden olur. Ayrıca gönderdikleri tasarruflar, ülkenin ödemeler bilançosunda da iyileştirici etki yapacaktır. Döviz ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olur. Buna ek olarak, işgücü transferi nedeniyle eğitimin getiri yükselecek ve bu da beşeri sermaye oluşumunda artışa neden olabilecektir (Kelleci, 2003: 47).

3.5. BEYİN GÖÇÜ VE BEŞERİ SERMAYE

Beyin göçü az gelişmiş ülkelerde yaşamını devam ettiren nitelikli ve eğitim düzeyi yüksek kişilerin daha yüksek gelir düzeyine sahip olmak ve daha iyi yaşam şartlarına sahip olabilmek için, gelişmiş ülkelere yaptığı göç olarak tanımlanmaktadır. Beyin göçü, ABD, Kanada, İngiltere, Fransa, Avustralya gibi daha iyi yaşam şartı sunan ülkelere gerçekleşmektedir. Beyin göçü nedeni ile az gelişmiş ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı artış göstermektedir (Kaynak, 2007: 310). Beyin göçünün nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Akça, 2014: 28-29):

- Ekonomik nedenler (ücretlerin düşük olması, ekonominin istikrarsız olması vb.),
- Politik nedenler (Farklı etnik kökenlerin varlığı, siyasi istikrarın olmaması vb.),
- Bilim ve teknoloji politikalarında yapılan yanlışlıklar (Ar-Ge'ye yeteri önemin verilmemesi, fikir üretim ve buluşların desteklenmemesi),
- Eğitim sistemindeki çarpıklıklar (kişi başına yapılan gelir harcamasının yetersiz olması, eğitimde fırsat eşitsizliği),
- İşsizlik (Üniversite mezunlarının iş bulamaması ve meslekleri ile ilişkisiz işlerde çalışması vb.),
- Kamuoyunda oluşturulan medya aracı kurumların ve fuarların özendirilmesi (AB Fonları-ERASMUS, yazılı ve görsel medyanın öğrencileri yurt dışına özendirilmesi vb.)

Eğitimli nüfusun az gelişmiş ülkelere kaçışı hem ekonomik hem de toplumsal açıdan ciddi bir şekilde olumsuz etkilemektedir. Az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaşmak için beyin göçünü durduramazlar da en aza indirmeye çalışmalıdır. Az gelişmiş ülkelere, gelişmiş ülkelere gerçekleşen beyin göçünün sonuçları her zaman olumsuz değildir. Eğer yabancı ülkelerde yaşayan beyin gücü, gelişmiş ülkede kazandığı gelirin bir kısmını kendi ülkesine gönderiyorsa, bu ülkenin iş ve teknolojik olanaklarını kendi ülkesine taşıyorsa, yaşadığı ülke ile ticari bağların güçlenmesine destek oluyorsa ve bir süre sonra ülkesine geri dönerek orada edindiği tüm bilgi ve birikimi kendi ülkesinin gelişmesi için kullanıyorsa bu durumda beyin göçünün olumlu etkisinden söz edilmesi mümkün olmaktadır (Kaynak, 2007: 316).

Beyin göçü her zaman az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere olmamaktadır aynı zamanda gelişmiş ülkeler arasında da beyin göçü gerçekleşmektedir. Düşük ücret ve vergi politikaları uygulamaları gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen beyin göçünün en büyük nedenidir (Akça, 2014: 30).

3.6. NÜFUSUN YAPISI VE BEŞERİ SERMAYE

Beşeri sermaye üzerinde etkili olan faktörlerden bir diğeri de nüfustur. Nüfus artış hızı, kırsal-kentsel dağılım, kadın-erkek oranları, genç-yaşlı nüfus vb. gibi faktörler etkili olmaktadır. Çankaya'ya (2009: 33) göre özellikle “gelişmekte olan ülkelerde bağımlı nüfusun toplam nüfusa oranının yüksekliği tüketimin de artmasına sebep olduğundan fiziki sermaye birikimi zorlaşır. Kendi nüfusunu istihdam etme konusunda ciddi sıkıntı içerisinde olan ülkeler, beşeri sermaye ihracatçısı, istihdam olanağı kendi nüfusunu aşan ülkeler de beşeri sermaye ithalatçısı rolünü üstlenirler.”

Beşeri sermaye insan üzerinden ele alınan ve gelişen bir kavram olduğundan ve insanların da durumu genel nüfusun nitelikleri belirlediğinden büyüme ve kalkınma konusunda temel özne durumundadır denilebilir. Diğer yandan insan ve nüfus aynı zamanda işgücünün niteliklerini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı insanları nicel ve nitel yetenekleri bir araya geldiğinde nüfusun da nitelikleri ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan ülke içerisindeki bütün nüfus işgücü olarak değerlendirilmez. Toplam nüfustan 15-64 yaş arasında olanlar aktif nüfus olarak değerlendirilirler. Bu aralık içerisinde eğitimini devam edenler, sağlık sorunları sebebiyle iş hayatına dâhil olamayanlar, askerlik gibi sebeplerle aktif olarak çalışmayanlar değerlendirmeye alınmaz (Karahana, 2014: 63).

Beşeri sermaye bakımından bir ekonomide işgücünün artması için nüfusun artması ya da belli sebeplerle önceki dönemde üretim sürecinde olamayanların üretim sürecine dâhil olması gerekir. Ancak nüfusun artması ekonomide olması gereken istihdam koşulları sağlanmadıkça işsizlik problemini beraberinde getirir. Bu yüzden önemli olan işgücünün verimliliğini artırmaktır. İşgücünün verimliliği yaşam şartlarının iyileştirilmesi, sağlık hizmetlerinin iyileştirilip geliştirilmesi, eğitimin etkinliğinin artması, biyolojik ihtiyaçların karşılanması gibi durumlarla artar (Karahana, 2014: 64).

Nüfusu beşeri sermayede bir ölçüt olarak kullanırken, nüfus artış hızına, kadın-erkek nüfus oranlarına, kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan nüfus oranına bakılması gerekmektedir (Çankaya ve Karataş, 2010: 42). Nüfus ve ekonomik büyüme ve

kalkınma arasında ilişki arz yönlü ve talep yönlü olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Nüfus artışı talep yönünden ele alındığında, yiyecek mallarına, hizmetlere ve diğer kaynaklara olan talep artışını, arz yönünden ise, daha fazla mal ve emek üretmek için gerekli olan emek fazlalığını ve faktör girdi genişliğini göstermektedir. Nüfus artışının ekonomik büyüme üzerinde hem olumlu hem olumsuz etkileri mevcuttur. Olumlu sonuçları; mal ve hizmet talebi arttığı için işçi gelirleri ucuzlamakta ve bu sayede ihracatta rekabet daha kolay hale gelir. Olumsuz sonuçları ise; işsizliğin artması, kişi başına düşen milli gelirin düşmesi, ihracatın azalması ve belediye hizmetlerinin insanların ihtiyaçlarını karşılamada zorlanması olarak ifade edilmektedir (Kaynak, 2007: 272).

4. BEŞERİ SERMAYENİN ÖLÇÜLMESİ

Beşeri sermayenin ölçülmesi konusunda literatürde çok sayıda yöntem ve çalışma olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları hakkında aşağıda açıklamalar yapılmıştır.

4.1. İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ

Ekonomik kalkınma ile beşeri kalkınma arasındaki ilişkinin gelişmesi ve çalışmalara sık sık konu olmasıyla birlikte, Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü (UNDP), ülkelerdeki beşeri sermaye gelişimini gözlemlemek ve ölçmek için, beşeri sermayenin unsurlarına ait bazı değişkenleri kullanarak, İnsani Gelişim Dizini (Human Development Indeks-HDI) oluşturmuş ve bu doğrultuda çalışmalara başlamıştır. UNDP'nin bu çalışmalarında temel görüş olarak, ekonomik gelişmişliğin, kalkınmışlığın sadece büyüme hızıyla değil, bunun yanı sıra, bireylerin refah düzeylerinin de kalkınmışlık göstergesi olarak kabul edilmesi gerektiği belirtmesidir. Bu doğrultuda örgüt, beşeri sermayenin unsurlarına yönelik olan doğumda beklenen yaşam süresi, beklenen ve ortalama okullaşma yılı ve kişi başına düşen reel GSMH değişkenlerini kalkınmışlığın göstergesi olarak ele almıştır (Danışoğlu, 2015: 86).

İnsani Gelişme Raporu (HDR), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) İnsani Gelişme Raporu Ofisi tarafından yayınlanan yıllık bir rapordur. Her rapor ayrıca, ülkeler arasında insani gelişmenin temel boyutlarındaki ortalama başarının bir ölçüsü olan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) ve rapor temasıyla ilgili temel kalkınma istatistiklerinin bir özeti de dahil olmak üzere güncellenmiş bir dizi endeks sunmaktadır.

İnsani Gelişme Raporları, dünya çapındaki kalkınma tartışmaları ve çalışmaları üzerinde geniş bir etkiye sahiptir (UNDP, 2019). Ekonomik kalkınmayla ilgili araştırmalarda, bir ülkenin kalkınmışlığının, o ülke vatandaşlarının sahip olduğu imkanlara ve niteliklere bağlanarak, ampirik çalışmalarla test edilmektedir. Beşeri ve ekonomik kalkınma arasında daima bir ilişki kurmak mümkün olmamaktadır. Diğer taraftan bu iki unsur arasında ilişki kurulsa dahi, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, bireylerin artan refah düzeylerinin eşit olarak dağılımı söz konusu olmamaktadır. Ancak genel olarak beşeri ve ekonomik kalkınmanın arasındaki ilişkinin varlığı yok sayılmamaktadır.

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), “uzun ve sağlıklı yaşam”, “bilgiye erişim” ve “insana yakışır bir yaşam standardı” başlıklarında insani gelişmenin üç temel durumu hakkında ilerlemeleri değerlendirmek ve analiz etmek üzere için kullanılan özet bir ölçüm yöntemidir. Birincisi olan uzun ve sağlıklı yaşam boyutunda ortalama yaşam süreleri ölçülmektedir. İkincisi olan bilgiye erişimde 25 yaş üstündeki yetişkin nüfusun yaşam boyu öğrenme bağlamında bilgiye erişimi ve kullanabilmesi ölçülmektedir. 25 yaş altında ise eğitim, okullaşma oranı, eğitim alabilme imkanı ve eğitim süreleri ölçülmektedir. Üçüncüsü olan yaşam standardında ise satın alma gücü paritesi dönüştürme oranlarından yararlanılarak dönüştürülen kişi başına Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) ölçülmektedir. 2019 yılında son sürümü yayınlanan İGE 2019 endeksinde yer alan bazı ölçümler Tablo 1’de aktarılmıştır.

Tablo 1. İGE Ülke Sıralamaları

Ülkeler	İnsani Gelişme Endeksi (İGE) (Puan)	Doğuşta beklenen yaşam süresi (Yıl)	Beklenen eğitim süresi (Yıl)	Ortalama eğitim süresi (Yıl)	Kişi başına gayri safi milli gelir (GSMH) (2011 SGP Dolar)	Kişi başına düşen GSMH İGE sıralaması	Derece
	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2017
1 Norveç	0.954	82.3	18.1	12.6	68,059	5	1
2 İsviçre	0.946	83.6	16.2	13.4	59,375	8	2
3 İrlanda	0.942	82.1	18.8	12.5	55,660	9	3
4 Almanya	0.939	81.2	17.1	14.1	46,946	15	4
4 Hong Kong	0.939	84.7	16.5	12.0	60,221	5	6
6 Avustralya	0.938	83.3	22.1	12.7	44,097	15	5
6 İzlanda	0.938	82.9	19.2	12.5	47,566	12	7
8 İsveç	0.937	82.7	18.8	12.4	47,955	9	7
9 Singapur	0.935	83.5	16.3	11.5	83.793	-6	9
10 Hollanda	0.933	82.1	18.0	12.2	50,013	3	10
11 Danimarka	0.930	80.8	19.1	12.6	48,836	4	11
12 Finlandiya	0.925	81.7	19.3	12.4	41,779	12	12
13 Kanada	0.922	82.3	16.1	13.3	43,602	10	13

Tablo 1 (Devam). İGE Ülke Sıralamaları

Ülkeler	İnsani Gelişme Endeksi (İGE) (Puan)	Doğuşta beklenen yaşam süresi (Yıl)	Beklenen eğitim süresi (Yıl)	Ortalama eğitim süresi (Yıl)	Kişi başına gayri safi milli gelir (GSMH) (2011 SGP Dolar)	Kişi başına düşen GSMH İGE sıralaması	Derece
	2018	2018	2018	2018	2018	2018	2017
14 Yeni Zelanda	0.921	82.1	18.8	12.7	35,108	18	14
15 İngiltere	0.920	81.2	17.4	13.0	39,507	13	15
15 ABD	0.920	78.9	16.3	13.4	56,140	-4	15
17 Belçika	0.919	81.5	19.7	11.8	43,821	5	17
18 Lihtenştayn	0.917	80.5	14.7	12.59	99,732	-16	18
19 Japonya	0.915	84.5	15.2	12.8	40,799	6	19
20 Avusturya	0.914	81.4	16.3	12.6	46,231	0	20
21 Lüksemburg	0.909	82.1	14.2	12.2	65,543	-13	21
22 İsrail	0.906	82.8	16.0	13.0	33,650	13	22
22 G. Kore	0.906	82.8	16.4	12.2	36,757	8	22
24 Slovenya	0.902	81.2	17.4	12.3	32,143	13	24
25 İspanya	0.893	83.4	17.9	9.8	35,041	8	25
26 Çekya	0.891	79.2	16.8	12.7	31,597	12	27
26 Fransa	0.891	82.5	15.5	11.4	40,511	0	26
28 Malta	0.885	82.4	15.9	11.3	34,795	6	28
29 İtalya	0.883	83.4	16.2	10.2	36,141	2	29
30 Estonya	0.882	78.6	16.1	13.0	30,379	10	30
59 Türkiye	0.806	77.4	16.4	7.7	24,905	-6	59

Kaynak: UN (2019). Human Development Report 2019, Statistical annex,
https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr2019.html

Tablo 1'e genel olarak bakıldığında İGE (2019) verilerine göre en yüksek puan Norveç'e aittir. Türkiye ise bu sıralamada 59. olmuştur. Genel olarak İGE, temel insani görünümün belirlenen değer ve kavramlar bakımından ortalama bir ölçümdür. Bununla birlikte ülkelerin ortalama başarılarını ölçmeye yönelik olup üzerinde durulan üç ana unsur şu şekildedir; "(1) Doğumda yaşam beklentisi olarak ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam, (2) Yetişkin okur/yazar oranı ve gayri safi okula kayıt oranı olarak ölçülen bilgi ve (3) Satın alma gücü paritesine (SGP) göre hesaplanan kişi başına GSYİH olarak ölçülen arzulan bir yaşam standardıdır" (UNDP, 2005).

4.2. BEŞERİ SERMAYE ENDEKSİ

Nicel ve ekonomik göstergeler, insani durum hakkında tek yönlü bir görünüm ortaya koymaktadır. İnsani faaliyet ve süreçlerin çok yönlü olması ekonomik göstergelerle birlikte sosyal göstergelerin de ortaya konulması gerektirmektedir. Bu gösterge grubunun temel amacı, ekonomik büyümenin insan koşullarındaki iyileşmelere ne ölçüde dönüştüğünü belirlemektir. Yoksulluk, eğitimsel başarı ve sağlık durumu,

demografi, ölüm oranları, sağlık sigortası vb. tespit etmek ve geliştirmek için kullanılan verilere gereksinim vardır. Bu amaçla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 1990 yılında "beşeri sermaye endeksi" adıyla sosyal ve ekonomik göstergelerin bir karışımının seçilmiş bir grubunu içeren bir rapor yayınlamaktadır Her yıl güncellenen bu raporun amacı, çeşitli toplumlarda kalkınma ve ekonomik büyümeyle beşeri sermaye ilişkisini ortaya koyabilmek, karşılıklı etkileşimleri belirlemek ve yorumlamaktır (Yu, 2015: 162).

Ekonomik ve sosyal göstergeler arasındaki ayrım, insan davranışını analiz eden disiplinlerin ayrılmasına paraleldir. Burada ekonomi, insanların zamanı ve diğer kaynakları nasıl tahsis ettiğine ilişkin seçimlerle ilgilenirken, sosyoloji gibi disiplinler bireyler ve gruplar arasındaki etkileşimin çeşitli yönlerini keşfeder. Bu ayrım bazen analitik amaçlar için yararlı olabilir, ancak insan faaliyetinin farklı kutulara düzgün bir şekilde paketlenemeyeceği gerçeğini maskeler. Örneğin, işsizlik ekonomik faaliyetin önemli bir göstergesidir; ancak işsizlik oranlarındaki değişikliklerin, artan stres yoluyla bireyleri ve ailelerini etkilediği ve bunun da daha yüksek alkolizm, aile parçalanması ve daha yüksek intihar oranlarına yol açabileceği bilinmektedir. Benzer şekilde, yoksulluğun önemli bir ekonomik boyutu vardır, ancak aynı zamanda yaratabileceği sosyal yoksunluk derecesi aracılığıyla sosyal etkileri de vardır (Yu, 2015: 162).

Tablo 2’de Birleşmiş Milletler’in (BM) beşeri sermaye göstergelerinden, Dünya Bankası’nın "rekabet gücü göstergelerinden", Birleşmiş Milletler’in insani gelişme göstergelerinden (İnsani Kalkınma Raporu 1999), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’ndan seçilen beş gösterge setini göstermektedir. -operation and Development’ın (OECD, 1996) "sosyal göstergeleri" ve Fordham Sosyal Politika İnovasyon Enstitüsü (Miringoff 1995) tarafından geliştirilen "sosyal sağlık göstergeleri" bileşimi aktarılmıştır.

Tablo 2. Seçilmiş Ekonomik ve Sosyal Göstergeler

Göstergeler	Dünya Bankası Beşeri Sermayesi Göstergeleri	BM Beşeri Sermayesi Göstergeleri	BM İnsani Gelişme Göstergeleri	OECD Sosyal Göstergeleri	Fordham Sosyal Sağlık Endeksi
Okuma yazma oranı	X	X	X		
İlk ve Yüksek Öğretime Kayıt	X				
Doğuşta beklenen yaşam süresi			X		
Ortalama Eğitim Süresi		X		X	
Bilim adamları ve Teknisyenler	X	X			
Ar-Ge Bilim İns. ve Tekn.	X	X			
Üçüncül Mezunlar		X			
Fen Bilimleri Mezunları	X	X			
Ar-Ge Harcamaları	X				
Patent Verildi	X				
Kişi Başına Reel GSYİH			X		
İşsizlik oranı				X	X
Ortalama Çalışma Saatleri				X	
Bebek Ölümleri					X
Yoksulluk					X
Liseyi yarım bırakan					X
Sağlık Sigortası kapsamı					X
Gıda - Damga Kapsamı					X
Gelir dağılımı				X	X

Kaynak: Yu (2015: 163).

Tablo 2’de görüldüğü üzere beşeri sermaye konularında rapor yayınlayan ve çalışmalar yapan ilk iki grup, açıkça insan sermayesi edinimine odaklanmaktadır. Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler tarafından kullanılan beşeri sermaye göstergeleri ortak birtakım unsurlara sahipken, Dünya Bankası tarafından kullanılan liste daha kapsamlıdır ve Ar-Ge gibi bir ülkenin rekabet edebilirlik derecesini etkileyen unsurları içerir. harcamalar. Bununla birlikte, her iki durumda da, açıkça beşeri sermayeye atanan göstergeler, büyük ölçüde resmi öğrenme kurumlarının kullanımı ve öğrenme başarılarıyla sınırlı oldukları için bu terimin dar bir tanımını içerir (Yu, 2015: 163-164).

Kalan üç gösterge grubu ise, insani gelişmenin sosyal yönlerine odaklanmaktadır. Bazı durumlarda göstergeler, BM İnsani Gelişme Endeksi (sütun 3) ve OECD sosyal göstergeler listesi (sütun 4) örneğinde olduğu gibi geniş bir insan faaliyet yelpazesini kapsamaktadır. Diğer durumlarda, Fordham Sosyal Sağlık Endeksi’nde (sütun 5) olduğu gibi kapsam daha kısıtlıdır. Genel ekonomik faaliyet göstergelerinde olduğu gibi, beşeri sermaye, büyük ölçüde insan çevresinden ayrı olarak değerlendirilir. Bilgiye dayalı bir ekonomi içinde ekonomik büyüme sürecindeki öneminin kabul edilmesinden dolayı son zamanlarda seçilmiştir. Bu büyüme odaklı

odak nedeniyle, beşeri sermaye yalnızca satın alma ile sınırlı olarak çok dar bir şekilde tanımlanmaktadır (Yu, 2015: 163-164).

Yukarıda yapılan açıklamalara ek olarak bir ülkenin beşeri sermaye göstergesi olarak Özyakışır (2011), iş gücünün verimliliğini arttıran eğitim düzeyi, yetenekler ve sağlık gibi unsurların önemine dikkat çekmiştir. Zira yazara göre “daha iyi eğitilen, sağlıklı beslenen ve daha yetenekli gelişen bir işgücü, elbette ki çok daha verimli ve kapsamlı bir beşeri sermaye oluşturabilecektir” (Özyakışır, 2011: 56). Ülkelerin kalkınma düzeyleri bakımından önemli bir gösterge olarak kabul edilen verilerden birisi olan ve Dünya Bankası tarafından yayınlanan Beşeri Sermaye Endeksi (2020) sıralaması Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Beşeri Sermaye Endeksi (2020)

Sıra	Ülke	5 Yaşa Kadar Hayatta Kalma Olasılığı	Temel Eğitim Süresi	Uyumlaştırılmış Test Puanları	Ortalama Eğitimde Kalkma Süresi	Yetişkin Sağlık Oranı	Beşeri Sermaye Endeksi Puanı
1	Finlandiya	1,00	13,7	534	11,7	0,93	0,80
2	İzlanda	1,00	13,5	498	10,7	0,95	0,75
3	Slovenya	1,00	13,6	521	11,4	0,93	0,78
4	Kıbrıs	1,00	13,6	502	10,9	0,95	0,76
5	Lüksemburg	1,00	12,4	493	9,8	0,94	0,69
6	Japonya	1,00	13,6	538	11,7	0,95	0,81
7	Norveç	1,00	13,7	514	11,2	0,94	0,78
8	Karadağ	1,00	12,8	436	8,9	0,91	0,64
9	Estonya	1,00	13,5	543	11,7	0,90	0,79
10	İsveç	1,00	13,9	519	11,6	0,95	0,81
11	Singapur	1,00	13,9	575	12,8	0,95	0,89
12	İtalya	1,00	13,3	493	10,5	0,95	0,74
13	İspanya	1,00	13,0	507	10,5	0,95	0,73
14	G. Kore	1,00	13,6	537	11,7	0,94	0,81
15	Çekya	1,00	13,6	512	11,1	0,92	0,76
16	Belarus	1,00	13,8	488	10,8	0,85	0,71
17	Avusturya	1,00	13,4	508	10,9	0,94	0,76
18	Belçika	1,00	13,5	517	11,2	0,93	0,77
19	İrlanda	1,00	13,9	521	11,6	0,94	0,80
20	Almanya	1,00	13,3	517	11,0	0,93	0,76
21	Avustralya	1,00	13,6	516	11,2	0,95	0,78
22	İsrail	1,00	13,8	481	10,6	0,95	0,74

Tablo 3 (Devam). Beşeri Sermaye Endeksi (2020)

Sıra	Ülke	5 Yaş Kadar Hayatta Kalma Olasılığı	Temel Eğitim Süresi	Uyumlaştırılmış Test Puanları	Ortalama Eğitimde Kalkma Süresi	Yetişkin Sağlık Oranı	Beşeri Sermaye Endeks Puanı
23	Portekiz	1,00	13,9	509	11,3	0,93	0,78
24	Letonya	1,00	13,6	504	11,0	0,84	0,72
25	Hollanda	1,00	13,9	520	11,5	0,95	0,80
26	Litvanya	1,00	13,8	496	11,0	0,84	0,72
27	Fransa	1,00	13,8	510	11,3	0,93	0,77
28	İsviçre	1,00	13,3	515	10,9	0,95	0,77
29	Danimarka	1,00	13,4	518	11,1	0,93	0,76
68	Türkiye	0,99	12,1	478	9,2	0,91	0,66

Kaynak: World Bank (2020). Human Capital Index, <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/human-capital-index>

Tablo 3’de Beşeri Sermaye Endeksi’nde (2020) ilk sırada yer alan ülkeler ile Türkiye’nin yeri gösterilmiştir. Sıralamada birinci sırada Finlandiya yer alırken Türkiye, 175 ülke arasında 68. sırada yer almıştır. Ayrıca Türkiye’nin endeks puanı 2017 yılında 459 iken 2020 yılında 478 puana yükselmiştir.

4.3. EĞİTİM GÖSTERGELERİ

Kalkınma düzeyinin belirlenmesinde eğitim başlıca önemi verilerden biridir. Okullaşma oranları, eğitime erişim, yetişkinlerin eğitim düzeyleri, eğitimden iş yaşamına geçiş, eğitim düzeyinin istihdam durumuna etkisi bunlardan bazılarıdır. Söz konusu durumlar kapsamında OECD ortalamalar ve Türkiye karşılaştırmaları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. 25-34 Yaş Grubu Yetişkinlerin Eğitim Düzeyleri (%) (2009-2019)

		Türkiye		OECD ortalaması	
		2009	2019	2009	2019
Ortaöğretim mezunu olmayan	Toplam	58	41	20	15
	Kadın	64	43	18	14
	Erkek	53	39	22	17
Ortaöğretim veya ortaöğretim sonrası	Toplam	25	24	44	40
	Kadın	20	21	41	35
Yükseköğretim olmayan okullardan mezun	Erkek	30	26	47	44
Yükseköğretim mezunu	Toplam	17	35	36	45
	Kadın	16	36	41	51
	Erkek	17	35	32	39

Kaynak: TED (2020).

Tablo 4'e bakıldığında 25-34 yaş grubu yetişkinlerin özellikle yükseköğretim grubunda OECD ortalaması 2019 yılında %45 iken Türkiye'de bu oran %35 düzeyindedir. Bir önceki veri olan 2009 yılında ise bu oran Türkiye için %17'dir. Ortaöğretim veya ortaöğretim sonrası duruma bakıldığında ise OECD ortalaması 2019 yılında %40 iken Türkiye için %24'dür. Buna göre OECD grubunda 25-34 yaş grubunda lise ve dengi okul mezunu sayısı %40, Türkiye'de %24 oranındadır.

Eğitimden iş yaşamına geçiş oranları bakımından duruma bakıldığında OECD genelinde, genç nüfusun büyük çoğunluğu 18-24 yaş aralığında eğitimden ayrılmaktadır. Bu yaş aralığında, OECD ortalamasında eğitimden ayrılma oranı %47 iken, Türkiye %62 ile bu oranın en yüksek olduğu ülkeler arasındadır. Türkiye'de 18-24 yaş aralığındaki gençlerin %32,2'si ne eğitimde ne istihdamdadır. Bu oran, OECD içindeki en yüksek orandır. OECD ortalamasında ise 18-24 yaş aralığındaki gençlerin %14,3'ü ne eğitimde ne de istihdamdadır. Ayrıca Türkiye %42,3 ile OECD ülkeleri içinde 18-24 yaş aralığında ne istihdamda ne eğitimde olan kadın oranının en yüksek olduğu ülkedir. Türkiye'de ne istihdamda ne eğitimde olan erkek oranı ise %22,4'tür. Buna göre, Türkiye %19,9 puanlık fark ile ne eğitimde ne istihdamda olan kadın erkek arasındaki farkın en yüksek olduğu ülkedir. OECD ortalamasında bu oranlar kadınlar için %15,4, erkekler için ise %13,3'tür (TED, 2020).

Okullaşma oranı bakımından zorunlu eğitim çağı pek çok OECD ülkesinde 6 yaş itibarıyla ilkokul kademesiyle başlamakta, ortaöğretimin tamamlanmasıyla yaklaşık 16 yaş civarında sonlanmaktadır. Ancak çağ nüfusunun eğitime tam katılım sağladığı yaş aralığı2 zorunlu eğitimin sınırlarını aşmaktadır. OECD ortalamasında bu aralık 4-17 yaştır. Türkiye'de ise eğitime tam katılım 6-15 yaşa (10 yıl) karşılık gelip, zorunlu eğitim yaş aralığının altında kalmaktadır. Okullaşma oranları yaş gruplarına göre incelendiğinde, Türkiye'de 15-19 yaşları arasındaki bireylerin okullaşma oranının (%71) OECD ortalamasının (%84) gerisinde kaldığı görülmektedir. Bu yaş grubundaki bireylerin Türkiye'de zorunlu eğitim çağında olması dolayısıyla okullaşma oranlarının bu denli düşük olması eğitime erişim konusundaki sorunlara işaret etmektedir. Buna rağmen, zorunlu eğitim çağının dışında kalan nüfus için (20-24, 25-29, 30-39 ve 40-64 yaş grupları) eğitime katılım oranları Türkiye'de OECD ortalamasından daha yüksektir (TED, 2020).

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE KALKINMA EKSENİNDE BEŞERİ SERMAYE

Bu bölümde altında ana hatları ile iktisadi, büyüme, kalkınma (dengeli/dengesiz kalkınma) ve azgelişmişlik kavramları hakkında açıklamalar yapılacak olup ayrıca bunların özellikleri veya göstergeleri hakkında bilgi verilecektir. İktisadi büyüme ve azgelişmişlik kavramları hakkında temel açıklamalara yer verildikten sonra beşeri sermaye ile yakından ilgisi bulunan hatta sıkı bir bağlılık içerisinde olan kalkınma kavramı hakkında ayrıntılı bir açıklama yapılacaktır. Bölümün ikinci kısmında ise beşeri sermayenin göstergeleri, hesaplanması ve politikaları ile Türkiye’de beşeri sermayenin durumuna yer verilecektir.

1. İKTİSADİ BÜYÜME VE BEŞERİ SERMAYE

İktisadi büyüme kavramının tanımlanmasında çeşitli yaklaşımlardan ileri gelen tanım çeşitliliği söz konusudur. Literatürde iktisadi büyüme ve ekonomik büyüme kavramlarının eş anlamlı kullanılmakta olup yazar veya akademisyenlerin tercihlerine göre değişebilmektedir. İktisadi büyüme, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için oldukça önemli bir konu olmakla birlikte genel olarak bir ülke sınırları içerisinde belirli bir zaman diliminde (genellikle bir yıl içinde) GSYH’de gerçekleşen üretimdeki artışa denir (Turan, 2008: 11). Başka bir deyişle iktisadi büyüme, bir ülkede belli bir zaman diliminde (genellikle bir yıl) üretilen tüm mal ve hizmetlerin parasal değerindeki yani milli gelirdeki artıştır (Kaynak, 2011: 70).

Ancak gelişmiş ülkelerdeki iktisadi büyüme olgusunda, başka bir ifade reel GSYH’nin baz yıldan itibaren yıllara göre pozitif değişim önemli görülürken, gelişmekte olan ülkelerde ise iktisadi büyümeden ziyade, kalkınma kavramına daha çok önem verilmektedir. Bu nedenle kalkınma çok daha geniş bir kavram olup iktisadi büyümeyi de kapsamaktadır. Kalkınma özetle, bir ülkedeki ekonomik faaliyetler ile birlikte bunlardan elde edilen değerlerin paylaşımı, istihdam oluşturulması, sosyal kurumların geliştirilmesi, dengesizliklerin giderilmesi, eğitim ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi vb. geniş bir alan yayılmaktadır (Seyidoğlu, 2006: 829). Kalkınma soyut ve somut çok boyutlu bir kavram iken iktisadi büyüme niceliksel bir kavram olup kalkınmış ve/veya kalkınmamış tüm ülkelerde meydana gelebilir ve iktisadi büyüme, tüm gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerin önem verdiği bir olgudur (Özel, 2012: 63). Diğer

yandan kalkınma kapsam içerisinde olan tüm unsurlarda pozitif yönlü iyileşme ve gelişmeyi işaret ederken iktisadi büyüme böyle değildir. Örneğin istihdam yaratmayan ancak büyüyen bir ekonomiden söz edilebilir. Ancak böyle bir büyüme kalkınmacı bir büyüme değildir. Dolayısı ile iktisadi büyüme sayısal veya niceliksel bir olgudur (Yavilioğlu, 2002: 65).

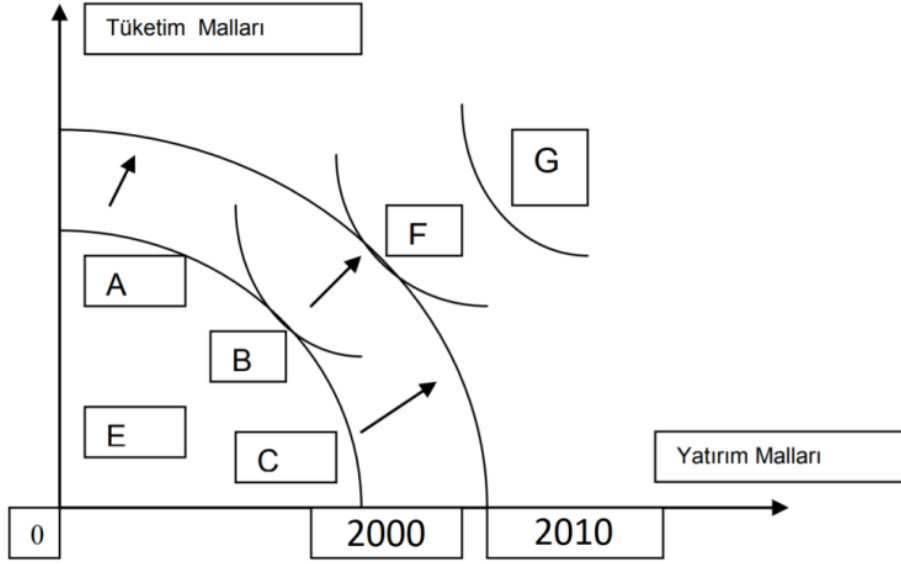
Kibritçioğlu'na (1998:208) göre “her ekonomide, çıktı üretilebilmesi için fizikî sermaye, beşerî sermaye, işgücü ve doğal kaynaklar gibi girdiler girişimciler tarafından farklı teknolojik bilgiler çerçevesinde ve farklı oranlamalarla bir araya getirilir. Gayrisafi milli hasıla ise, belirli bir ülkede belirli bir zaman diliminde (genellikle bir yılda) üretilen bu mal ve hizmet biçimindeki çıktıların parasal değerlerinin toplamıdır. Söz konusu üretim faktörlerinden sermaye', makinaların, araç ve gereçlerin, tesislerin, hammaddelerin ve diğer dayanıklı üretim faktörlerinin birikmiş stokunu kapsar. Bu fizikî sermaye stokuna belirli bir dönem içinde yapılan eklemeler yatırım adını alır. Bir ekonomideki işgücü ‘stoku’, nüfus artışı ve artan bu nüfustan hep belirli bir kısmının (gelecekte) işgücü arzına katılımı ile genişler. İşgücünün vasfı veya niteliği özellikle okullardaki ve işyerlerindeki eğitimler sayesinde geliştirildikçe, ülkenin beşeri sermayesi (human capital) de ‘artmış’ olur. Beşeri sermaye, işgücü tarafından içerilen bilgi ve beceriler toplamı olarak tanımlanabilir. Bazen, işgücünün sağlık ve beslenme ile ilgili ‘iyi olma’ durumu da beşeri sermayenin bir parçası olarak kabul edilir.”

İktisadi büyümenin önemi kaynakların kullanılabilmesine ve bunlar aracılığı ile ekonomik bir değer üretilebilmesine bağlıdır. Özellikle gelişmiş ülkelerde temel hedef öncelikle mevcut tüm kaynakların çalıştırılarak değer ortaya konulması ve bu istinaden kalkınmanın sağlanabilmesi iken az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere ise öncelik kaynakların çalıştırılabilmesidir. Yani gelişmiş ülkeler iktisadi büyüme ile kalkınma yolunda hedeflere yönelirken diğerlerinin önceliği kaynakları kullanabilmektir (Aktuğ, 2008: 5).

Diğer yandan gelişmiş ülkeler açısından da büyüme sorununun varlığı söz konusudur. Zira gelişmiş bir ülkede bile, mevcut kaynaklar doğal olanaklar bakımından kısıtlıdır. Bu nedenle gereksinim duyulan kaynakların (insan gücü, enerji, elverişli coğrafya vb.) tam kullanımının sağlanabilmesi, bu kısıtlı kaynakların hangi yöntemlerle hangi malların üretiminde kullanılacağı, nasıl bölüşüleceği ve kimler arasında tahsis edileceği gibi sorunların çözülebilmeye değerlidir. Söz konusu hususlar tam bir başarı elde edebilmek söz konusu olmamakla birlikte eğer başarılı olunmuşsa bile bu

defa de ülke ekonomisinde bir durgunluk (resesyon) olacak ve kapasite ile üretim oransal olarak yıldan yıla değişmeyecektir. Bahsedilen hususlarda geri kalmış ve üretim miktarı ile değer artırmaya çalışan ülkelerde ise ekonomi genel olarak canlıdır ve eğer olumlu gelişmeler süremeye devam ederse kalkınma ya da refah yolunda artışlar olabilecektir (Arslan, 2013: 47).

Şekil 3. İktisadi Büyüme

Kaynak: Parasız (1998: 236).

Parasız'a (1998: 236'a göre "oriijine daha yakın olan üretim imkânları eğrisi, ülkenin belirli bir yılda (2000'de), kaynaklarının tam kullanımını sağlarsa, üretebileceği tüketim ve yatırım malları miktarlarının üst sınırını göstermektedir. Daha yukarıdan çizilen ikinci eğri ise, aynı ülkenin bir süre sonra (2010'da) iki maldan üretebileceği miktarların ne ölçüde arttığını göstermektedir. 2000'de 'kapalı ekonomi' modeli ile ulaşılamayan F noktasının, ekonomik gelişme sonucu (2010'da) erişilebilen noktalar arasında bulunması, büyüme olayının toplum refahını artırıcı etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Ekonomik büyüme kavramı, üretimden çok insanların yaşam standardındaki farklılığı ön plana çıkarmaktadır" (Parasız, 1998: 236). Ancak, bu büyüme olgusu, her zaman pozitif bir anlam taşımadığı gibi "iyi" ve "kötü" şekilde gerçekleşebilmektedir. "İyi" şekilde gerçekleşen büyüme kalkınma yolunda kazanılan bir gelişme olarak değerlendirilebilirken "kötü" büyümenin kalkınmaya faydası az ve olamamaktadır. Farklı yazar ve akademisyenler tarafından iktisadi büyümeye yönelik görüşler ileri sürülmekle birlikte Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı kapsamında yayınlanan İnsani Kalkınma Raporuna göre beş çeşit kötü büyüme çeşidinden bahsedilmekte olup bunlar şu şekildedir (Özden, 2014: 15);

- İşsiz Büyüme: ABD ve bazı AB ülkelerinde görüldüğü üzere bu kötü büyüme şeklinde iktisadi büyüme gerçekleşmekte ancak büyümenin beraberinde istihdam olanakları yaratılamamaktadır.
- Acımasız Büyüme: Bu kötü büyüme örneğinde Latin Amerika ülkelerinde görüldüğü üzere iktisadi büyüme gerçekleşmesine rağmen büyümenin getirileri adilane dağıtılamamaktadır.
- Sessiz Büyüme: İktisadi büyümenin kişi hak ve hürriyetlerine olumlu bir iyileşme getirmemesi şeklinde tanımlanmıştır.
- Köksüz Büyüme: İktisadi büyümenin kültürel değerleri yozlaştırması ve bu sürecin sonunda kültürel kimlik kaybının yaşanması durumudur.
- Geleceksiz Büyüme: Büyüme sağlanırken doğal kaynakların tüketilmesi ve çevrenin kirletilmesi sonucu geleceğin tüketilmesi ve büyümek için gerekli kaynakların ileride kullanılmaması olarak tarif edilmiştir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı çerçevesinde yayınlanan bu raporda belirtilen kötü büyüme tanımlaması üzerinden hareketle iyi büyüme ise kısaca istihdamı sağlayan, geliri adilane dağıtan, kişi hak ve hürriyetlerini kısıtlamayan, kültürel kimlikle uyum içinde ve gelecek nesillere de doğayı emanet edecek bir kalkınma şeklinde açıklanmıştır (Özden, 2014: 16). Görüldüğü üzere “iyi büyüme” bir anlamda kalkınmayı tarif etmektedir. İktisadi büyümenin teorik temelleri ve ölçülmesi hakkında aşağıda temel açıklamalar yapılmıştır.

1.1. İKTİSADİ BÜYÜME TEORİLERİNİN BEŞERİ SERMAYEYE BAKIŞI

İktisadi büyüme teorilerinin kökeni Ramsey tarafından kaleme alınan “Matematiksel Bir Tasarruf Teorisi” (A Mathematical Theory of Saving) adlı makaleye dayanmaktadır. Ramsey mikro ekonomik bazda, hane halkının belli bir zamandaki tüketim fonksiyonundan yola çıkarak büyüme teorisine yaklaşmış, hane halkının davranışını analiz ederek büyüme teorisi kapsamında incelemiştir. Yazarın analizine göre hane halkı tasarruflarını kuşaklararası tüketim ve tasarruf kararlarına dayalı olarak, dönemler arası tercih fonksiyonuna göre yapmaktadır. Ramsey çalışmasında “ulus gelirinin ne kadarı tasarruf etmeli?” sorusunu sormuş ve “paranın marjinal faydası ile çarpılan tasarruf oranı her zaman, toplam net fayda oranının mümkün olan azami oranından az olduğu miktara eşit olmalıdır” cevabını vermiştir. Bununla birlikte yazar hane halkı üzerinden analizler yaparken, bir hanenin gelir ve ekonomik kapasitesinin

kuşaklara göre değişebildiğini, önceki kuşağa göre sonraki kuşakların daha dönemler arası tercih fonksiyonuna göre daha yüksek bir değere sahip olduğunu ifade etmektedir (Ramsey, 1928: 544-557).

Genel olarak Keynesyen ve Neoklasik büyüme modellerinde toplumlar (ya da hane halkının) kalkınma bağlamında mutluluğu en kısa yoldan nasıl yakalayabileceği sorusuna cevap aranmaktadır. Bunun en doğrudan yolu olarak tüketimin azaltılması ve buna karşın da tasarrufun artırılması şeklinde bir önerme ileri sürülmektedir. Bu şekilde tasarruf edildikçe birikim artacak ve bir önce kuşağın ettiği tasarruflar sonraki kuşağa aktarılacağından refah yolunda gelişme kaydedilebilecektir. Ancak bu durumda kendi tüketimlerinden fedakarlık önceki kuşak için adil olmayan bir durum oluşacaktır. Çünkü tasarruf adına fedakarlıkta bulunan önceki kuşak, sonraki kuşak için birikim yapmış olacağından kayba uğramış olacaklardır. Ramsey, temel soru olarak aldığı bu durum için, asıl problemin bugünkü tüketimden elde edilen fayda ile bugün tüketmekten vazgeçerek gelecekte elde edilecek tatmini dengelemek olduğunu ileri sürmüştür (Ramsey, 1928: 544-557).

Ramsey'in yaklaşımı ve analizleri 1960'lı yıllara kadar iktisatçılar tarafından pek ön plana çıkarılmamıştır (Parasız, 2003). Daha sonraki yıllarda iktisadi büyüme üzerine modern çalışma yapan Paul Romer (1986), Robert Lucas (1988), Rebelo (1991), Romer (1990), Aghion ve Hewitt (1992) ve Grossman-Helpman'ın (1991) gibi iktisatçılar ana hatları ile temel belirleyici faktörler olarak para ve maliye politikaları üzerinde durmuşlardır. Bu yazardan Paul Romer (1986) üretim artışı ve teknik olanaklara bağlı olarak ileri sürülen "dışsal büyüme teorisi" ne karşı ilk kez "içsel büyüme teorisi" ni ileri sürerek Neo-Klasik büyüme teorisine bir alternatif ortaya koymaya çalışmıştır. Yazarın önermesinde Neo-Klasik üretim fonksiyonu kullanılması yerine, üretimde artan verimlere ve fonksiyonlara yer verilmiştir.

Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere iktisadi büyüme teorileri, dışsal büyüme teorileri ve içsel büyüme teorileri olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. (Seyidoğlu, 2006: 844-845). Klasik iktisadi düşüncede iktisadi büyüme; sermaye, iş bölümü ve makineleşmeyle ilişkilendirilmiştir. Büyümenin temel kaynağı tasarruflardır ve yatırım eldeki tasarruflarla yapılır. İktisadi büyüme teorileri, klasik iktisadi düşünce içerisinde dışsal teoriler ile başlamıştır. Dışsal büyüme modeli genel anlamda, tam rekabet piyasasının etkin olduğu dışa kapalı bir ekonomide rasyonel davranan bireylerin büyüme için sadece teknolojiyi kabul ettikleri bir modeldir (Özel, 2012: 64-66). Dışsal

büyüme teorisine göre, ekonomik büyümeyi kısa dönemde sermaye ve tasarruflar ve uzun dönemde teknolojik gelişmeler sağlar. Klasik iktisadi düşüncede bir ekonomide gelirin artması tasarrufları artırır, tasarrufların artması da kar amacıyla yatırımları artırır. Dışsal büyüme modelleri şu şekilde sıralanabilir: Klasik, Marksist, Keynesyen, Harrod Domar ve Neo Klasik (Solow Modeli). Zamanla dışsal büyüme teorilerinin içinde bulunulan dönemi açıklamakta güçlük çektiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla, eleştirilere maruz kalmış ve yerini içsel büyüme teorilerine bırakmıştır (Su, 2018: 5).

İçsel büyüme modelini klasik dışsal büyüme modelinden Paul Romer ile Robert Lucas'ın çalışmaları ayırmıştır. Lucas'a göre, Neoklasik (Solow) büyüme modeli sadece ABD'nin büyümesini anlatmakta olup gelişmekte olan ekonomilerin büyümesini açıklayamamaktadır (Özel, 2012: 67).

İçsel büyüme modelinde dışsal büyümede konu alınan sermaye anlayışı farklı bir anlayışla ele alınmış ve sermayenin sadece fiziksel olmadığı bunun yanında beşeri sermayenin de büyümeyi sağladığı ileri sürülmüştür. Dolayısıyla, bilgi ve deneyim içsel büyüme teorilerinde önem kazanmıştır. Bu sayede beşeri sermaye, fiziksel sermaye ile etkileşime girip teknoloji ile birlikte büyümenin daha hızla gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ayrıca, önceki teori/modellerde devletin rolü gerilerdeyken içsel büyüme teori /modelinde bu durum farklıdır. İçsel büyüme modelinde devlet özel sektörü destekleyici altyapı yatırımları ve araştırma ve geliştirmeye önem veren bir anlayış içinde özel sektör için teşvik ve destekleme politikaları geliştirmektedir (Özden, 2014: 23-43). İçsel büyüme modeline göre büyümeyi sağlayan üç farklı husus vardır:

Birinci husus, nüfus artışı ve beşeri sermayedir. Savunucuları arasında Gary Becker, Kevin Murphy, Robert Tamura, Mark Rosenzweig bulunmaktadır. Bu görüşe göre, nüfusun artması beşeri sermayenin artması paraleldir. Beşeri sermayenin artması da büyümeyi artırır. Yine, yeni bir bilginin üretilmesi önceki neslin tecrübelerinin katkısıyla sağlanır. Bu yüzden insana yapılan yatırım çok önemlidir. Beşeri sermaye kendisiyle beraber diğer üretim faktörlerine de katkı sağlar. İkinci husus, teknolojik gelişmedir. Savunucu, Paul Romer'dir. Romer'e göre, teknolojik gelişme, büyümeyi sağlayan en önemli büyüme vasıtasıdır (Yeldan, 2010: 221). Yatırımcı, karını maksimize etmek için teknolojik yeniliklerden yararlanır. Araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetleri sektörü yönlendiren ve sektöre ivme kazandıran bir şey olarak yatırımcı için çok önemlidir. Romer'in bu önermesi, Arrow'un üretimdeki bilginin dağılıma ve yaparak öğrenme özelliğine dayanmaktadır. Bu iki özellik firmaya kazandırdığından

çok sektöre beşeri sermaye kazandırmaktadır. Üçüncü husus, kamunun rolü olarak belirtilebilir. Savunucuları arasında Robert Barro, Robert King, Sergio Rebelo, Dale Jorgenson, Kun Young Yun sayılabilir. Bu etmende Barro'ya göre, kamu harcamalarının büyüme arttırdığı iddia edilir (Özel, 2012: 69). Özel sektör kar getiren alanlara yoğunlaştığından toplumun kullandığı ve toplum yararına olan kamu mallarına ilişkin harcamaları devlet yapar. Bu sayede devlet yaptığı harcamayla, özel kesimin üretimini artırmada gerekli olan alt yapı yatırımlarını yapmış olur. Üretim faktörlerinden olan işçinin ve tüketici olan hane halkının eğitim, sağlık ve diğer alt yapı hizmetlerinin kamuca yerine getirilmesi özel sektörün üzerindeki yükü hafifletmekle birlikte özel sektörün daha fazla AR-GE ile ilgilenmesini kolaylaştırır. Kamunun ekonomik büyümeye olumsuz etki eden faaliyeti ise vergilendirmede aşırıya gitmekle tasarrufların azaltmasıdır. İçsel büyüme modeli ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki dört başlık altında toplanabilir (Pio, 1994'den Akt. Su, 2018: 7-8).

- Devletin Rolü,
- Ekonominin Dış Ticaret ve Dış Yatırımlarla İlişkisi,
- Bireysel Refahın Artması,
- Uzun Dönemde Büyüme ve Gelir Dağılımı.

İçsel büyüme modellerine göre, üretilen dışsallıkların kontrol edilmesi için devletin rolü yadsınamaz. Devlet planlama yaparak ikinci en iyi değerleri birinci en iyi değere yaklaştırmaya çalışacaktır. İçsel büyüme modellerinde devlete iki temel rol düşmektedir. Birincisi bilginin üretim ve yayılmasının sağlanması ve bu süreçte özellikle AR-GE çalışmalarının desteklenmesidir. İkincisi de stratejik sektörlerdeki alanlar için tamamlayıcı alt yapı yatırımlarının yapılarak teşvik edilmesi ve desteklenmesidir. Ercan'a (2002: 131-132) göre ekonominin dış ticaret ve dış yatırımlarla ilişkisinin olması, içsel büyüme modellerinde çok önemli olup dış ticaret ve yatırımların içsel büyüme modellerindeki varsayımları şu iki duruma dayanmaktadır. Birincisi dış ticaret sayesinde mal ve bilginin akışı sağlanmaktadır. Bu sayede dışsallık ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu dışsallık sayesinde ekonominin üretkenliği artmaktadır. İkincisi uluslararası ticaretin varlığı ülkelerin ihraç ettikleri ürünlerde uzmanlaşmalarını kolaylaştırmakta ve ekonomik büyümeye de olumlu etki etmektedir.

Bireysel refahın artması, içsel büyüme modellerinde öne çıkan üçüncü öncüdür. Yurttaşların eğitim, beslenme ve sağlık hizmetlerine ulaşmada zorluk çekmemeleri içsel

büyüme modellerinde önemsenen bir olgudur. Devletin bu hizmetleri ulaşılabilir kılması gerekmektedir. Bu hizmetlerin vatandaşa ulaşması iktisadi büyüme katkı sunan hususlardır. Uzun dönemde iktisadi büyüme ve gelir dağılımı arasında negatif yönde ilişki olduğu belirtilebilir. Adil gelir dağılımı sağlandığında harcama artacağından ötürü ekonomik büyümeyi sağlayan tasarrufun azalacağı ve büyümenin uzun dönemde sürmeyeceği öngörülmektedir (Su, 2018: 8). Genel bir bakış ortaya koyabilmek üzere iktisadi büyüme modelleri yaklaşımları ile bunların öncü kuramcıları Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Büyüme Modelleri ve Kuramcıları

Büyüme Teorisi	Büyümenin Kaynağı	Büyümenin Özelliği
Klasik Büyüme Teorileri Adam Smith (1776) David Ricardo (1817) T.R. Malthus (1799)	İşbölümü Artık değer yatırımına dönüşmesi	Sınırlı büyüme
Karl Marx (1867)	Sermaye Birikimi	Kapitalist süreçte kar oranlarının düşmesi nedeniyle sınırlı büyüme
J. A. Schumpeter (1911-1939)	Yenilikler Demeti	Karasız büyüme, Kararsız denge
Post-Keynezyen Büyüme Modeli R. Harrod (1939) E. Domar (1946)	Tasarruf ve Yatırımlar	Kararsız denge
Neoklasik Büyüme Modeli (Dışsal Büyüme Modeli) R. Solow (1956)	Nüfus ve Teknolojik gelişme "dışsal"	Teknolojik gelişmenin yokluğu nedeniyle geçici büyüme
Roma Kulübü Modelleri Meadows (1972)	Doğal kaynaklar	Nüfus patlaması, çevre kirliliği ve enerji tüketimi nedeniyle sonlu büyüme
Yeni Büyüme Teorileri (İçsel Büyüme Teorileri) P. Römer (1986) R. Lucas (1998) R. Barro (1990) J. Greenwood (1990) S. Rebelo (1991)	Fiziki sermaye, beşeri sermaye, teknoloji, kamu sermayesi, mali araçlar	Büyümenin içsel olması, devletin yenilenmesi, tarihsel geçmişin dikkate alınması

Kaynak: Alper (2019: 213).

1.2. İKTİSADİ BÜYÜMENİN KAYNAKLARI VE ÖLÇÜLMESİ

İktisadi büyümenin kaynakları; toplam çıktı veya üretim, teknoloji veya verimlilik, sermaye ve emek olmak üzere dört ana grupta değerlendirilebilirken ölçülmesinde ise farklı yöntemlerin kullanılması söz konusu olabilmektedir. Üretim fonksiyonundan yola çıkılarak iktisadi büyümenin kaynaklarına göre üretim fonksiyonundaki girdiler ile çıktılar arasında nicel bağlantı kurularak basit bir şekilde aşağıda açıklandığı gibi ölçülebilmektedir (Fischer, Dornbusch ve Startz, 2007: 58).

$$Y = A F(K, L) \quad (5)$$

Y= Toplam çıktı veya üretim

A= Teknoloji veya verimlilik

K= Sermaye

L= Emek

Denklem (5)'e göre daha fazla girdi kullanıldığında, çıktı miktarı da daha fazla olacaktır. Sermaye (K) ve emeğin (L) marjinal ürünleri pozitiftir. Böylece üretim fonksiyonuna göre iktisadi büyümenin temel kaynakları; emek, sermaye ve teknolojik ilerlemedir. Teknolojik ilerleme, aynı miktarda sermaye ve emek ile daha fazla çıktı üretilmesini sağlar ve üç farklı biçimde gerçekleşir (Ünsal, 2007: 191; Bozkurt ve Toktaş, 2018: 884);

1. Teknolojik ilerleme ve gelişmeler, hali hazırdaki sermaye birikiminin etkinliğini artıracak şekilde olabilir. $[Y=F(AK,L)]$ Bu tip teknolojik ilerleme büyüme literatüründe Solow nötr teknolojik ilerleme olarak ifade edilmektedir. Teknolojik ilerleme mevcut sermayenin verimliliğini artırmak yerine daha az sermaye ile daha fazla üretim yapmak şeklinde de oluşabilir. Daha ucuz ve verimli makinelerin eskilerin yerini aldığı durumu sermaye tasarruf eden teknolojik ilerleme olarak nitelendirebilir.

2. Teknolojik ilerleme mevcut işgücünün verimliliğini artırabilir. $[Y=F(K,AL)]$ Bu tip teknolojik ilerleme, literatürde Harrold nötr teknolojik ilerleme diye nitelendirilir. Bu durumu, daha az işgücü kullanarak üretimin artırılması olarak değerlendirebilir. Yeni makinelerin emeğin yerine ikame edildiği böyle bir durum emekten tasarruf eden teknolojik ilerlemedir ve işsizliğe sebep olabilir.

3. (5) no.lu üretin fonksiyonundaki durumu temsil etmekle birlikte hem sermaye hem de emeğin verimliliğini artıran teknolojik ilerlemedir ve literatürde Hicks nötr teknolojik ilerleme olarak ifade edilmektedir.

Çıktı/büyüme oranı ve girdi/büyüme oranları arasındaki ilişki, sermaye ve emeğin paylarına göre değerlendiren Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonundan yararlanılarak aşağıdaki gibi gösterilebilir¹³:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta Y} = \frac{\Delta A}{\Delta A} + \alpha_K \frac{\Delta K}{\Delta K} + \alpha_L \frac{\Delta L}{\Delta L} \quad (6)$$

Denklem (6) iktisat literatüründe “büyüme muhasebesi denklemi” olarak adlandırılmaktadır. Buna göre, örneğin %5’lik bir büyüme artışının ne kadarının emek,

sermaye ve verimlilik artışından kaynaklandığı görülebilmektedir. Büyüme muhasebesinin amacı, reel GSYİH büyümesinin ne kadarının emek ve sermaye büyümesinin, ne kadarının teknolojik değişmeden ileri geldiğini hesaplamaktır. $\Delta A/A$ terimi, genellikle “toplam faktör verimliliği (TFV)” veya “çoklu faktör verimlilik büyümesi” olarak adlandırılmakla birlikte “Solow artışı”, “cehaletimizin ölçüsü” gibi ifadeler de almaktadır. Yani, TFV sadece teknolojik ilerlemeyi kapsamaz, emek ve sermaye faktörleri dışında kalan faktörlerin katkısını veren bakiye bir büyüklüktür. (5) no.lu üretim fonksiyonuna ayrıca doğal kaynaklar ve beşeri sermaye faktörleri de eklenebilir. Özellikle petrol gibi doğal kaynaklara sahip olan ülkeler büyüme konusunda bir avantaja sahiptirler. Beşeri sermaye kavramı, bir ekonomideki bilgi ve beceri yüklü nitelikli işgücünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Fiziksel yatırımın fiziksel sermaye stokunda artışa yol açması gibi, toplumun beceri stoku da eğitim gibi yollarla beşeri sermayeye yapılan yatırımlarla artırılabilir (Şimşek ve Kadılar, 2010: 116-117; Haliloğlu, 2011: 9).¹⁷ Bu iki faktör eklendiğinde üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi olur (6);

$$Y = F(A, K, N, H, T) \quad (7)$$

H=Beşeri Sermaye

T=Doğal kaynaklar

(7) no.lu üretim fonksiyonunda sermayeyi (K) artırmak (sermaye birikimi) için net sabit sermaye yatırımı gerekir. Bunun kaynağı ise, daha az tüketmek ve tasarruf oranını artırmaktır. Ancak dışa açık bir ekonomide, tüketimi kısmadan, yabancı tasarruflarla yatırımlar fonlanabilmektedir. Özellikle kısa vadeli yabancı sermaye akımları ile fonlama halinde ülkeler uzun vadede sorunlar yaşayabilmektedir. Salt emek faktörünün artması için doğal sınır, nüfus artışıdır. Nüfus artışı (tam istihdam varsayımında) GSYİH’yi artırmakta, kişi başına GSYİH’yi ise azaltmaktadır. Beşeri sermayenin artması için ise, fiziksel sermayeye yatırım yapılması gibi emeğin niteliğini artırıcı eğitim gibi faaliyetlere yatırım yapılması gerekir (Mankiw-Romer-Weil yaklaşımı). Beşeri sermayeyi içselleştiren bir yaklaşıma (Lucas yaklaşımı) göre ise, beşer sermaye artışı, kişilerin sahip oldukları zamanın bir kısmının yeni beceriler elde etmeye tahsisi ile gerçekleşir (Ünsal, 2007: 220).

2. AZGELİŞMİŞLİK VE İKTİSADİ KALKINMA

Çağımızın en temel sorunlarından olan az gelişmişlik kavramının tanımlanmasında görecelilik söz konusu olduğundan üzerinde uzlaşmış bir tanım bulunmamaktadır. Azgelişmişlik kavramı yoruma açık olmakla birlikte genel olarak temel insani gereksinimlerin karşılanmasında, kamu hizmetlerinin verilmesinde ve otorite tesisinde yaşanan eksikler ve aksaklıklar şeklinde kabul edilebilir. Azgelişmişliğe ise pek faktör neden olabilmektedir. Örneğin gelir dağılımındaki adaletsizler, yoksulluk, eğitim ve sağlık hizmetlerinde yetersizlik, verimsizlik, yolsuzluk vb. gibi sıralanabilir (Han ve Kaya, 2006: 7).

Genel olarak azgelişmişlik, gelişmiş ülkelerin ortaya çıkmasıyla birlikte geride kalan ülkelerin durumunu ifade etmek amacıyla kullanılmıştır ve kullanılmaktadır. Sahip olunan potansiyeli kullanamayan veya atıl kullanan ülkeler bu tanıma örnek teşkil etmektedirler. Bu terim dışında aynı gelişmemişlik durumunu belirten başka kelimeler de bulunmaktadır. Bunlar: gelişmekte olan, gelişmemiş, geri kalmış, kalkınmamış ülkeler, sanayileşmemiş ve tarım ülkeleri olarak belirtilebilir. Azgelişmişlik kavramı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan ve henüz bağımlı olan ülkeleri tarif etmek için yine batılı iktisatçılar tarafından iktisat literatürüne kazandırılmıştır (Sarı, 2011: 23-28).

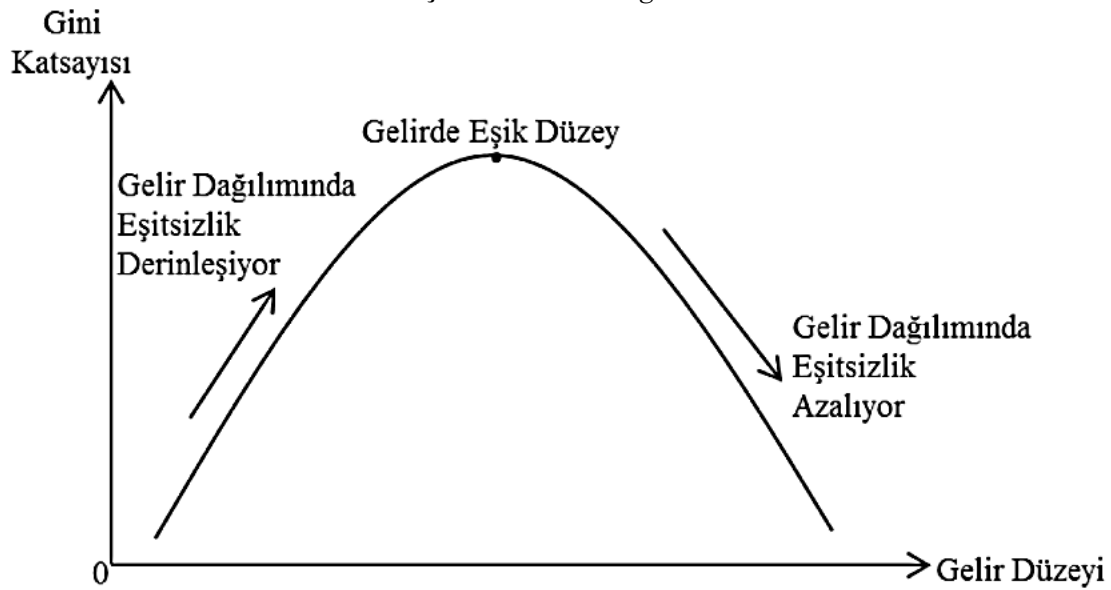
Azgelişmişliğin göstergeleri çok sayıda olup sayısal ve sayısal olmayan şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Sayısal göstergelerde bir ülkenin temel makro ve sosyo ekonomik (kişi başına düşen gayri safi milli gelir gibi) verileri kullanılırken; sayısal olmayan göstergelerde ise siyasal ve hukuksal veriler (can ve mal tehdidinin bulunması gibi) kullanılmaktadır (Çiftçi, 2008: 53). Uluslararası karşılaştırmalar yapılarak elde edilen gelişmişlik verilerinden yola çıkarak azgelişmişliği tespit etmek en çok kullanılan yaklaşımlardan biridir. Berber'e (2006: 245) göre "bu yaklaşımda dünya ülkeleri belli kriterlere göre sıralanır. Bu sıralamada altta kalan ülkeler, az gelişmiş ülkeler olarak adlandırılır. Az gelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre tanımlanmasında kullanılan kriterler kişi başına düşen gelir seviyesi başta olmak üzere fiziksel tüketim düzeylerini gösteren endeksler, ülke sanayisi hakkında ipucu verebilecek elektrik enerjisi, çimento, petrokimya ürünleri üretimi ve tüketimi gibi parametrelerdir."

Azgelişmişliğin sebepleri çok çeşitli olsa da temelde azgelişmişlik/gelişmemişlik gelişmişliğin/zenginliğin belli yerlerde birikmesiyle ortaya çıkmış ve yeryüzünde

gelişmişlik farklarına yol açmıştır. Gelişmişlik tarih boyunca zenginlik ile eşanlamlı kullanılmış olsa da son üç yüzyıldır gelişmişlik sanayileşme ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca, İngiltere’de başlayan sanayi devrimi, bir dönüm noktası sayılmış gelişmişlik, kalkınmışlık ve modernlik gibi terim ve kavramlar devrimle beraber kullanılmaya başlanmış ve gelişmiş-gelişmemiş ayrımı daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır (Sarı, 2011: 23-28).

Simon Kuznets’e göre az gelişmişliğin tanımlanmasında kullanılan yöntem, toplumsal temel ihtiyaçların karşılanmasına göre yapılan ölçümlemedir. Bu yaklaşıma göre insanların sağlık, eğitim, gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçları için en düşük seviyeler belirlenebilir ve ülkeler, bu seviyelerin altında ya da üstünde kalmalarına göre gelişmiş ve az gelişmiş olarak sınıflandırılabilirler. 6 Bu yaklaşıma göre bir ülke, nüfusunun önemli bir yüzdesinin bireysel ve toplumsal temel ihtiyaçlarını karşılayamıyorsa, az gelişmiştir. Bu tanım tek başına yetersiz olsa da, az gelişmiş ülkelerdeki temel ihtiyaçların karşılanmasına dikkat çektiği için, diğer yaklaşımlarla beraber ele alınması durumunda, daha sağlıklı sonuçlar verebilecektir. Kuznets çalışmasında az gelişmişliği dayandırdığı ekonomik büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiye açıklarken ekonomik büyümenin ilk aşamalarında elde edilen gelirin dağılımında eşitsizliğin artacağını, sonraki aşamalarında ise görece azalacağını ifade ederek “Kuznets Eğrisi” ya da “Kuznets Ters U’su” olarak adlandırılan eğriyi kullanarak bu ilişkiyi göstermektedir (Tosun, 2016: 25).

Şekil 4. Kuznets Eğrisi

Nişancı, M. vd. (2017: 148) Şekil 4'deki grafiği şu şekilde açıklamaktadırlar; “Kuznets’in klasik ‘ters U’ eğrisi olarak ifade edilen durumu gösteren yukarıdaki grafikte gelişmemiş toplumlarda Gini katsayısının oldukça düşük olduğu ve dolayısıyla düşük gelir düzeyinde adaletli bir gelir dağılımının olduğu dikkat çekmektedir. Burada toplumsal manada fakirliğin adeta eşitlikçi dağıldığı gibi bir durum söz konusudur. Zira az gelişmiş toplumlarda üretim faaliyetlerinin daha çok tarımsal alanlarda yoğunlaşması, küçük çiftçiler gurubunun kendi iaşelerini karşıladıkları gibi bir durum ortaya çıkmakta ve bu da gelir dağılımında böyle bir sonucun ortaya çıkmasına yol açtığı söylenebilir. Daha sonra toplumda gelişme dinamikleri harekete geçince gelir dağılımı da gelişmeye paralel olarak bozulmaya başlamaktadır. Gelişmeyle birlikte sanayi kesimi yaygınlaşmaya başlamakta; daha önce çiftçiler şimdilerde kentsel alanda işçi konumuna geçmiş, dolayısıyla sanayici-işçi kesimi ayrışması gelir dağılımında adaletsizliği derinleştirmeye başlamıştır. Toplum belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaştınca da, bu kez hizmetler sektöründe gelişmelere paralel olarak toplumda kendi işiyle iştilgal edenlerin sayısı artmakta ve bu durum da gelir dağılımında adaletsizliği giderici etkiler yaratmaktadır.”

Ekonomik temelli yaklaşımlar gerçeği yansıtsa da, sosyal yönden zayıf kalmaktadır. “Gelişmiş–az gelişmiş ayrımında temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının yanı sıra; siyasi hak ve özgürlükler, entelektüel ve kültürel gelişim, aile istikrarı, düşük suç oranı gibi sosyal yönü ağır basan kriterler de dikkate alınmalıdır.” Bu sosyal kriterler ancak ekonomik anlamda güçlü bir devlet tarafından sağlanabilir; ekonomik gelişmişlik, sosyal gelişmişlik için gereklidir. Örneğin daha iyi sağlık ve eğitim koşullarının sağlanabilmesi, güçlü bir ekonomik alt yapı sağlanmadan gerçekleştirilemez. Lucas’a göre ekonomik gelişme ile birlikte ilk başta kişi başına düşen gelir seviyesi ve bireylerin gelir artış hızları yükselir; bunu takiben eğitim, sağlık, barınma gibi konularda da kümülatif bir gelişme yaşanır. Ekonomik güçteki artış, sosyoekonomik koşulları da pozitif olarak etkiler (Berber, 2007: 229-233).

2.1. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN BEŞERİ SERMAYE AÇISINDAN GÖRÜNÜMÜ

Gelişmiş ve az gelişmiş ülke ayrımı konusunda tartışmalar vardır. Bu iki kavramın içeriğinin neye göre açıklandığı üzerinde görüş birliği bulunmamaktadır. Kavramsal tartışmalara girmemek adına Leibenstein tarafından yapılan sınıflandırmaya yer verilmesi yeterli görülmüştür. Tablo 6’da yer alan unsurları taşıyan ülkeler “az

gelişmiş”, bu unsurlar bakımından daha iyi durumda olan ülkeleri ise “gelişmekte olan” ve “gelişmiş” olarak kabul etmek mümkündür (Lefilleul ve Ilgar, 2011: 76).

Tablo 6. Az Gelişmiş Ülkelerin Ortak Özellikleri

Ekonomik Özellikler	Demografik ve Sosyal Özellikler	Teknolojik Özellikler
a- Tarım dışı sektörlerde istihdam olanaklarının kıtlığı, b- Tarımsal üretim tekniklerinin ilkel olması, c- Tarım sektöründe işsizliğin ve özellikle gizli işsizliğin varlığı, d- Kişi başına gelirin düşük olması, e- Kişi başına tasarruf ve kapital donanımının düşük olması, f- Harcamalar içerisinde yiyecek giderlerinin büyük paya sahip olması, g- Dengesiz gelir dağılımının geçerli olması, h- Pazar ve kredi yapısının yetersiz olması,	a- Yüksek doğum ve ölüm oranı, b- Yüksek nüfus artış oranı, c- Kırsal nüfusun aşırı kalabalıklığı, d- Eğitim düzeyinin düşüklüğü, e- Toplumsal davranışlarda geleneklerin hâkim olması, f- Yetersiz beslenme, sağlık ve beslenme koşullarının varlığı,	a- Mevcut teknolojilerin ilkel olması, b- Faktör verimliliklerinin düşük olması, c- Haberleşme ve ulaşım araçlarının yetersizliği,

Kaynak: Lefilleul ve Ilgar (2011: 76)’dan uyarlanmıştır.

Az gelişmiş ülkelerin beşeri sermaye açısından görünümünü şu şekilde sıralamak mümkündür (UNCTAD, 2017; UN-OHRLLS, 2018; ED, 2020);

- Kişi başına düşük GSMH seviyesi: Kişi başına Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) veya kişi başına Gayri Safi Milli Gelir (GSMG) genellikle bir ülkedeki insanların ekonomik refahının iyi bir endeksi olarak kabul edilir. Gelişmekte olan ulusları bu kritere göre değerlendirmek, onları son derece sefil bir durumda bulur. Bu ülkelerde kişi başına düşen GSMG çok düşük. Dünya Bankası'nın tahminlerine göre, kişi başına GSMG'nin 350 dolar veya daha az olduğu tahmin edilen 43 düşük gelirli ekonomi vardır. Kişi başına düşen bu düşük GNI seviyesi, bu ülkelerdeki sıradan insanların içinde bulunduğu kötü durumu ortaya koyabilmek için yeterlidir.

- Yüksek nüfus artışı oranı ve yüksek bağımlılık oranı: Nüfus, gelişmekte olan ülkelerin çoğunda son birkaç on yılda % 2 ile %3,5 arasında değişen oranlarda artmaktadır. Bu demografik eğilim, insanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir durumdur. Artan tıbbi imkânlar nedeniyle bu ülkelerdeki ölüm oranlarında ani bir düşüş olmuştur. Bununla birlikte, çoğu gelişmekte olan ülkede doğum oranı, binde 25 ila 50 arasında, diğerlerine göre çok yüksek durumdayken, gelişmiş ülkelerin hiçbirinde binde 15'i geçmemektedir.

- Teknolojik Gerilik: Az gelişmiş ülkelerde, üretim oldukça düşük olduğu gibi emeğin değeri de benzer şekilde değersizdir. Ayrıca eğitim seviyesi genel olarak düşük

ve niteliği zayıf olduğunda ar-ge yok denecek kadar azdır ve buna bağlı olarak teknik gelişmeler dünyanın diğer ülkelerinden geri durumdadır.

- Araştırma ve geliştirme eksikliği: (Ar-Ge), araştırma enstitüleri ve endüstriler arasındaki zayıf iletişim sistemi, niteliksiz emek bolluğu ve sermaye kıtlığı, modası geçmiş olan tekniklerin kullanılmaya devam etmesi vb. tipik özelliklerdir. Bu durum az gelişmiş ülkeler için çıkış noktası yaratılmasında paradoks medyana getirmektedir. Çünkü eğitim ve teknik yatırımlar alanındaki sorunlar teknolojik yetersizliği üretmekte, teknoloji gereksinimi meydana geldiğinde de ithalat tek yol olmaktadır. Böylece teknik gelişme çok zor bir sürece dönüşmektedir. Ayrıca, az gelişmiş ülkelerde endüstriyel teknolojide ne kadar sınırlı araştırma yapılırsa yapılsın; zayıf iletişim sistemi nedeniyle sonuçları üreticilere ve kullanıcılara ulaşmamaktadır.

- Bağımlılık: Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki az gelişmişlik süreci, ekonomilerinin Batı Avrupa kapitalist ekonomileriyle bütünleşmesi ile başlamıştır. Sömürgeler ve sömürge ülkeleri arasındaki bu ilişki, endüstriyel gelişmenin yalnızca ucuz emek arzında işbölümüne yol açmıştır. Az gelişmiş ülkeler tüm sistemlerde az ya da çok diğer gelişmiş ülkelere eğitim, sağlık ve üretim gibi noktalarda bağımlı hale gelmişlerdir.

- Yaygın Yoksulluk: Mutlak yoksulluğun boyutu, gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımı sorununun önemli bir boyutudur. Kişi başına düşen GSMH'nin nispeten düşük seviyelerinde, Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın gelişmekte olan ülkelerinde var olan büyük gelir eşitsizlikleri, yaygın yoksulluğa neden olmuştur. Diğer yandan endüstriler katma değeri düşük iş kollarında yığılma göstermekte olup bunların başında tarımsal yoğunlaşmalar gelmektedir.

- İşsizlik: Az gelişmiş ülkelerde işsizlik oranları yüksek olduğu gibi iş gücüne katılım oranları da düşüktür. Bununla birlikte işgücüne katılanların da emek-değer dengesi yönünden sorunlar vardır. Dünyanın pek ülkesinde milyarlarca insanın aylık geliri 100 doların altındadır. Önemli miktarda işsizlik, eksik istihdam ve gizli işsizlik vardır. Alternatif istihdam olanakları bulamayan kırsal insanlar hayatta kalmak için kentsel alanlara göç etmekte ve bu da kentsel yoksulluk sorunları ortaya çıkarmaktadır. Alt yapı yetersizlikleri sonucunda da eğitim, sağlık ve diğer demografik nitelikler gelişmeme eğilimi göstermektedir.

Birleşmiş Milletler 2020 yılı itibariyle dünyada az gelişmiş ülkeleri Tablo 7’de gösterildiği üzere belirlemiştir.

Tablo 7. Dünyadaki Az Gelişmiş Ülkeler

Ülke	Dahil Edilme Yılı	Ülke	Dahil Edilme Yılı
Afganistan	1971	Madagaskar	1991
Angola	1994	Malawi	1971
Bangladeş	1975	Mali	1971
Benin	1971	Moritanya	1986
Butan	1971	Mozambik	1988
Burkina Faso	1971	Myanmar	1987
Burundi	1971	Nepal	1971
Kamboçya	1991	Nijer	1971
Orta Afrika	1975	Ruanda	1971
Çad	1971	Senegal	2000
Komorlar	1977	Sierra Leone	1982
Kongo	1991	Solomon Ada.	1991
Cibuti	1982	Somali	1971
Eritre	1994	Güney Sudan	2012
Etiyopya	1971	Sudan	1971
Gambiya	1975	Doğu Timor	2003
Gine	1971	Gitmek	1982
Gine-Bissau	1981	Tuvalu	1986
Haiti	1971	Uganda	1971
Kiribati	1986	Tanzanya	1971
Lao	1971	Yemen	1971
Lesotho	1971	Zambiya	1991
Liberya	1990		

Kaynak: UN (2020).

2.2. AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN BEŞERİ SERMAYE PROBLEMİ

Literatüre bakıldığında iktisat biliminden eğitime, sağlıktan ve mühendislik bilimlerine kadar çok sayıda disiplinin “Azgelişmiş Ülkelerin Beşeri Sermaye Problemi” hakkında geçmişi yüzyıla dayanan çalışmaları ve önermeleri olduğu görülmektedir. Dolayısı ile bu kadar geniş bir kavramsal konu, özel bir çalışma alanı olacak büyüklüktedir. Ayrıca disiplinler bakımından da özel bir uzmanlık deneyimi gerektirmektedir. Bu nedenle bahsi geçen konu hakkında kısaca açıklama yapılması gerekmektedir. Genel olarak, az gelişmiş ülkelerdeki beşeri problemi meydana getiren unsurları şu şekilde sıralamak mümkündür (UN-OHRLLS, 2010);

- Nüfus; az gelişmiş ülkelerde nüfusun neredeyse %60'ı 25 yaşın altındadır. Bu nüfusun da eğitime erişimi ve eğitim seviyesi düşük olduğu gibi temel sağlık ve temel kamu hizmetleri bakımından yetersiz hizmet almaktadırlar.

- Ekonomik büyüme: GSYİH büyümelerinde dengesizlik vardır ve göre düşme eğilimdedir. Kişi başına gelir, gelir adaleti vb. konularda çarpıklar vardır. Son 10 yıld az gelişmiş ülkelerin pek çoğunun GSYİH'si %10'dan fazla gerilemiştir.

- Yoksulluk: Az gelişmiş ülkelerde nüfusun yarısından fazlası günde 1,25 dolardan (SAGP) daha az parayla yaşamak durumundadır. Bu düşük gelir insanların eğitim ve sağlık gibi hizmetler almasına engel olduğu gibi düşmeye devam eden GSYİH'ler nedeniyle kamu hizmetleri de gideren kötüleşmektedir.

- Üretim Kapasitesi: Az gelişmiş ülkelerde üretimin payı her düşük kaldığı gibi bu düşüklükte de bir değişim gözlenmemektedir. Tarım kesimi temel gereksinimleri karşılayacak kadar üretim yaparken sanayi kesimi de düşük ve ilkel tekniklerle yoluna devam etmektedir. Ar-ge, katma değer ve inovasyon gibi hususlarda herhangi bir ilerleme gözlenmemektedir.

- İletişim: Oldukça zayıf olan iletişim beşeri sermaye gelişimi önündeki engellerden biridir. Sağlıklı bir iletişim (internet, telefon, mobil cihazlar vb.) erişimi olanların payı toplam nüfusun %4-%5'ini geçmemektedir. Aynı şekilde enerji kullanımında da nüfusun yaklaşık %8'i olanaklardan yararlanabilmektedir.

- Eğitim: Temel eğitim alabilenlerin oranı çok düşüktür. Bu eğitim türüne erişebilenlerin sayısı nüfusun yaklaşık % 35-%40'dır. Orta derece ve yüksek öğretim oranları ise çok daha düşük olup %1-%2'ler olduğu tahmin edilmektedir.

- Doğum ve Ölüm: Beşeri sermaye göstergeleri arasında doğumda beklenen yaş ve ölüm oranları ile doğurganlık genel oranları önem arz etmektedir. Az gelişmiş ülkelerde doğum oranları görece yüksek olsa da bebek ölümleri, genel ölüm oranları ve ortalama yaş süresi bakımından sorunlar söz konusudur.

- Sağlık: Temel sağlık hizmetleri, kişi başına düşen sağlık çalışanı sayısı, sağlık hizmetine erişim gibi konularda ciddi sorunlar söz konusudur. Bununla birlikte HIV gibi hastalıkların yayılımı yüksek özellikle 15-49 yaş yaygındır.

3. İKTİSADİ KALKINMA VE BEŞERİ SERMAYE

İktisadi kalkınma kavramına girmeden önce liberal kapitalizmin teorik şemasına ve ardından iktisadi kalkınma düşüncesinin gelişiminde etkisi bulunan kamu veya devlet odaklı maliye politikalarının gelişimine kısaca bakmakta fayda vardır. Liberal

kapitalizmin hukuki, teknik, psikolojik olmak üzere üç temel teorik unsurundan söz edilebilir. Bunlar şu şekilde açıklamak mümkündür (Lajugie, 1974: 60-65);

- Hukuki Bakımdan; Üretim araçlarının özel ellerde bulunması ilkesine dayanır. Bu araçlar genellikle yalnız teşebbüslerin yönetimini elde tutan ve teşebbüsün, ücretli işçilere ayrılmış gerçekleştirme hareketlerini kendileri yapmayan insanlara aittir. Bu ilke yeni sorunlar ortaya çıkarır. Öncelikli sorun gelirlerin dağılımı sorunudur. Üretilen mal ve hizmetlerin geliri orta ve alt kesime olması gerektiği gibi yansımaz. Küçük ve orta kademe üreticiler tam olarak hak ettikleri geliri elde edemezler. Diğer bir sorun toplumsal kapital sahipleri ile ücretliler alanda görülmektedir. Emeğini ortaya koyanlar ile sermeye ortaya koyanlar arasındaki dengesizlik ve fark artar. Böylelikle toplum birbirine karşıt sınıflar ve tabakalar ortaya çıkmaya başlar. Ancak söz konusu sorunlar rekabet etme, özgür girişim vb. gibi liberalizasyon temelli hukuk sistemleri ile meşru hale gelmekte ve sınıflar arası bir arayüz meydana getirmektedir.

- Teknik Bakımdan; Kapitalist sistem çok mükemmel ve çok ilerici üretim metotlarıyla nitelenir. Emek yerine makineleşmeye önem verilir. Üretimdeki insan unsurunun en aza indirilmesine önem verilmesi sürdürülebilir mesleklerin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Üretim işi artık yalnız çeşitli meslekler arasında değil, bir mesleğin içinde de çeşitli ihtisas dalları arasında alt unsurlara ayrılmaktadır. Teknik ilerleme her ne kadar insanlığın gelişimi ve mutluluğu içinse de kapitalizmin benimsediği teknik ilerleme anlayışı iş gücünü tehdit eder hale gelmektedir.

- Psikolojik Bakımdan; Kapitalist sistem esas olarak kâr amacı gütmesiyle nitelenir. Üreticinin hedefi artık ihtiyaçlarını karşılamak değil, paraca mümkün olduğu kadar büyük bir kazanç sağlamaktır. Bunun sonucu olarak bazı temel ihtiyaçlar karşılanamaz hale gelmekte ve üretimin talebe uydurulması değil talebin üretime uydurulması söz konusu olabilmektedir. Örneğin marka bağlılığı, haz temelli tüketimin özendirilmesi vb. Bu durum ihtiyaçların önem derecesinin değişmesine yol açmaktadır. Örneğin temel ihtiyaçların (beslenme, giyinme, barınma vb.) vazgeçilebilir ihtiyaçlar lehine (süs, eğlence, imaj temelli tüketim vb.) feda edilmesine yol açabilecektir. İkinciler daha büyük kazanç getirdiğinden hedef kitle üzerinde bunlar üzerinden psikolojik etkilemeler yapılmaktadır.

Kapitalizmin temel dinamiği meta üretimi ve para kazanmak olduğundan ekonomik aktör olarak kalkınmaya değil büyümeye önem verir. Zira büyüme servetin

belli merkez veya ellerde toplanması iken kalkınma kaynak ve gelirin toplumca adil bölüşümü ve kullanımı üzerinde durmaktadır. Dolayısı ile kapitalist üretim anlayışında toplum ancak yeni bir kazan unsuru olacaksa özne olarak kabul edilir. Bundan dolayı da kapitalizmin bir meta üretim anlayışı olduğu ifade edilebilir. Meta üretiminden, ürünlerin birbirinden ayrı üreticiler tarafından üretildiği ve her üreticinin ayrı bir ürün üzerinde uzmanlaştığı bir toplumsal üretim örgütü anlaşılmalıdır. Böylece, toplumsal gereksinmelerin karşılanması için (bu sürecin sorununa –metaya- dönüşen) ürünlerin satın alınması ve satılması zorunlu olmuştur (Beljajewa, 1976: 13).

Bireysel, toplumsal ve makro düzeyde kalkınma anlayışının ortaya çıkışı II. Dünya Savaşı yıllarından sonradır. Bu dönemden önce daha çok kamu maliyesi bağlamında ekonomik sisteme müdahale etme/etmeme bağlamında politikalar izlendiği görülmektedir. Yirminci yüzyıl başlarına kadar bilinen veya genel kabul gören hali ile bakıldığından klasik iktisat düşüncesinin ana fikri devletin ekonomik sistemdeki yerinin yalnızca savunma, diplomasi, adalet ve kamu yönetimi gibi asli unsurlardan ibaret olduğu yönündedir. Bu düşünce, devlet erkinin ekonomik faaliyetlerden mümkün olduğunda uzak durması, vergileri toplayarak olağan dışı haller meydana gelmedikçe ekonomiye karışmaması ve dengenin kendiliğinden piyasa koşullarında gerçekleşeceği üzerine kurulu olup liberal düşüncenin maksimize olmuş halidir. Ancak Amerika Birleşik Devletlerinde başlayıp Avrupa'ya yayılan 1929 yılında yaşanan Büyük Buhrandan sonra bu görüş şiddetle tartışılmış ve yeni bir maliye politikası arayışı başlamıştır (Akıncı, 2015: 58).

Krizin yıkıcı etkilerinin yaşandığı yıllarda İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes ekonomi yönetimi ve maliye politikaları konularındaki görüşlerini yazdığı “İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi” kitabında o tarihe kadar devleti ekonomik yaşamdan uzak tutulması gerektiği düşüncesine karşı çıkmış ve devlet bir erk olarak ekonomik yaşamda düzenleyici ve denetleyici bir rol üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Keynes’in ileri sürdüğü düşünceler daha sonra Keynesyen İktisat olarak anılmaya başlamış ve yeni ekol/okul oluşmuştur. Keynesyen iktisada göre işsizlik ve daralmanın yaşandığı dönemlerde devlet ekonomiye müdahale ederek genişletici, enflasyonist dönemlerde ise daraltıcı politika ve tedbirler ile düzenleyici bir görev almalıdır (Akıncı, 2015: 58-59).

İlerleyen yıllarda 1970’li yıllara gelindiğinde M. Friedman’ın başını çektiği monetarist iktisatçılar Keynesyen iktisadı eleştirmişlerdir. Monetaristler Keynes’in

aksine piyasadaki bozulmaların sistemin kendisinden ileri geldiği ana düşüncesi ile devletin ekonomik faaliyetlerdeki yerini tartışmışlardır. Tartışma aşırı liberallik ile aşırı devlet müdahalesi arasındaki dengenin veya devlet müdahalesinin ne kadar olacağı etrafında toplanmış denilebilir. Ayrıca monetaristler Keynesyen önlemlerin kısa dönemli işlevsel olabileceğinden hareketle maliye politikasına ikame bir yaklaşım olarak para politikasını ileri sürmüş ve arz ve talep dengesinin sağlanmasında piyasa koşullarına da pay bırakılmasını ileri sürmüşlerdir. Modern maliye politikasının kökeninin Keynes'le birlikte doğduğu veya başladığı ifade edilebilir. Ancak ilerleyen yıllarda ve bu konuda çalışma yapan araştırmacı, yazar ve iktisatçıların katkıları ile modern maliye politikası gelişmeye ve yeni yaklaşımlar üretilmeye devam etmiştir. Dünyada yaşanan önemli değişim ve dönüşümler maliye politikalarını etkileyen başlıca faktörler olmuştur. Örneğin 1979 Petrol Krizi, Bretton Woods Sisteminin çökmesi, Soğuk Savaşın Bitmesi, büyük krizler ve nihayet Küreselleşme bu faktörlerden başlıcalarıdır (Pehlivan, 2005: 275-276).

Keynesyen yaklaşım 1929 yılında krizden çıkışta işlevsel bir yöntem olarak kullanılmakla birlikte 1980'li yıllara gelindiğinde Altın Çağ krizi ile birlikte tüm dünyada Keynesyen talep yönetimi politikalarıyla krizlerin tarihe karıştığına dair bir inancın oluştuğu bir dönemde dünya ekonomisi, alışık olmadığı bir ekonomik durum olan durgunluk içinde enflasyonun görülmesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ekonomik durum da işsizlik ve enflasyonun bir arada görülmüştür. Daha sonraları stagflasyon olarak adlandırılan bu durum, Philips eğrisine dayanarak, işsizlik ve enflasyon arasında yapılacak politika tercihleriyle iktisat politikaları belirlemeye alışmış Keynesyen iktisatçıların o dönemde bir açıklama getiremediği, dolayısıyla da herhangi bir çözüm üretilmediği bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Stagflasyon, Philips eğrisiyle gösterilen enflasyon ve işsizlik arasındaki dengeyi oluşturmaya yönelik geleneksel politikaları uygulamayı engellemiştir. Stagflasyonun ortaya çıkmasının temel nedenleri olarak, kar oranlarının düşmesini, petrol krizlerini ve uluslararası rekabetin şiddetlenmesi sayabilir. Altın Çağ'ın kriz döneminde yaşanan stagflasyonda büyük ekonomilerde hem işsizlik oranlarının hem de enflasyon oranlarını artmıştır (Mandel ve Frank 1995:185-187).

Kriz sürecinde geçiş aşamasının (1973-79) ve krizin en çarpıcı makroekonomik göstergelerinden biri de kar oranlarındaki azalmadır. Kar oranlarındaki azalma, reel ücretlerin görece yüksekliği ile bağlantılı olduğu kadar, petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu maliyetlerin artmasından da etkilenmiştir. 1979 yılı itibarıyla büyük

ekonomilerin hem hizmetler hem de imalat sektöründeki kar paylarının, kar oranlarının ve çıktı/sermaye oranlarının 1973'e yılına göre azalmıştır. Geçiş aşamasında yaşanan petrol krizlerinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulanan politikalar üzerinde önemli etkileri olmuştur. Körfez ülkeleri başta olmak üzere, petrol üreticilerinin bölgesini tanımlayan OPEC bölgesinde sekiz yılda büyük miktarlarda cari işlem fazlası oluşmuştur (Adda, 2007: 107-111).

Petrol ihraç eden ülkeler kazandıkları paraların yarıya yakınına Batı bankalarına yatırmıştır. Diğer yarısı, OECD ülkelerinde yatırım, gelişmekte olan ülkelere borç verme veya uluslararası kuruluşlara aktarma ve borç verme biçimlerinde kullanılmıştır. Altın Çağ'ın çökmesiyle girilen geçiş aşaması, ABD'nin yeni bir para politikası uygulamaya sokmasıyla sona ermiştir. ABD, o güne kadar uygulamaya koyduğu negatif reel faiz oranlarından vazgeçmiştir. Kısa vadeli faiz oranları arttırılmıştır. Bunun anlamı, borçlan sabit kalan gelişmekte olan ülkeler için faiz yükümlülüklerinin 1975-1977 yıllarındaki oranlara kıyasla üçe katlanmasıdır. Bu parasal şokun yanı sıra ikinci petrol krizinin dünyada yarattığı durgunluk gelişmekte olan ülkeler için tam bir yıkım olmuştur. Zor durumda kalan ülkeler kısa vadeli borçlanma yolu ile içinde buldukları krizden çıkmayı denemişlerdir. Fakat girdikleri borç sarmalından çıkamamışlardır. Yaşanan ekonomik krizler, neoliberal dönem diye adlandırılacak yeni dönemin başlamasına sebep olmuştur (Adda, 2007: 107-111).

Modern maliye politikasının kökenlerine bakıldıktan sonra özellikle 1980 ve 1990'lar sonrasında gelişen küreselleşmenin etkisiyle gelişen maliye politikaları anlayışına değinilmesinde büyük önem görülmektedir. Bu yeni dönem maliye politikalarının kökeninde ise neoliberal yaklaşım etkili olmuştur. Neoliberal dönem iktisadi küreselleşme sürecinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ulus devletler arasındaki ekonomik etkileşimler artmış ve daha fazla ticaret, döviz işlemi ve doğrudan dış yatırım gerçekleşmiştir. Bunların etkileşimlerin sonucunda da ekonomik faaliyetlerin niceliksel artışlarının yanında niteliksel bir değişim de kendini göstermiştir. Küreselleşme olarak adlandırılan bu dönemde zaman ve mekân çerçevesinde sınırlar aşılmıştır.

Piyasalar, tüketim normları, bilgi ve sermaye birbirine bağlanmıştır. Dünya ekonomisinin daha entegre hale gelmesi ve piyasa aktörlerinin gücünün artması sebebiyle ulus devletlerin ekonomik aktiviteleri yönlendirme gücü erozyona uğramıştır. Bu kapsamda küreselleşme; farklı ülkelerden insanlar arasında ekonomik etkileşimlerin

artması, ulus devletler, ulusal ekonomiler, sosyal sınıflar ve piyasalar arasındaki ilişki biçiminin niteliksel olarak da değişmesi anlamına gelmektedir. 1980'li yıllar bir taraftan reel sektörün diğer taraftan finans sektörünün küreselleşmesinin yoğunlaştığı yıllar olmuştur. Doğrudan dış yatırımlar 1980'den sonra önemli oranlarda artmıştır. Dünya ihracatının yüzdesi olarak ülke içinde üretim yapan yabancı üreticilerin dünyaya yaptıkları satış, dünya üretiminin yüzdesi olarak dünyadaki doğrudan dış yatırımların ülkelere akışı, dünya brüt sabit sermaye oluşumunun yüzdesi olarak dünya doğrudan dış yatırımının içeriye akışı incelendiğinde doğrudan dış yatırımların Altın Çağ ve geçiş aşamasına göre neoliberal dönemde daha fazla olduğu görülmektedir (Kazgan, 2015: 126-129).

1980 sonrası dönemde uluslar arası faaliyet gösteren çok uluslu şirketler sermayeyi hatta yerel/ulusal maliye politikalarını yönlendiren önemli bir güç olmuşlardır. Gelişmiş ülkeler genelde çok uluslu şirketler vasıtasıyla gelişmekte olan ülkelere doğrudan dış yatırımlar yapmışlardır. Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere yatırım yapma nedenlerinin başında kar oranlarındaki düşüş ve bu ülkelerdeki ucuz insan kaynağı sermayesi ile bu ülkelerin yabancı yatırımcılara sağladıkları/sağlattırıldıkları imkan ve olanaklardan yararlanmak gelmektedir. Bu nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Kazgan, 2015: 126-129);

- Gelişmiş ülkeler görece olarak daha düşük ücretli işçilerin olduğu gelişmekte olan ülkelere yatırım yaparak kar oranlarındaki düşmenin etkilerini hafifletmek istemişlerdir.

- Kendi ülkelerinde yasal yükümlülükler çerçevesinde çevreye karşı duyarlı olma zorunluluğu vardır. Bu zorunluluğun getirdiği maliyetten bu tip yasal zorunlulukların olmadığı ülkelere üretim yaparak kurtulmuşlardır.

- Çok uluslu şirketler bu yatırımlarıyla hem gelişmekte olan ülkelere üretim yaparak gümrük duvarlarından kurtulmuşlar, hem de eski teknolojilerini kullanarak kar oranlarını yükseltmişlerdir.

Özetle, 1980'li yıllar, ticaretin, üretimin ve finansal piyasaların serbestleştirilmesi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı, iktisadi alanda seyreden bu eğilimlere uygun ulusal ve uluslararası düzenlemelerin yapıldığı bir dönem olmuştur. 1970'li yıllardan beri terk edilen Keynesyen iktisadi yaklaşımların yerine hızla neoliberal iktisadi yaklaşımlar geçmiş ve 1980'li yıllarda yaşanan piyasaların

kuralsızlaştırılması süreci, neoliberal iktisadi yaklaşım ve politikalarla birbirlerini besleyerek yol almıştı denilebilir.

3.1. KALKINMA KAVRAMININ TANIMLANMASI

Neoklasik geleneğin bir alt disiplini olarak kalkınma iktisadının ortaya çıkmasını açıklayan nedenlerden biri de, acil ekonomik programların oluşturulma zorunluluğu olmuştur. Yeni kurulan devletlerin ekonomik yönetimi acil bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Oysa neoklasik gelenek bu alandaki acil gereksinmeyi karşılayamamaktadır. Bütün bu sorunlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma kavramının yaygınlık kazanmasına ve 'Kalkınma İktisadı' denilen yeni bir alt disiplinin sahneye çıkmasına neden olmuştur. Bu alt disiplin özet olarak, batılı olmayan toplumların üretimlerinin neden yetersiz olduğunu, bu toplumların verimliliklerinin nasıl artırılabilceğini ve ekonomilerin nasıl modern bir hale getirilebileceğini göstermeye yönelik bir amaca hizmet etmektedir (Başkaya, 1994: 31).

Kalkınma kavramı, iktisadi büyümeden farklı bir kavram olup bu kavram, tarihsel bir süreç içerisinde pozitif anlamda iyileşmeyi içeren dinamik bir süreçten bahsetmek için kullanılır. Sosyal bilimlerde kalkınma üzerine çok fazla tanımlamalar bulunmaktadır. Bu durum, kalkınmanın sadece iktisadi yönünün olmadığını aynı zamanda sosyal yönünün de bulunduğunu ifade etmektedir. İktisadi anlamda ise kalkınma, bir ülke sınırları içerisinde yaşayan tüm insanların hayat standartlarının karşılaştırıldığında yüksek olması demektir. Ayrıca kalkınma, peş peşe gerçekleşen uzun bir iktisadi büyüme sürecinden sonra insan hayatının her alanında refah artışı ile ortaya çıkar. Kalkınma, iktisadi büyümenin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesine dayalı olup sadece nicel genişlemeyle izah edilemez. İktisadi büyümenin olduğu her bir ülke için kalkınma söz konusu değildir. Dolayısıyla kalkınma, sürekli ve istikrarlı iktisadi büyümeyi takip eden bir dönemin ardından kişi başına düşen iktisadi, sosyal ve kültürel hayatın olumlu anlamda değişmesi demektir (Su, 2018: 9).

Kalkınma kavramı, günümüz dünyasında disiplinler arası bir şekilde kullanıldığından ötürü bu kavram sadece iktisadi açıdan değil aynı zamanda diğer disiplinlerdeki manalarıyla da kullanılacaktır. Bu minvalde kalkınma kavramı; iktisadi büyüme, çağdaşlaşma, modernleşme ve sanayileşme kavramlarıyla benzer anlamlarda da kullanılmaktadır. Kalkınma aynı zamanda bir ülkede çalışan ya da çalışmayan, genç veya yaşlı fark etmeksizin insanların hayatlarındaki kalitenin sağlık hizmetlerinden

iletifim hizmetlerine kadar her alanda yüksek olması anlamına da gelmektedir. İktisadi büyüme ile kalkınma kavramları her ne kadar farklı tanımlamalara sahip olsalar da birbiriyle ilişkili kavramlar olup kalkınma, sadece iktisadi büyümenin sürekliliği sayesinde sağlanabilir. Buradan hareketle her iki kavram da genellikle gelişmemiş, kalkınmamış veya geri kalmış ülke ekonomileri için kullanılan terimlerdir. Geri kalan, gelişmeyen ya da az gelişen ülke ekonomi göstergeleri farklılık göstermesine rağmen geri kalmış lkeleri Dünya Bankası, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'yı (GSYİH) baz alarak tanımlamakta ve kişi başına düşen gelire göre sınıflamaktadır (Yavilioğlu, 2002: 50).

Ekonomik değişkenler ne alınarak yapılan kalkınma tanımına göre, iktisadi kalkınma, belli bir dönemde üretim faktörleri birimleri başına verimliliğin devamlı artması dolayısıyla bir ülkenin kişi başına gerçek gayri safi milli hasıla veya gelirinde artış olduğu bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu kısa tanımın; zaman, üretim faktörleri, ülke ekonomisinin bütünü, GSMH ve nüfus ile ilgili bir yorum olduğu görülmektedir. Ayrıca, verimliliğin artması, yalnızca insanın becerisinin artması değil, emeğin doğal ve beşeri kaynakları işleyerek yarattığı birikmiş becerinin yükselmesi anlamına da gelmektedir. Birikmiş beceri içine, sermaye malları, teknoloji, geliştirilmiş evre koşulları ve ekonomik kurum ve kuralları almaktadır. Kaynak'a (2011: 77) göre“...Bir ülkenin üretim yapısının yüksek katma değerli ürünler üretecek biçimde dönüştürülmesi ve ortaya çıkan ürünün o toplumu oluşturan gelir grupları arasında adaletli bir Şekilde dağıtılarak yaşam standartlarının (refah düzeylerinin) yükseltilmesidir...”

Sosyal, siyasi ve kültürel değişkenler gözönünde bulundurularak yapılan kalkınma tanımına göre ise, sosyo-kültürel ve siyasi bir gelişme; bir toplumun demografik yapısının, kırsal nüfus, doğum ve ölüm oranlarının, yatay ve dikey hareketlilik (mobilite)'in, kentleşme hızının, aile büyüklüğünün, sosyal gruplar arası birincil ilişkilerin sınıflaşmanın, işçi sınıfının, gelir dağılımının, evre koşullarının, insanın fiziksel ve kültürel gücünün geliştirilmesinin, bilgi birikim ve yayılımının, kurumsal bilgilerin teknolojik bilgilere yer verişinin, devlet kuramlarının sorumluluk alanının artmasının, siyasi katılmanın genellikle kuram ve kuralların ekonomik gelişmeye paralel değişikliklere uğraması Şeklinde tanımlanmaktadır. Bu değişikliklerin hızı, birbirini izleyen toplum kuşaklarının tutum ve davranışlarında, yaşantılarındaki farklılıkları çıplak gözle gözlenebilecek ölçüde olması gerekmektedir (İsmayılov, 2007: 47).

Kalkınma söz konusu olunca ülkeler kalkınmış ve kalkınmamış olarak ikiye ayrılabilir. Bu ayırımı sağlayan bazı objektif göstergeler mevcuttur. Bunlar; iktisadi, sosyal ve sanayi/teknolojik göstergelerdir. Kişi başına düşen gelirin çok düşük olması, tarım dışı sektörlerin gelişmemiş olması ve bu sektörlerin seviyelerinin ilkel seviyede olması az gelişmişliğin ekonomik göstergeleri arasında sayılabilir. Az gelişmişliğin sosyal göstergelerine bakılınca yüksek doğum ve yüksek ölüm oranlarının olması, eğitimsizliğin yüksek olması ve yetersiz beslenme gibi maddeler görülmektedir. Az gelişmişliği gösteren imalat göstergelerine ise ilkel üretim yöntemlerinin kullanılması, sahip olunan imkanların verimsiz ve yanlış kullanılması örnek verilebilir. Bu noktadan hareketle, kalkınma arayışları; az gelişmiş, gelişmemiş ya da geri kalmış ülkelerin başvurdukları bir yol olup buradaki temel amaç, bulunulan seviyeden yukarıya çıkmak ve ilerlemiş, kalkınmış ve sanayileşmiş ülkelere yetişmektir. Kalkınma teorileri/kuramları, gelişmemiş ülkelerin bu teorileri izlemeleri halinde gelişmişlik seviyelerini arttıracakları varsayılan teoriler/kuramlar olup her ülke ve bölge için geçerli olmayan teorilerdir. Çünkü yeryüzü nasıl birbirinden farklıysa üstünde yaşayan insanların özellikleri de o şekilde farklıdır. Ancak, bütün bu farklılığa rağmen benzer özellikleri bir arada taşıyan toplumlar vardır ve bunlar da diğer toplumlardan farklıdır (Su, 2018: 10-13).

3.2. KALKINMA DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

Kalkınma kavramının yaygın olarak kullanılmaya başlandığı dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlar. Ancak bundan önce de ekonomi bilimi konuyla ilgilenmiştir. John Stuart Mill'in "ekonomik ilerleme" gerekse Adam Smith'in "maddi ilerleme" terimleriyle ifade etmeye çalıştıkları süreç kalkınma ile özdeşleştirilebilir. Kalkınma kavramıyla açıklanmaya çalışılan sürecin yüzyıllara dayanan bir geçmiş öyküsü bulunmaktadır. Ana hatlarıyla kapitalist gelişme süreciyle birlikte değerlendirilebilecek veya özdeşleştirilebilecek kalkınma öyküsü içerisinde sanayileşmenin başladığı 19. Yüzyılın ilk yılları önemli bir yer tutmaktadır. Sanayi devriminin dışında kalan ülkeler için ise sanayileşme, batılılaşma ve modernleşme kavramları gelişmiş ülkeleri tarif etmek için kullanılan kavramlar haline gelmiştir (Akın, 2011: 9).

İktisadi hayata iradi ve toplumsal müdahale, onu yönlendirme, biçimlendirme, hızlandırma ve yavaşlatma isteği her şeyin Smith'in "görünmez el" ine bırakıldığı bir

sistemin hâkimiyeti nedeniyle yüz elli yıl kadar modern iktisat biliminin dışında tutulduğu görülmüştür. Ardından meydana gelen birinci ve ikinci dünya savaşları arasındaki dönemde ulusal bağımsızlık ve milliyetçi hareketlerin tesiriyle içine girilen dekolonizasyon sürecinde imparatorluklar parçalanırken koloni veya sömürge durumundaki ülkelerin çoğu bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin ise temel amacı politik anlamdaki bağımsızlığı iktisadi alanda da taşıyabilme isteği olmuştur ki kalkınma kavramının temel düşüncesinde bu anlayış yatmaktadır denilebilir (Brauch, 2008: 40).

Diğer yandan politik bağımsızlığını elde eden ülkelerin, gerek Birleşmiş Milletlerin birleştiriciliği gerekse gelişen kitle iletişim araçlarının yardımıyla birbirleriyle ve gelişmiş ülkelerle temas halinde olması, gelişmişlik farklarının bilincine varılmasına ve yoksulluktan kurtulma isteğinin şiddetlenmesine yol açmıştır. Öte yandan Soğuk Savaşın sonrasında yaşanan bloklaşma sürecinde bloklar arasındaki rekabet hız kazanmış ve blokların Üçüncü Dünya ülkelerinin sorunlarına ve çözüm yollarına ilgisi artmıştır. Bunun sonucunda çoğu uluslararası örgütlerde uzman olarak çalışan pek çok iktisatçının katılımıyla kalkınma adı altında güçlü bir iktisat alt bilim dalı oluşmaya başlamıştır (Yumuş, 2011: 9-13).

Yeni gelişen kavramların çoğunda yaşanıldığı gibi kalkınma kavramının da anlamı ve amacı başlangıçta belirsizdi. Birleşmiş Milletlerin yeni kurulduğu yıllarda yayınladığı bir rapor kalkınmanın temel amacının insanların yaşam standardının iyileştirilmesi olduğunu belirtirken konuyu net bir şekilde ele almamıştır. 1940'ların sonlarından 1970'lerin ortalarına kadar geçen süre içinde kalkınma ve iktisadi büyüme eşanlamlı bir kavram olarak düşünülmüştür. Bunun başlıca nedenleri ise azgelişmiş ülkelerin izlemeleri gereken yolun batının kapitalist kalkınma sürecinin benzeri olduğuna dair var olan inanç ile kalkınma iktisatçılarının büyümeyi kalkınmayı gerçekleştirmenin yolu olarak görmeleridir (Özyurt, 2005: 79).

Kalkınma kavramı ile iktisadi büyüme arasında özdeşlik kurulunca azgelişmiş ülkelerin iktisadi büyümeyi nasıl gerçekleştireceği üzerine çözüm yolları üretildi. Bu çözümlerin ortak noktası azgelişmiş ülkelerin iktisadi büyümesini sınırlayan en önemli etkenin sermaye kıtlığı olduğunu ileri sürerek sermaye birikimi sürecini hızlandırmak için yatırımların arttırılmasını öngörmeleridir. Buna göre, yeni ve büyük çaplı yatırımlara gidilmeli ve bu yatırımlar da tarım sektörüne göre daha üretken olan sanayi sektörü üzerinde yoğunlaşmalıydı. Diğer yandan, kalkınma iktisadının öncüleri, iktisadi

büyümenin az gelişmiş ülkelerde serbest piyasaya dayanarak gerçekleştirilemeyeceğini, bu ülkelerdeki yapısal sorunların (bilgi eksikliği, piyasa katılıkları, tekelci piyasaların varlığı...) serbest piyasa mekanizmasının tam anlamıyla işlemesine olanak tanımayacağını düşünmüşlerdir. Bu nedenle iktisadi büyümeye serbest piyasa yerine "yol gösterici plânlama" aracılığı ile ulaşmak istenmiştir. Plânlama, "piyasa fiyat sisteminin gediklerini onarabilecek bir mekanizma ve ulusal hedeflere ulaşmak için gerekli halk desteğini seferber etmenin aracı" olarak değerlendirilmiştir. Plânlamanın bir uzantısı olarak devlet müdahaleleri gündeme gelmiş ve sanayileşmenin altyapısını oluşturmak amacıyla devletin iktisadi faaliyetlerine etkin olarak katılımının gerekliliğine değinilmiştir (Önder, 1998: 89-90).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde plânlama devletin sadece endüstriyel kalkınma sürecine değil, siyasal anlamda da yaşamsal öneme sahip bir araç olarak görüldü. 1961 yılında aralarında Rostow'un da bulunduğu bir grup sosyal bilimci sömürge konumundan yeni çıkmış ve parçalanmaya eğilimli ülkelerde "ulus kurma" sürecini hızlandırmak için plânlama pratikleri uygulanmasını ABD Dışişleri Bakanlığı'na bir öneri olarak götürmüştür. Diğer yandan Marshall Planı'nın Batı Avrupa'nın yeniden inşası sürecindeki başarısı, yabancı yardımlar ve uluslararası işbirliğinin rolü konusunda genel bir iyimserlik havasına yol açmıştır. "Modernizasyon Kuramı" adı verilen kalkınma modellerinin ana hatları bu ortamda belirlemiştir (Önder, 1998: 89-90).

Bu dönemde geliştirilen ve egemenlik kazanan modellerin ortak nitelikleri şöyle özetlenebilir: Kalkınma, iktisadi büyüme anlamında tanımlanır ve kişi başına düşen ulusal gelire ölçülür. GSMH veya kişi başına gelirin hızla artmasının toplumun yoksul kesimlerine "otomatik olarak" faydalar sağlayacağı düşünülmüştür. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya olduğu işsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımı gibi sorunların çözümü arka planda kalmıştır (Ovalı, 2014: 21-22).

Kalkınmanın ölçülmesinde kişi başına GSMH'nin büyüme oranı kullanılmıştır ve günümüzde de kullanılmaktadır. Bir diğer ortak nitelik, iktisadi kalkınmanın amacı geleneksel, durağan, geçimlik bir ekonomiyi dinamik, ücretli emeğe dayalı, kendi ayakları üstünde durabilen ve kendi kaynaklarıyla büyümeyi sürdürebilen, uzun vadede ise ücret artışı sağlayabilen bir kapitalist ekonomiye dönüştürmektir. Bir kez başlatıldığında, bu kendi kendini besleyen büyüme sürecinin, kapitalist ülkelerin izlediği sanayileşme yollarından geçeceği varsayılır. İktisadi büyümenin temel

belirleyicisi olarak sermaye birikimi görülür ve bunu belirleyen etken olarak da "tasarruf düzeyi" görülür. Ancak doğası gereği yüksek tasarruf eğilimi gösteren yaratıcı ve dinamik girişimci sınıfının ve özel sektörün gelişmekte olan ülkelerdeki zayıf varlığı bu ülkelerin kalkınma sürecini olumsuz yönde etkiler. Dolayısıyla kalkınma sürecinin başında plânlama ve hükümet politikaları yaşamsal bir öneme sahiptir. Diğer bir deyişle, Batı'nın sanayileşmiş ülkelerinde piyasanın oynadığı varsayılan rolü gelişmekte olan ülkelerde devlet oynayacaktır. Daha sonraki aşamalarda ise devletin rolü yine temel hizmetleri sağlamaktan ibaret olacaktır (Robertson, 1999: 28-30).

Savaş sonrası dönemden itibaren gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluk sorununun bu ülkelerdeki imalat ve hizmetler sektörünün ulusal gelir içindeki payının gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında düşük olmasıyla bağlantılı olduğu üzerinde durulmuş ve bunun sonucunda kalkınma sürecinde sanayileşmenin önemi vurgulanmıştır. Böylece kalkınma politikalarının amacı, sanayi üretiminin ulusal gelir içindeki payının gelişmiş ülkelerdeki düzeylerle karşılaştırılabilecek bir düzeye çıkartılması olmuştur. Aynı yaklaşımdan hareketle, bir ülkenin kalkınma düzeyinin belirlenmesinde, ekonomisinin sektörel dönüşümü gerçekleştirme oranına bakılmaya başlanmıştır. Böylece kalkınma stratejileri çoğunlukla hızlı sanayileşme üzerinde yoğunlaşmıştır (Yumuş, 2011: 10-12).

Bu dönemde, dış ticaret alanında korumacı politikalara yönelindiğinde gözlenebilir. Korumacı politikalara bir yandan yeni gelişen sanayileri sanayileşmiş ülkelerin rekabetinden korumak, diğer yandan dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkelerin aleyhine seyretme eğiliminde olması gerekçeleriyle başvurulmuştur. Bu iddialar, bir yandan sanayileşmenin gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sürecindeki önemini belirtmekte, diğer yandan bu ülkelerdeki kalkınma sürecinin içe-dönük ithal ikameci sanayileşme stratejisi ağırlıklı olmasını önermektedir (Günsoy, 2007: 72-73).

Yukarıda özetlenen biçimiyle kalkınma iktisadı İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde pek çok açıdan çekici olmuştur. Çünkü hem iyimser hem de temel dayanaklarının rahatlıkla anlaşılabilir olmasının yanında, batı hükümetleri ve uygulamaya konu olacak ülke hükümetleri açısından siyasal yönüyle kabul edilebilir bir model teşkil etmiştir. Son olarak, bu genel model çerçevesinde bir kalkınma hamlesini başlatabilmenin olmazsa olmaz koşulu dış yardımlardır. Yeni kurulan ülkelerin hükümetlerine vergi ve toprak reformuyla eğitimden sağlığa bir dizi sosyal yatırımlara girişmelerini teşvik etmek için kalkınma yardımı sağlayarak bir yandan bu hükümetlere

meşruiyet dayanakları hazırlamak, diğer yandan bu ülkelerin kalkınma adına “modernleşmesini” ve “batılılaşmasını” hızlandırmak amacıyla yardım programları düzenlenmiştir (Günsoy, 2007: 72-73).

4. KALKINMA KURAMLARI

Beşeri sermaye toplumların ve ülkelerin kalkınmasında anahtar role sahiptir. Bu role istinaden kalkınma olgusu ve hedefleri kapsamında iktisat tarihinde pek çok araştırmacı, yazar ve akademisyen kendi bulgu ve görüşlerine göre kalkınma yöntemi önerisinde bulunmuştur. Her bir tespit ve önerinin ortaya çıktığı dönemin kendine has koşulları vardır. Bu nedenle gelişimsel dönemlerine göre geniş bir bakış açısı ile kalkınma konusunda ileri sürülen görüşlerin kısaca da olsa anlaşılması gerekir ki beşeri sermaye kavramının ne anlama geldiği, nerede konumlandığı vb. gibi hususlar daha net bir şekilde ortaya konulabilsin. Literatürde kalkınma kuramları ve bunların temsilcilerine dair farklı sınıflamalar söz konusudur. Kalkınma kuramları hakkında aşağıda genel açıklamalar yapılmıştır.

4.1. KLASİK İKTİSAT: KALKINMA TEORİSİ

İktisat literatüründe Kalkınma ekonomisine dair tartışma ve görüşler klasik iktisatçılarla başlamaktadır. Klasik iktisatçılardan Adam Smith, Thomas R. Malthus, David Ricardo ve J. Stuart Mill'in yapmış olduğu çalışmalar kalkınma ile ilişkilendirilmiştir. Özellikle emek-değer teorisini savunan iktisatçılara göre kalkınma iktisadının temeli Smith'in 1776 yılında kaleme aldığı "Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme" adlı eseri ile atılmıştır.

Smith'e göre devletin piyasa müdahalesi ancak emek, sermaye ve ürün piyasalarında meydana gelebilecek tekelleşmeler ve rekabeti tehdit edecek unsurlar ortaya çıkması durumunda, devletin piyasayı koruma altına alması ile gerçekleşebilir. Smith'in kalkınmaya önemli katkılarından biri de emek verimliliği, iş bölümü ve uzmanlaşmadır. Smith'e göre servet, emek ile doğru orantılıdır ve iş bölümü beraberinde uzmanlaşmayı getirecek ve emeğin verimliliğini artıracaktır. Emek verimliliği bireyin ve toplumun çıkarlarına ortak yarar sağlayacaktır. Emek verimliliği ile üretim daha kaliteli bir şekilde artacak ve emek sahibi de tüketim ihtiyaçlarını karşılayabilecektir. Smith'e göre serbest ticaret politikası, “laissez faire” (hükümet müdahalesinin olmaması) ekonomik kalkınma için önemlidir (Yörük, 2008: 24).

Klasik iktisat her ne kadar Adam Smith öncülüğünde olsa da David Ricardo ile Klasik İktisat teorisi bir bütünlük kazanmıştır. Ricardo kendi döneminin analizini yapmış olmakla birlikte iktisat bilimine rant teorisi, karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, bölüşüm ve büyüme ilişkisi gibi çok ciddi katkıları olmuştur. Bununla birlikte döneminin fotoğrafını çekmesinin ötesinde iktisadi büyüme kavramına olan katkısı, teknolojinin getirdiği işsizlik kuramı, karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ve tarım ürünleri fiyatlarının düşürülmesi yoluyla ekonomik büyümeye ivme kazandırması iktisat biliminde çığır açmıştır. Smith'e göre ülke içinde üretilen bir ürün, bir yabancı mal kadar piyasaya ucuza getirilebiliyorsa o ürünü ülke içinde üretmek gereksiz ancak daha pahalıya mal oluyorsa zararlıdır. Ricardo bu yaklaşımı daha derin ve teorik bir çerçeveye oturtmuştur (Eser, 2016: 11).

Ricardo, işgücü, müteşebbis ve toprak sahipleri olmak üzere üç değişik gelir grubunun üretim faktörlerini paylaştığını, bunların gelirlerinin de ücret, kar ve rant olduğunu ileri sürmüştür. Ricardo, Smith gibi işbölümü ve uzmanlaşma ile birlikte üretim faktörlerinin tam ve etkin kullanımıyla büyümenin sağlanacağını ifade etmiştir. Bu süreçte artan karlar nedeniyle işgücü talebi artacak bu da ücretleri yükseltecektir. Artan ücretler nüfus artışına ve bu da ürünlere olan talebin artışına neden olacak, bu da üretimi daha fazla teşvik edecektir. Bu aşamada toprak rantı yüksektir zira artan nüfus ve gıda ihtiyacı söz konusudur. Ancak daha sonra verimli topraklar azalacağından toprak rantı artsa da verimlilik azalacaktır. Bu da maliyetleri yükseltecektir. Emek ve sermaye açısından azalan verimler yasası gereği karlılık azalacaktır. Bu da aşırı kardan normal kara geçişe yani durgunluğa neden olacaktır (Berber, 2006: 53).

4.2. MARX'IN TARİHSEL MATERYALİZMİ

Karl Marx, ekonomik büyüme veya kalkınma kavramlarını açıklarken görüşlerini bütünüyle bir kapitalist sistemin eleştirisi ileri sürmektedir. Marx'ın görüşlerinde, kapitalist sistem eleştirisini yaparken sermaye birikim sürecini dolayısıyla büyümenin ve gelişmenin temel dinamiklerini incelediği de gözden kaçmaması gereken bir konudur. "Marxist Teori" sistem dışı hatta sistem eleştirisi olsa da büyüme ve kalkınma iktisadına önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle Marx sonrası "Marxist İktisatçılar" ın estekledikleri analizler daha sonra sistemin farklı algılanış biçimlerini, ekonomik büyüme ve kalkınma adına yeni teorilerin doğuşuna sebebiyet vermiştir. Marx, detaylı bir şekilde kapitalizmin analizini yapmakta ve eleştirmektedir. Marx,

kapitalist sistemin artı değer üzerine kurulu olduğunu (emekçinin yarattığı değerın kapitaliste kalan kısmıdır), bu artı değerlerin birikmesi sonucu sermaye birikiminin gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu nedenle sıfırdan bir değer yaratmak mümkün olmadığı gibi değerler kümülatif olarak ilerlerler (Eser, 2016: 16).

Marx, sanayi kapitalistinin değeri yaratan emekçiden kopardığı artı değerın ilk sahibi olmakla birlikte son sahibi olmadığını ve bunu sistemin diğer kapitalist unsurlarıyla artı değeri paylaşmak durumunda olduğunu ifade etmiştir. Artı değerın parçaları ise gider, kar, tüccar karı, faiz, toprak rantı gibi diğer kapitalist unsurlara ayrılan parçalarıdır. Üretim koşulları aynı zamanda yeniden üretimin de koşullarıdır Kapitalist eğer elde ettiği ya da el koyduğu artı değeri yeniden üretime aktarmazsa ve tüketirse sahip olduğu görünürdeki özellikleri yitirir. Dolayısıyla elde edilen artı değer parçalanmak ve yeniden üretim sürecine aktarılmalıdır.

Sermaye birikim sürecini sermayenin dolaşım süreci ile açıklayan Marx'a göre feodalizm, kapitalizm, sosyalizm birbirlerini izleyen süreçlerdir. Kapitalizm, feodal ekonomik sistemin içerisinden gelir. Oluşum aşamasında feodalizmin en önemli unsuru olan toprağa bağlı üreticilerin topraksızlaştırılması, mülksüzleşerek ellerinde emeklerinden başka satacakları hiç bir şeylerinin kalmaması vardır. Bu aşamada feodalizmde mevcut feodal beyler ve loncaların ortadan kaldırılarak, insan emeğinin özgürce sömürülmesi sağlanmıştır. Tarihsel perspektifte, ücretli emekçi ve kapitalizmin gelişme aşamaları ancak emekçi kesimin köleleşmesi ile gerçekleşir. Marx'a göre kapitalizmin önemli unsurlarından bir diğeri sermayedir. Marksist teoriye göre kapitalist sistemin temel çelişkileri; Kapitalist sistemdeki tekelci büyüme birçok küçük işadami, esnaf ve çiftçinin yok olmasına neden olur. Kapitalizm meta ve sermaye ihracı üzerine kurulu, insan emeğinin doğrudan metalaştığı bir sistemdir. Kapitalist ülkelerde ülkeler arası eşitsiz gelişme kaçınılmazdır. Azgelişmiş ülkelerde sermayenin olmayışı bu ülkelerin hammadde ve kaynaklarının sömürülmesine sebep olur. Piyasada ucuz işgücü ve yedek işsizler ordusu vardır ve piyasa büyük oranda işçi tüketimlerine bağlıdır ve bu sebeple kapitalizm, sürekli krizler ile sarsılacak, yerini daha gelişmiş bir sistem olan sosyalizme, sonraki aşamada ise komünizme bırakacaktır. Kalkınma sosyalist aşamanın gerçekleşmesi ile sağlanacaktır (Gönel, 2013: 55-56; Aydın, 2015: 5).

Diğer yandan Marx, analizini yaparken sosyolojik bir analiz ortaya koymakla birlikte sistemin dinamiklerini batılı olan dünya üzerinden incelemiştir. Bu anlamda determinist ve evrimci bir yaklaşımı vardır. Toplumlari sınıfsal ve tarihsel olarak

ayırmıştır. Genel olarak Marx, Avrupa merkezli ve evrimci bir niteliğe sahip olmakla birlikte gelişmeyi daha çok aydınlanma ve modernizme bağlamıştır. Yani kapitalizm ile birlikte modernleşme ve gelişmenin olacağını öngörmüştür. Ancak kapitalist gelişmeyi daha geç yaşayan toplumlara ilişkin çok fazla bir şey söylememiş ve doğu toplumlarını analiz etmek için örneğin Asya Tipi Üretim Tarzı analizini geliştirmiştir (Ercan, 2009: 144-145).

4.3. WILLIAM ARTHUR LEWIS: DUAL EKONOMİ MODELİ

Arthur Lewis, azgelişmiş ülkelerin temel sorunu olarak ikili ya da düalist bir yapının olduğu ileri sürmektedir. Bu görüşe göre azgelişmiş ülkelerde istihdamda önemli bir yeri olan tarımsal kesim ile piyasa temelinde faaliyet gösteren sanayi kesimi bulunmaktadır. Tarımsal sektörde genellikle verimlilik düşüktür, küçük köy, kasaba veya kentlerde geleneksel metotlarla üretim yapanlar yer almaktadır. Sanayi sektörü ise modern üretim tekniklerini kullanan ve genellikle büyük kentlerde faaliyet göstermektedir (Solmaz, 2008: 8).

Lewis, azgelişmiş ülkelerdeki geri kalmışlığın sebebinin yoksulluk olmadığını, girişimciliğin zayıf ve sermayenin yetersiz olmasına bağlamaktadır. Sermayenin gelişmemesinin nedeni temel sektör olan tarım alanında faaliyet gösterenlerin değer yaratamamaları, tarımsal alanların çoğunlukla atıl veya verimsiz kalması ve bu nedenle de birikim olmamasıdır. Tarımsal sektör bu nedenle gizli işsizliğin merkezi olduğu gibi nüfusun yoğun olduğu ve gizli işsizliğin varlığını sürdürdüğü tarımsal sektör sınırsız emek arzını oluşturacaktır. Bu nedenle iş gücünün marjinal verimliliğinin önemi yoktur. Buna paralel olarak, tarımsal sektörden alınan iş gücü, tarımsal üretim arzında ve toplam gelirden herhangi bir kayba neden olmayacaktır. İş gücü fazlası azgelişmiş ülkelere yapılacak yatırımlar ile yeni sektörlerde faaliyet gösterecek girişimcilerin emek kıtlığı ile karşılaşmayacaklarını göstermektedir. Burada önemli olan karlılığın artırılmasıdır. Karlılık, emeğin ucuza mal edilmesi ile doğru orantılıdır (Solmaz, 2008: 8; Kandemir, 2011: 2-3).

Azgelişmiş ülkelerde modern sanayi sektörüne yapılacak yatırımlar ülkelerde bulunan atıl iş gücünü kendine çekecektir. Bu ülkelerde atıl iş gücü tarımsal sektörde yer almasından kaynaklı iş gücü tedarikinin de tarımsal sektörden yapılması gerekecektir. Bu nedenle sanayi sektöründe istihdam edilecek olan emek sahiplerine sunulacak olan ücret düzeyi, tarımsal sektörden ayrılmasına olanak sağlayacak düzeyde

olmalıdır. Az gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe yer alanlar çoğunlukla yaşamlarını idame ettirecek düzeyde gelir elde etmektedirler. Bu nedenle emek sahiplerine verilecek ücret belirlenirken tarımsal sektörde elde edilen gelirin ortalaması alınmalı ve tarımsal alandan yüksek ücret düzeyi belirlenmelidir. Bu yolla emeğin tarımsal sektörden sanayiye göçü sağlanabilecektir. Bu sayede sanayi sektörünün temelleri de atılmış olacaktır (Solmaz, 2008: 8; Kandemir, 2011: 2-3).

4.4. W.W. ROSTOW: İKTİSADİ GELİŞMENİN AŞAMALARI MODELİ

Toplumların ekonomik kalkınmasına tarihsel bir perspektifle yorumlayan iktisatçılardan biride Walt Whitman Rostow'dur. 1956 tarihli bir makalesi ve 1960 yılında yayınlamış olduğu Ekonomik Gelişmenin Safhaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto (The Stages of Economic Growth, A Non- Communist Manifesto) kitabında Rostow, Marx'ın toplumların tarihteki gelişim ve değişim süreçlerine dair ileri sürdüğü tezlerini çürütmeye çalışmıştır. Az gelişmiş ülkelere Keynesyen iktisadi modellerin uyarlanabilmesine yönelik olarak tezleri savunmuş, Batı merkezli görece kapitalist bir ilerlemeci anlayışın tipik bir örneğidir. II. Dünya Savaşının hasarlarının Marshall Yardım programıyla büyük ölçüde aşılmasına dayanarak az gelişmiş ekonomilerin/ülkelerin diğer gelişmiş devletlerin yardımıyla kalkınabileceklerini, bunun için de öncelikle iç ve dış tasarrufları artırılması gerektiğini iddia etmiştir (Arslan, 2011: 164).

Yeni İktisat Tarihi Ekolü öncüsü olan Rostow, Yıldırım ve Örnek'e göre (2012: 2). "Marksist yoruma bir alternatif getirme girişimi ile çok sayıda ülkenin 1700'li yıllardan itibaren iktisadi ve sosyal göstergeleri toplayarak tarihsel süreç içerisinde incelenen ülkelerin iktisadi tarihlerindeki benzerlik ve farkları ortaya koymaya çalışmıştır. 1960 ve 1970'li yıllarda sonuçları ortaya çıkmaya başlayan Rostow'un çalışması kalkınma modeli olmasının yanı sıra aynı zamanda bir siyasal teori olarak da kabul edilmektedir. Rostow'un tezi mantıksal ve pratik olarak kalkınmanın aşamalarını tanımlamanın ve bu aşamalara göre toplumları sınıflandırmanın mümkün olduğunu belirtmektedir."

Rostow'a göre toplumların Geleneksel Toplum Evresi, Harekete Geçme Hazırlığı Evresi, Harekete Geçme Evresi, Olgunluk Evresi ve Kitle Tüketimi Çağı Evresi olmak üzere beş gelişim ve değişim evresi vardır (Tablo 8) (Arslan, 2011: 165). Rostow'un buradaki yaklaşımında dikkat çekense her toplumun bu evreleri aynı sırayla

yaşamayabileceği gibi toplumların/ülkelerin coğrafi konumları ve değişim dinamikleri de önem taşımaktadır. Rostow toplumsal elitlerin ortaya çıkması ve milliyetçilik kavramı hakkında toplumdaki yeni elitlerin (burjuvazi) eski elitlerin (toprak sahipleri) ellerinden bir dereceye kadar siyasal ve sosyolojik otoriteyi devralması gerektiğini ayrıca kalkınma için ideolojik bir dayanağın itici güçlerden biri olacağı ve toplumların birlikte hareket etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Değişim sürecinin tesadüf olmadığını ve devletin rolünü de ekleyerek gelişmenin sadece iktisadi değil toplumsal değişim/dönüşüm olduğunu vurgulamaktadır (Eser, 2016: 40).

Tablo 8. Rostow'un Aşamalar Modeli

EVRE	KARAKTER	ÖZELLİK
Geleneksel Toplum Evresi	“Newton öncesi toplum; Geleneksel büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu bir tarım toplumu aşamasıdır.”	<ul style="list-style-type: none"> - Bilim gelişmemiştir fakat toplum kesinlikle durağan bir yapıya sahip değildir. - Geleneksel toplumda ticaret, ziraat ve sanayi görülebilir. - Nüfusun %75'inden fazlası tarım alanlarında istihdam edilmekte ve ekonomik olgulara toprak sahipleri yön vermektedir. - Bu aşamada yatırımlar düşüktür ve durağan bir ekonomik dönem söz konusudur
Harekete/Kal kışa Geçme (take-off) Hazırlığı Evresi	“Feodalizm ve kalkış arasındaki aşama geçiş aşamasıdır.”	<ul style="list-style-type: none"> - Kalkışa geçiş aşamasının ön koşulları; "sosyal sermaye yatırımlarının ve bunlardan özellikle ulaştırma yatırımlarının gerçekleştirilmesiyle uğraşılır. Kalkışa geçmenin ön koşulu, alt yapı yatırımlarının oluşturulması ve tarımla, ticaretten, sanayiye geçişi gerçekleştirecek ekonomik düzeni bulmaktır.” - Aşamının gerçekleşebilmesi için topraktan elde edilen gelirin bir bölümünün sanayiye aktarılması gerekmekte ve toprak sermayesini sanayiye kanalize edebilecek elit bir tabakanın oluşması önemlidir.
Harekete Geçme Evresi	“Düzenli bir gelişmeye karşı çıkan engel ve mukavemetlerin tamamen yıkıldığı bir aşamadır.”	<ul style="list-style-type: none"> - Kalkış aşamasına geçilebilmesi için; - Yatırım oranında bir artışın gerçekleşmesi, milli gelirin %5 veya daha azından, %10 veya daha fazlası üzerine çıkması, - Yüksek bir büyüme oranı gösterecek bir veya daha fazla imalat sektörünün kurulması gerekmektedir. - "Bu aşamada kişi başına gelirin yeterince yükselmesi için, tasarruf ve yatırımlar ulusal gelirin %5'inden %10'unun üzerine veya daha fazlasına yükselir. Bu aşamadaki öncü büyüme sektörlerinin kurulması önemlidir. Tamamlayıcı gelişme sektörleri buna intibak edecek ve gelişme uyarılmış diğer sektörlerle yayılacaktır"
Olgunluk Evresi	“Toplumun modern teknolojiyi bütün kaynaklarıyla verimli bir şekilde kullandığı aşamadır.”	<ul style="list-style-type: none"> - Yeni sektörler, bir önceki aşamaya hâkim olan sektörlerin yerine geçer ve ekonomi uluslararası düzlemde varlığını ortaya koyacak seviyeye ulaşır.
Kitle Tüketimi Çağı Evresi	“Olgunluk çağının aşılmasıyla birlikte kitle tüketim çağı ortaya çıkar. Bu çağda toplum arz yönlü eğilimlerden ziyade talep yönlü eğilimlere yönelir, üretim kavramı önemini tüketim kavramına bırakır.”	<ul style="list-style-type: none"> - Bu çağda temel algı refah seviyesinin artmasıyla ilgilidir. - Kitle Tüketim Çağında üç önemli hedef bulunmaktadır. Birincisi; toplumun ekonomi dışı harici bir gücünün olması, kaynakların askeri ve dış politikaya kanalize edilmesidir. İkinci safha; serbest piyasada oluşturulamayan insani, sosyal hedeflerin elde edilmesine yöneliktir. Refah kavramı için, gelir dağılımının düzenlenmesi, çalışma saatlerinin azaltılması gereklidir. Üçüncü safha; tüketim kavramının gıda, barınma ve giyim gibi zorunlu tüketim maddelerini aşmasıdır. Buradaki mal ve hizmetlerin kitle halinde tüketimi gereklidir.

Kaynak: Aydın (2015: 9-11'den yararlanılarak hazırlanmıştır.)

4.5. DENGELİ KALKINMA MODELİ

Piyasa mekanizmasının az gelişmiş ekonomilerde kaynak dağılımını sağlayamadığı görüşü, dengeli kalkınma modelinin ileri sürülmesinde hareket noktası olmaktadır. Az gelişmiş ekonomilerde piyasa fiyatları, üretim faktörlerinin nispi kıtlıklarını ve bunun sonucunda oluşan sosyal maliyetleri yansıtmamaktadır. Piyasa koşulları altında erişilen maksimizasyonlarda özel yarar ile sosyal yarar arasında farklılıklar görülmektedir. Bu farklılığın ortadan kaldırılması için, piyasayı düzenleyici bir yatırım planlaması yapılması gerektiğinden dengeli kalkınma kuramı, bu yatırım planlarının esaslarını belirtmeye çalışmaktadır. Dengeli kalkınma Friedrich List tarafından ortaya atılmış daha sonra Rosenstein-Rodan ve Nurkse gibi iktisatçıların inceleme ve çalışma alanına girmiştir (Han ve Kaya, 2013: 204).

Dengeli kalkınma teorisine göre az gelişmiş ülkelerde altyapının yetersiz oluşu ve gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliği sonucu, tekil yatırımların verimli olma şansı yoktur. Dolayısıyla da girişimciyi harekete geçirecek sosyo-ekonomik ortam mevcut olmadığından girişimci yatırımı neticesinde arz edeceği mallara/hizmetlere göre talep bulamayabilir. Rodenstein-Rodon bu durum için “Farklı bir sanayi sistemi oluşturulduğunda, iki tür dışsal ekonomi ortaya çıkacaktır. Bunlardan birincisi büyüyen bir sanayi içinde her bir tekil firmaya sağlanan Marshallcı dışsal ekonomilerdir. Bir de başka sanayicilerin büyümesinden kaynaklanan, o sanayiye dışarıdan sağlanan dışsal ekonomiler olacaktır” demektedir. Bu görüşe göre az gelişmiş bir ekonominin sözü edilen her iki türdeki dışsal ekonomilerden yararlanabilmesi için, birbirini tamamlayan kapsamlı bir özel ve kamusal yatırım programı devreye sokulmalı, yatırımların/girişimciliğin devreye girmesiyle süreç hızlanacağı için kalkınma da gerçekleşebilecektir (Gönel, 2013: 52-53).

Tablo 9. Dengeli Kalkınma Teorileri ve Savunucularının Görüşleri

TEORİ	ÖZELLİKLER
Rosenstein-Rodan: Big Push Teorisi	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkelerin altyapı yetersizlikleri ve ücretlerin düşük seviyede olmasından kaynaklı alım gücünün yeterli seviyede olmaması talep yetersizliğine sebep olacak ve tek bir sanayi koluna yapılan yatırımların başarısızlıkla sonuçlanmasını doğuracaktır,- Az gelişmiş ülkelerde emek yoğun olarak bulunmakla birlikte üretim yeterli seviyede değildir,- Kalkınmanın sağlanabilmesi için emek ile sermaye bütünleşmesi önemlidir ve kalkınma için iki yöntem bulunmaktadır; birinci yöntem emeğin yoğun olarak bulunduğu bölgelerden, fazla emeğin sermayenin yoğun olarak bulunduğu bölgelere aktarımı, ikinci yöntem ise sermayenin gelişmemiş bölgelere aktarımı ile gerçekleşir.

Tablo 9 (Devam). Dengeli Kalkınma Teorileri ve Savunucularının Görüşleri

TEORİ	ÖZELLİKLER
Ragnar Nurkse: Kırsal Döngü Kuramı	<ul style="list-style-type: none">- Gelir seviyesinin yeterli düzeyde olmaması, tasarrufların gerçekleşmemesine ve sermaye birikiminin oluşmamasına neden olmaktadır,- Sermaye kıtlığı ise yatırımların düşük seviyede kalması demektir,- Bir ülke halklarının yoksul olması, devletin vergi gelirlerinin düşük olması, devletin de yoksul olması demektir,- Kalkınmanın sağlanabilmesi için ilk olarak finansal sorunların giderilmesi gerekmektedir,- Sermaye açığı ancak yabancı yatırımlar, dış yardımlar ya da borçlanma ile karşılanabilir,- Bir ülke kendini idame ettirebilen kalkınma sürecini başlatmalı ve bunu dışsal kaynaklardan elde ederek kırsal döngüden kurtulmalıdır,- Yatırımlar çok sayıda sektöre ya da en azından bir kaç kilit sektöre yapılmalı, farklı sektörlerde sanayileşme sağlanarak dengeli bir yatırım politikası izlenmelidir.
Hollis B. Chenery: Kalkınma	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ekonomilerde yapısal bir dengesizliğin varlığıdır. Yapısal dengesizlik, teknolojik imkanlar, tüketici taleplerinin tahmin edilememesi, tekellerin varlığı, alt yapı sorunları, döviz kısıtları, sermaye eksikliği, işsizlik gibi nedenlere bağlıdır,- Piyasa dengesizlikleri var olan ülkelerde üretim faktörlerinin piyasa fiyatları sosyal maliyetleri göstermemektedir,- Sosyal maliyetler ile özel sektörün elde etmiş olduğu kar arasındaki fark yüksekse optimal kaynak dağılımı gerçekleştirilememektedir,- Bu aşamada sosyal hedefler seçilmeli ve bu hedeflere ulaşabilmek için kaynakların dağılımı planlı bir şekilde gerçekleştirilmelidir.
Rosenstein- Rodan: Büyük İtiş Kuramı	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkelerde kaynak yetersizliği temel sorundur ve kişi başına gelir artış hızı üzerinde durulmalıdır,- Az gelişmiş ülkelerin kalkınması öncelikle uluslararası istikrar için gereklidir,- Az gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısında; düşük gelir düzeyine sahip, satın alma gücü düşük, tarımsal sektörde büyük oranda işsizlik (gizli işsizlik) durumları gözlenmektedir,- Az gelişmiş ülkelerde geliri arttırmanın yolu sanayileşme hamlesinden geçmektedir.
Nurkse: Kırsal Döngü (Kapalı Çember) Kuramı	<ul style="list-style-type: none">- Kişi başına düşük gelir, düşük verimlilik demektir; düşük verimlilik, kişi başına sermaye kullanımının yetersizliği ile ilgilidir,- Sermaye yetersizliği, tasarruf kapasitesinin küçüklüğünden oluşur,- Kişi başına düşük reel gelir de, düşük tasarruf kapasitesini açıkladığına göre, bu toplumlar, tasarruf kapasitesi açısından, içinden çıkılmaz bir kırsal döngüdedir,- Yatırım dürtüleri piyasa genişliği ile sınırlıdır; piyasanın genişliğini belirleyen başlıca etken, satın alma gücüdür, bu da, az gelişmiş ülkelerde düşük verimlilik dolayısıyla zayıftır,- Az gelişmiş ülkeler tek başlarına bu kırsal döngüden çıkamazlar,- Az gelişmiş ülkeler bu döngüden ancak yabancı sermaye, borçlanma ya da dış yardımlar sayesinde kurtulabilirler.
H.B. Chenery: Çapraz Ülke Kuramı	<ul style="list-style-type: none">- Optimal kaynak dağılımı ile piyasa mekanizması arasındaki bağ, az gelişmiş ülkelerde zayıftır,- Piyasadaki fiyatlar sosyal maliyetleri yansıtmazlar, üretim faktörlerinin piyasa fiyatları, sosyal maliyetleri yansıtmadığına göre, bu fiyatları veri olarak alıp kâr maksimizasyonunu gerçekleştiren girişimcinin sağladığı özel kâr ile sosyal kârlılık arasında farklar ortaya çıkar.- Bu farklar ne kadar fazlaysa, gelişmiş ülkelerde piyasa mekanizması yoluyla ortaya çıkan kaynak dağılımı, optimal kaynak dağılımından o kadar uzaklaşmıştır,- Bir ülkenin üretim kaynakları varlığından uzun dönemde maksimum gelir artışı sağlayabilmesi için, kıt üretim kaynaklarının alternatif üretim dallarında kullanılacak miktarlarını doğru bir şekilde tahmin etmesi gerekir.
H. Leibenstei: Düşük Gelir Tuzağı	<ul style="list-style-type: none">- Kişi başına gelirin geçimlik düzeyde bulunduğu durumda, kişi başına gelirdeki küçük artışlar, geliri eski düzeyine döndürecek etkenleri harekete geçirir,- Girişimcilerin kâr maksimizasyonu ile milli gelir artışı arasındaki bağlantının zayıf olması nedeniyle piyasanın etkin işleyemeyecektir,- Düşük gelir seviyesinde yer alan az gelişmiş ülkelerde girişimciler ekonomik kalkınmayı sağlayacak yeteneğe ve fırsatlara sahip değildir.

Kaynak: Demir (2013: 16-20; Aydın, 2015: 9-11'den yararlanılarak hazırlanmıştır.)

4.6. DENGESİZ KALKINMA MODELİ

Kuramsal anlamda öncülüğünü Albert O. Hirschman'ın yaptığı Dengesiz Kalkınma Modeline göre az gelişmiş ekonomiler, dengeli kalkınmada ileri sürüldüğü gibi, tüm alanlarda eş zamanlı veya paralel şekilde kalkınmayı gerçekleştirebilecek sermaye, işgücü ile arz ve talep bakımından yeterli piyasa genişliğine sahip değildir. Bu nedenle az gelişmiş ekonomilerde bazı sektörler diğerlerine göre daha fazla öne çıkarılarak öncü bir işlev ile kalkınma sürecinde sıçrama ve itiş noktası olarak görülmelidir (Yavilioğlu, 2002: 58-59). Dengesiz Kalkınma Modelini savunanların teorileri ve görüşleri aşağıda Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Dengesiz Kalkınma Teorileri ve Savunucularının Görüşleri

TEORİ	ÖZELLİKLER
Albert O. Hirschman: Dengesiz Kalkınma Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkelerdeki madde ve insan kaynağının kalkınma sürecinde aktif rol alamaması ve az gelişmiş ülkelerdeki büyüme ve kalkınmanın dengersiz bir sürece göre oluşur,- Büyüme sürecinde ekonomide ortaya çıkan darboğazlar ve kısıtlıklar, girişimciler için yeni fırsatlar yaratabilecektir,- Bir dengersizlik bilinçli bir şekilde yaratılarak belli bir sanayinin gelişmesi sağlanarak diğerleri için itici güç noktası oluşturulmalıdır,- Kalkınma süreci birbirini takip eden bir dizi dengersizliğin yer aldığı, dinamik bir süreç olarak ele alınmalıdır,- Kalkınmanın temelini oluşturan sosyal sabit sermaye yatırımları ve doğrudan verimli faaliyetler üzere ikiye ayrılmalıdır.
Paul Streeck: Dengesiz Kalkınma Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Bir ülkenin kalkınması için dengeli bir kalkınma zorunlu değildir, Belirli koşullar içerisinde dengersiz kalkınmanın gelişmeyi duraksatmak yerine, aksine gelişmeyi teşvik edeceği ve canlandıracağı bilinmelidir,- Dengeli kalkınma modelinde ısrarcı olunması durumunda durgunluğun ortadan kalkmayacağı hatta bu tutumun bizzat durgunluğu artıracaktır,- Dengersizlik iki ana kategoriye ayrılmıştır. Bunlar statik etken ve dinamik etkindir,- Yenilikler ve tamamlayıcı endüstriler kalkınmayı hızlandıracaktır,- Yönlendirici olan faktör piyasalardır ve piyasaların yol göstericiliği ile yeni yatırımların yapılması gerekmektedir.
Francois Perroux: Kalkınma Kutupları Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Belli kaynakların diğerlerine göre daha fazla ve etkin kullanılarak şekilde kalkınmanın sağlanması gerekmektedir,- Kalkınmanın ülkenin her yerinde aynı anda başlamasının mümkün olmayacağından hammaddeye yakınlık, pazarın büyüklüğü, yan sanayi, altyapının durumu, sosyal üst yapı, işgücü ve gibi nedenlerden dolayı bazı bölgelere kalkınmada öncelik verilerek ve kalkınma kutupların oluşturulmalıdır,- Kalkınma kutupları özellikle az gelişmiş ülkelerde itici bir güce sahiptir.
Paul Krugman: Merkez Çevre Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Yeni Bölgesel Kalkınma Paradigmasına göre davranılarak- dışarıdan kaynak aktarımı yoluyla değil, ülkelerin kendi yerel kaynak ve kapasitelerini geliştirmek ve kullanmak yoluyla gerçekleşecek, yerel/bölgesel bir kalkınma anlayışı tercih edilmelidir.
Walt Whitman Rostow: İktisadi Gelişmenin Aşamaları Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Rostow'un modeli literatürde bazı yazar ve akademisyenlerce dengersiz kalkınma başlı altında incelenmiştir.
Stiglitz: i Kalkınma Paradigması Modeli	<ul style="list-style-type: none">- Kalkınma kavramının bir şeyleri yakalama bir şeylere ulaşma anlamında kullanmış ve kalkınmanın sadece büyüme olarak ele alınması gerekmektedir,- "Piyasaların Asimetrik Enformasyonla Analizi" teorisine göre kalkınmanın araçlarından en önemlisinin reel sektördür,- IMF'nin yanlış teşhislere dayalı çözüm önerileri krize düşen GOÜ'lerin toparlanmasını geciktirmektedir. IMF çoğunlukla enflasyon hedefini, büyüme ve istihdam hedeflerinin önünde tutmaktadır,- Kriz sonrasında en çabuk toparlanan ülkeler, IMF'nin getirdiği reçetelere en az itibar edenlerdir. IMF'nin reçetelerine harfi harfine uyan Tayland krizden en geç çıkan ülke Güney Kore ise bazı IMF önerilerini reddederek ekonomisinin canlanmasını sağlamıştır.

Kaynak: (Yavilioğlu, 2002: 59; Solmaz, 2008: 9; Erbay ve Özden, 2013: 14).

4.7. NEO- MARKSİST TEORİLER

Neo-Marksistler ile 1970-1980'lerin bağımlılık teorisyenlerinin ve onların kapitalist emperyalizme yönelik suçlamalarının tersine, Marks ve Engels şiddet araçları yoluyla bile olsa piyasa sisteminin küresel genişlemesini insanlığın ileriye doğru bir adımı olarak algılamışlardır. Marks burjuvazinin ve emperyalizmin tarihsel görevinin az gelişmiş ülkelerin modernleşmesini geri bırakan feodal ve Asya tipi üretim tarzını kırmak olduğuna inanmaktadır. "Hindistan'daki İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları" isimli çalışmasında Hindistan'ın modernleşmesi için İngiliz emperyalizminin gerekli olduğunu ve İngiltere tarafından kurulacak bir demiryolu sisteminin "modern sanayinin müjdecisi" olacağını öne sürmektedir. Emperyalizm modern teknolojiyi ortaya çıkararak statükoyu istikrarsızlaştırmakta ve sömürgelerde bir karşıt sınıflar kümesi yaratmaktadır; dolayısıyla toplumu ekonomik gelişmeye doğru taşıyacak bir mekanizmayı yerleştirmektedir. Emperyalizm ahlaki olmasa da Marks emperyalizmin ilerlemeci gücüne inanmıştır; kapitalizm olmaksızın Asya ve Afrika'nın az gelişmiş ülkeleri sonsuza dek hareketsiz kalmaya devam edeceklerdir (Demir, 2013: 47). Neo-Marksist modelleri savunanların teorileri ve görüşleri aşağıda Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. Neo Marksist Teorileri ve Savunucularının Görüşleri

TEORİ	ÖZELLİKLER
Paul Baran: Kalkınma	<ul style="list-style-type: none">- Ülkelerin az gelişmiş olarak atfedilmesinin sebebi, kişi başına düşen üretim miktarının düşük olmasıdır,- Üretim miktarının düşük olduğu ülkelerde, kişi başına düşen gelir yetersizdir,- Kalkınmanın gerçekleşmesi için gerekli sermaye oluşumunu Marx'ın; maddi birikimlerin bağımsız işçilerle birleştirilerek bir döngü oluşması ve işçilerde mülkiyet kavramının ortadan kalkarak bir önceki dönemlerde elde edilmiş mevcut maddi birikimlerin pazara nüfus etmesi ve satılmasıyla ortaya çıkacaktır, fakat bu tanımlamayı sermaye oluşumunu açıklamak için yetersizdir,- Kalkınmanın sağlanmasının önündeki en büyük engel batılı ekonomistlerin ifade ettiği gibi sermaye kıtlığı değildir,- Üretim sonucu oluşan kullanıma hazır ekonomik artığın etkin ve verimli bir şekilde yatırıma dönüşmemesidir.- Kullanıma hazır ekonomik artığın doğru ve gerekli sektörlerle yatırımının yapılması gerekmektedir,- Emperyalizm ve tekelci kapitalizmin az gelişmiş ülkelerde varlığı kalkınmanın önünde engel teşkil etmektedir,- Kalkınmanın sağlanabilmesi için az gelişmiş ülkelerin kendi kaderlerini belirleyebilmeleri, iç kaynakları etkin, verimli ve bağımsız bir şekilde koordine etmeleri gerekmektedir.

Tablo 11 (Devam). Neo Marksist Teorileri ve Savunucularının Görüşleri

TEORİ	ÖZELLİKLER
Maurice Dobb: Kalkınma	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkeler sömürge ya da yarı sömürge ülkelerdir ve bu ülkeler kapitalist ülkelerin hammadde, gıda ihtiyaçlarını karşılamak, kapitalizmin tarım bahçeleri olmak durumunda kalan ülkelerdir,- Az gelişmiş ülkelerin kalkınması için planlı bir ekonomi modelinin belirlenmesi gerekir ve sermaye açığı devletin doğrudan yatırımları ile giderilmeli, kamulaştırılmış sanayi kolları oluşturulmalıdır,- Sermayenin toplumsallaştırılması ve merkezileştirilmesi gereklidir,- Devlet emek arzını endüstriyel sektöre, doğru kanalize ederek üretimde yer alan verimli işgücünü oluşturmalı, üretimden elde ettiği gelirlerle yeni sanayi alanları açmalıdır.
Ernest Mandel: Kalkınma	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkeler sömürge ya da yarı sömürge ülkelerdir. Bu ülkelerin kapitalist ülkelerle işbirlikleri, kalkınmada belirleyicidir,
	<ul style="list-style-type: none">- Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü, topraktan elde edilen rant nedeniyle verimlilik arz etmez,- Tarım sektöründe istihdam edenler çoğunlukla topraksız işçilerden oluşur ve toprak mülkiyeti sahibi adına çalışırlar,- Geriye kalanlar ise tarımsal alanlarda önemli ölçülerde eksik istihdama sebebiyet verirler,- Az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü, topraktan elde edilen rant nedeniyle verimlilik arz etmez,- Tarım sektöründe istihdam edenler çoğunlukla topraksız işçilerden oluşur ve toprak mülkiyeti sahibi adına çalışırlar, geriye kalanlar ise tarımsal alanlarda önemli ölçülerde eksik istihdama sebebiyet verirler.
Samir Amin: Merkez-Çevre	<ul style="list-style-type: none">- Dünya üzerinde yer alan ülkeler uluslararası bir ağ ile birbirine bağımlıdır, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler aynı yasalar üzerinden koordine edilir,- Az gelişmiş ülkelerin kalkınması için merkezin güdümünde belirlenen politikalarından kaçınılmalı, salt ekonomik olgular ve üretim üzerine kurgulanan kalkınma modeli kesinlikle kabul edilmemeli, insani ihtiyaçların karşılanmasına yönelik adımlar atılmalıdır,- Az gelişmiş ülkelerde eğitim yeniden ele alınmalı bilim ve teknoloji alanında çalışmalar yapılan bağımsız bir eğitim sistemi oluşturulmalıdır,- Az gelişmiş ülkeler kendi tasarrufları ile yerel ekonomilerini güçlendirmeli ve bölgesel işbirlikleri ile planlı bir ekonomi modeli ve sosyalist üretim biçimi uygulamalıdır.

Kaynak: Aydın (2015: 21-24'den yararlanılarak hazırlanmıştır.)

4.8. NEO-LİBERAL YAKLAŞIM: KALKINMA

Pek çok az gelişmiş ülkelerin hükümetleri 1960'lı ve 1970'li yıllarda kalkınma teorilerinin önerdiği politikaları benimseyerek uygulamıştır ve bu politikalarından doğan beklenen sonuçları alamadıklarından dolayı bu politikaların başarısız oldukları görülmüştür. Kalkınmadaki başarısızlıklar yeni teorik gelişmelere neden olmuştur. Neo-klasik argümanlar yeniden yükselmeye başlamış ve neo-liberal teoriler olarak ileri sürülmüştür. Böylece 1980'li yıllarda yeni bir paradigma olarak; Peter Bauer, Ian Little, Deepak Lal, Bela Balassa, Julian Simon, Jagdash Bhagwati, Anne Krueger ve Harry G. Johnson gibi ekonomistlerin temsilcisi olduğu "neo-liberal kalkınma kuramı" ortaya çıkmıştır. Neo-liberal görüşün temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Oksay, 2005: 93-94; Adıgüzel, 2006: 29);

- Piyasanın yol göstericiliğini esas alır,
- Devlet müdahalesine karşıdır ve kalkınmanın, piyasanın kendi iç dinamiklerinin işleyişine bırakılması gerektiğini savunur,
- Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasını konu edinen bir kalkınma ekonomisi alt disiplini gerektirmez,
- Küreselleşme olgusuna önem verir ve bu çerçevede, küresel ekonomi ile entegrasyonun ve serbest ticaretin önemine dikkat çeker.

Neo-liberal yaklaşımıcılar az gelişmiş ülkelerin temel sorunu olan yoksulluk kavramı üzerinde yeni bir çalışma yapmamış, mevcut veriler üzerinden hareket etmişlerdir. Bunun temel sebebi yoksulluğun bireylerin yeterli çaba göstermemesinden kaynaklandığı varsayımına dayanmalarındır. Neo-liberallere göre az gelişmişliğin nedeni üçüncü dünya ülkelerindeki yönetimlerin aşırı devlet müdahaleciliği ve kaynakların etkin dağıtımının gerçekleştirilememesidir. Neo-liberallere göre hatalı fiyat politikaları ve aşırı devlet müdahalesi ekonomik büyümeyi engellemektedir. Neo-liberal yaklaşım ekonomide optimum kaynak dağılımının serbest piyasa mekanizması ile gerçekleşeceğini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre devletin sosyal refah programlarına ayırmış olduğu kaynaklar israfa yol açmaktadır. Devlet çoğunlukla verimsiz harcamalar gerçekleştirmektedir (Aydın, 2015: 24).

Neo-liberallere göre piyasadaki görünmez ele devlet eliyle müdahale edilmemelidir. Yapılan her müdahale kalkınmanın ve büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Neo-liberal yaklaşıma göre serbest piyasaya müdahale edilmeksizin girişimci sınıfa yönelik teşvikler yapılmalıdır. Çünkü girişimci sınıf ekonominin motoru konumundadır. Girişimci sınıfın desteklenmesi ile yeni yatırımlar gerçekleşecek, işsizlik ve yoksulluk ortadan kalkacak ve sosyal refah artacaktır (Yavilioğlu, 2002: 61; Solmaz, 2008: 11).

4.9. BEŞERİ SERMAYENİN KALKINMADAKİ ETKİSİ

Beşeri sermaye kavramı çerçevesinde iktisadi büyüme, üretilmiş malın bolluğu değil nüfusun hayat kalitesinin bir üst kademeye çıkmasıdır. Beşeri gelişme ile kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki iki yönlü dairesel bir ilişki vardır. Örneğin kişi başına düşen gelir kaleminden yola çıkılırsa; yoksulluğun kalkınma büyümenin hızını düşürdüğü ve buna bağlı olarak hane halkı özelinde beşeri gelişim için yapılan

harcamaların da azaldığı bilinmektedir. Bu ilişkiye başka bir açıdan bakıldığında beşeri sermaye bakımından açıdan gelişmiş toplumlarda eğitim ve sağlık alanlarında insanların daha iyi hizmetler alabilmesinden dolayı toplam değer artmakta bu da kalkınmayı hızlandırmaktadır. Örneğin bireyin iyi eğitim alması onun hem kendisi hem de toplum için daha yüksek katma değer ortaya koymasını sağlayabilecektir. Bununla birlikte bireylerin daha iyi sağlık hizmetleri alması onların ortaya koyduğu yüksek değerın arz ömrünü uzatabileceği gibi “yük” olma oranında da düşük bir durum söz konusu olacaktır.

Ancak beşeri sermaye ile kalkınma arasında doğrudan ilişki olsa da ekonomik büyüme için aynı şeyi söylemek güçtür. Çünkü kalkınma toplam ve bütünleşik bir durum iken ekonomik büyüme görece alt bir birimdir. Örneğin petrol zengini ülkelerin demografik özelliklerine bakıldığında ar-ge, teknoloji, sağlık, eğitim vb. gibi alanlarda dünyada önde geldikleri söylenemez. Örneğin Finlandiya kalkınma göstergeleri bakımından, Kuveyt ise kişi başına gelir göstergelerinde dünya ilk sıralarda yer alırken ar-ge ve teknolojide başta olmak üzere eğitim gibi alanlarda iki ülke arasında farklılıklar vardır. Dolayısıyla beşeri sermaye ile kalkınma arasındaki ilişkinin ekonomik büyümeden farklıdır (Pınar, 2012: 159).

Kalkınma sürecinde ülkenin ekonomik yapısı, kaynakları, bu kaynakların dağılımı, devletin yatırımlarının nitelik ve niceliği, var olan politikalar, gelir dağılımı, politika öncelikleri, teknoloji olanakları, insan kalitesi gibi faktörler oldukça büyük rol oynamaktadır. Rostow’a (1960) göre “ekonomik kalkınma çok boyutlu bir süreçten oluşmakta ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek uzun uğraşları gerektirmektedir. Rostow, bütün toplumların ekonomik boyutlarda beş kategoriden birinin içerisinde bulunduğunu belirtmiştir. Bu beş kategori; geleneksel toplum aşaması, kalkış için hazırlık, kalkış aşaması, olgunluk aşamasına giden yol ve yüksek kitle tüketim çağından oluşmaktadır” (Rostow, 1960: 4’den Akt. Şaşmaz ve Yayla, 2018: 251).

4.9.1. Verimliliğe Etkiler

İşgücü verimliliğinin düşük olması teknoloji, sermaye gibi girdilerden de yeteri kadar faydalanılmadığını göstermektedir. Verimliliğin artırılmasında temel koşullardan olan eğitim, aynı zamanda üretim sürecindeki kişinin üretkenlik kapasitesini artırmaktadır (Çelen ve Demir, 2010: 112). Başka şekilde eğitim, beşeri sermayeyi güçlendirerek verimliliği artırmayı hedeflemektedir. Fiziki sermayenin verimliliğini

artıran teknoloji ne ise beşeri sermaye için de eğitim aynıdır. Üretim sürecinde emeğin ve sermaye sahibinin en doğru şekilde üretim yapmasında eğitimin rolü büyüktür. Eğitim yoluyla hem emeğin verimliliği artırılır hem de sermaye sahibinin üretim sürecini doğru şekilde yönetebilecek kapasitesi artırılabilir (Karaçor, vd., 2018: 183-183).

Verimlilik artışı, ülkelerin iktisadi gelişimlerini sağlamak ve gelişimi sürdürülebilir kılmak adına ortaya atılan yolların birçoğunda üzerinde en çok durulan noktalardan biridir. Bir ekonominin sağlıklı bir şekilde devamlılığını sağlama, milli geliri artırma ve bireysel yaşam kalitesini yükseltme gibi konularda verimlilik artışının rolü, genel-geçer bir kanı olarak ortaya konulmaktadır. İktisadi kalkınmayı doğrudan etkileyen bir unsur olarak verimlilik; ücretler, maliyetler ve ülkedeki gelir dağılımı gibi en temel iktisadi değişkenler arasında somut ve bir o kadar da mühim münasebetler meydana getirdiğinden iktisadi kalkınma, ülke adına üretim ve rekabet gücünün artırılması, istihdam olanaklarının geliştirilmesi ve bilhassa gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından biri olan işsizliğin önlenmesi veçhesinden bir hayli önem teşkil etmektedir. Verimliliğin düşük olduğu ülkelerde işsizlik ve enflasyon gibi problemler içinden çıkılmaz bir hale bürünmektedir (Uncu, 2020: 23). Eğitim düzeyi ile verimlilik arasındaki ilişki Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12. Eğitim Düzeyi ile Verimlilik arasındaki İlişki

<i>Eğitim Düzeyi</i>	<i>Verimlilik Düzeyinde Yarattığı Artış (%)</i>
İlköğretim	40
Ortaöğretim	102
Yükseköğretim	300

Kaynak: Uncu (2020: 23).

Tablo 12’de görüldüğü üzere ilköğretimin verimlilik üzerindeki etkisi %40, ortaöğretim etkisi %102 ve yükseköğretimin etkisi %300’dür.

Beşeri sermayenin görülemez ancak etkileri verimlilik gibi unsurlar bakımından gözlenebilmektedir. Ayrıca bu etkiler genel olarak insanın refah ve verimliliği gibi bireyin kendisine etki eden içsel etkiler ve beşeri sermayenin yoğunluğuna dikkat çeken dışsal etkilerden oluşmaktadır. Beşeri sermayenin etkin ve verimli kullanılmasında sosyal sermaye etkilidir. Toplumda uzlaşma ve güven ortamının sağlanması için kurumsal nitelikleri esas alan sosyal sermaye önemli bir etkidir (Karataş ve Çankaya, 2010: 30).

4.9.2. Teknik Gelişmelere Etkiler

Nitelikli insan gücünün oluşturduğu teknoloji devletlerin zenginleşmesindeki etkili faktörlerin başında gelir. Teknoloji ise bir fiziki sermaye olarak değerlendirilir. Teknoloji kullanımıyla doğal kaynak ve hammaddeler geliştirilir, üretkenlik artar, ekonomik büyümenin sağlanmasında etkili olunur. Eğitim ile kişiler teknolojik gelişmeler karşısında kendini koruma yeteneği kazanmakta ve ortaya çıkan değişimlere hızla uyum sağlayacak nitelikler kazanmaktadır (Aksu, 2016: 69)

Teknoloji günümüzde ekonomik ve toplumsal kalkınmayı sağlayan önemli etkenlerden biri olduğundan eğitim yoluyla kalkınmayı hedefleyen ülkeler teknolojiyi üretmeli, geliştirmeli, üretime yansıtmalıdır. Bu süreçte en önemli kaynak ise eğitimidir. Eğitimini çağdaş teknolojiye uygun şekilde alan kişiler, iktisadi kalkınmanın gerektirdiği nitelikli işgücünü oluşturarak üretilen mal ve hizmetlerin artmasına ve kalkınmanın hızlanmasını sağlamaktadır. Teknolojik gelişme sayesinde aynı girdiyle daha fazla çıktı elde edilir. Gelişmekte olan ülkelerin teknolojiden yararlanamıyor oluşunun nedeni ya yeterince tasarruf yapamıyor olmaları ya da nitelikli emek ve beşeri sermayenin olmayışıdır (Ayrangöl ve Tekdere, 2014: 7).

4.9.3. Ekonomik Gelişmeye Etkiler

Toplumlar beşeri sermaye faktörü ile ilgili 18. ve 19. yüzyıllarda fazla bilgiye sahip değildi ve gerekli araştırmaları yapmamıştı. Ancak 20. yüzyılda beşeri sermayenin ekonomik gelişmeyi etkilediği fark edilmiş ve bu etkileşim ile ilgili çeşitli analizler yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda beşeri sermayenin ekonomik olarak gelişmeye etkisinin çok büyük olduğu fark edilmiştir. Gelişme sorunu olan ülkeler açısından beşeri sermayenin üretime olan katkısının ispatlanması, beşeri sermayeye yatırım yapılması ve elde edilen birikimlerin verimli bir şekilde kullanılmasının gerekli olduğu anlaşılmıştır (Karataş ve Çankaya, 2010: 31-32). Eğitim almanın belki de en önemli faydası, bireylerin gelir düzeylerini yükseltebilmesini sağlamasıdır. Bu kapsamda eğitim ve gelir düzeyi arasındaki ilişki Tablo 13'de gösterilmiştir.

Tablo 13. Eğitim ve Gelir Düzeyi Arasındaki İlişki

Eğitim Düzeyi	Gelir Düzeyi(%)
Okur-yazar	8-16
Lise Mezunu	24
Yüksekokul Mezunu	47
Üniversite Mezunu	89

Kaynak: Uncu (2020: 20).

Eğitim, beşeri sermayenin oluşumunda önemli bir faktördür. Ekonomik büyüme ve gelişme yatırım niteliği taşıyan eğitim harcamaları ile mümkündür. İhtiyaç duyulan insan gücü yetiştirilirse ekonomik büyüme sağlanır. 21. yüzyılda rekabet ortamında ülkelerin ayakta kalabilmesi için eğitime önem vermeleri gerekmektedir. Gerek ekonominin büyüebilmesi ve gelişebilmesi için gerekse bilgi toplumunun gerektirdiği nitelikli insan gücünü yetiştirebilmek için eğitime önem vermek önceliklerin en başında gelmektedir (Keskin, 2011: 128).

4.9.4. Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi İle İlgili Ampirik Çalışmalar

Beşeri sermaye ve kalkınma ilişkisi ile ilgili ampirik çalışmalar literatür özeti aşağıda aktarılmıştır.

Aksu, (2016) tarafından Granger Nedensellik Testi Ve Toda-Yamamoto (MWALD) Nedensellik Testi ile yapılan çalışmada yazar “Beşeri sermaye faktörünün ekonomik, sosyal ve stratejik önemini incelediği çalışmasında iktisadi büyüme ile eğitim, sağlık, istihdam, verimlilik, üniversite okullaşma miktarı, nüfus artışı ve hayatta kalma süresi gibi çok değişkenli kısa ve uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.”

Bozkurt ve Balmumcu, (2018) panel eş-bütünleşme analiziyle yaptıkları çalışmada “Türkiye’nin de dâhil edildiği 30 gelişmekte olan ülke için 1970-2014 dönemini kapsayan beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisini inceledikleri çalışmalarında beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.”

Çalışkan vd., (2013) Johansen eşbütünleşme analiziyle yaptıkları çalışmalarında “Türkiye’nin 1923-2011 döneminde ilkokula kayıtlı öğrenci sayısı ile büyüme arasındaki ilişkiye inceledikleri çalışmalarında ilkokula kayıtlı öğrenci sayısı ile büyüme arasında negatif, lise, yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit etmişlerdir.”

Erdoğan, (2020) zaman serisi analiziyle yaptığı çalışmada “Türkiye ekonomisinde 1991-2016 döneminde beşerî sermaye birikimi ve iktisadi kalkınma ilişkisini incelediği çalışmasında (a) tüm değişkenler birim kök süreci sergilemektedir, (b) değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki vardır, (c) uzun dönemli katsayı hesabından elde edilen bulgulara göre kişi başı eğitim harcamaları iktisadi gelişmeyi pozitif etkilemekteyken, sağlık harcamaları ve iktisadi gelişme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur (d) işsizlik iktisadi gelişme üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahipken, enflasyon negatif ve istatistiksel olarak anlamsız bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.”

Günkör, (2017) nitel olarak yaptığı çalışmada “Eğitim ve kalkınma ilişkisi; eğitimin kalkınmaya etkileri ve çeşitli ülkelerin eğitim ve kalkınmaya ilişkin göstergeleri incelediği çalışmasında eğitimin; değişen dünyaya bireylerin uyum sağlamasını sağlayarak değişim etkisi, nitelikli işgücünü yetiştirip sürekli gelişimini sağlayarak istihdam etkisi, daha yüksek eğitim seviyesi ile bireylere daha yüksek gelir getirerek gelir etkisi, teknoloji üreten beyinleri yetiştirerek teknoloji etkisi ve sosyal yaşamı geliştirerek yaşam kalitesine etkisiyle kalkınmayı olumlu yönde etkilediği ve hatta kalkınmanın kaynağı olduğu sonucuna varmıştır.”

İzgi ve Arslan (2008) en küçük kareler yöntemiyle yaptıkları çalışmalarında “Türkiye’de 1988-2008 dönemi için genç işsizlik oranı ve beşeri sermaye arasındaki ilişki inceledikleri çalışmalarında genç işsizlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki anlamsız, yükseköğretim okullaşma oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki pozitif ve anlamlı ilişki tespit etmişlerdir.”

Koç, (2013) yatay-kesit analiziyle yaptığı çalışmada “Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 27 AB ülkesi için 2012 verilerini kullanarak yaptığı çalışmasında beşeri sermayenin, ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.”

Manga, vd. (2015) panel veri analiziyle yaptıkları çalışmalarında “Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye ve BRICS ülkelerinin 1995-2011 dönemi itibarıyla incelemişlerdir. Çalışmalarının sonucunda Türkiye ve BRICS ülkelerinde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki saptanmış ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi artıran önemli bir faktör olduğu tespit etmişlerdir.”

Özyakışır, (2011) nitel olarak yaptığı çalışmada “Beşeri sermayenin ekonomik kalkınma sürecindeki rolüne ilişkin olarak yaptığı teorik çalışmada beşeri sermayenin önemli unsurlarından olan eğitim ve sağlık alanındaki yatırımların ekonomik kalkınmaya önemli bir etkisi olduğunu belirtmiştir.”

Topallı, (2017) Vecm modeli ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile yaptığı çalışmada Türkiye'nin 1960-2012 dönemi için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelediği çalışmasında mesleki ve teknik okullardan diploma alanların sayısından kişi başına reel GSYİH'ye doğru tek yönlü nedensellik ve kişi başına reel GSYİH'den yüksek eğitim kurumlarından diploma alanların sayısına doğru tek yönlü nedensellik olduğunu tespit etmiştir.

Yılmaz ve Danışoğlu (2017) zaman serisi analiziyle yaptıkları çalışmalarında Ekonomik kalınmada beşeri sermayenin ekonomik kalkınmada oynadığı rolü inceledikleri çalışmalarında 2012-2013 eğitim öğretim döneminde 4+4+4 olarak bilinen temel eğitim sistemine geçilmesinin Türkiye'de beklenen okullaşma yılını arttırdığını bununda eğitim yoluyla kalkınma ve ekonomik büyümeye olumlu etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN BEŞERİ SERMAYE PROFİLİ VE BEŞERİ SERMAYEYİ GELİŞTİREYE YÖNELİK POLİTİKALAR

Çalışmanın bu bölümünde beşeri sermaye göstergelerine yer verilecek ve aynı zamanda bu göstergelerde Türkiye’nin yeri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Beşeri sermaye bileşenlerinin neler olduğu ve bunlar arasından hangilerinin kalkınma bağlamında seçileceği konusunda literatürde farklı yaklaşımlar ve tercihler olduğu görülmektedir. Beşeri sermaye ve kalkınma içerikli çalışmalarda seçilen stok göstergeler arasında farklılar olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda Özütlü (2009), Özden (2014), Kuyubaşı (2009) ve Kara (2017) gibi araştırmacıların kendi çalışmalarında eğitim ve sağlık konularına yer verilmiştir. Dünya Bankası ise Beşeri Sermaye Endeksi’nde (2020) beşeri sermaye göstergelerini Eğitim, Cinsiyet, Sağlık ve Sosyal Gelişim olmak üzere dört grupta değerlendirmektedir.

1. TÜRKİYE’NİN BEŞERİ SERMAYE GÖSTERGELERİ

Çalışmanın bu kısmında Türkiye’de beşeri sermayenin göstergeleri ve durumu hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bu amaçla resmi istatistik yayınlayan kurumların verilerinden yararlanılarak tablolar halinde gösterilmiştir.

1.1. TÜRKİYE’DE EĞİTİM VE BEŞERİ SERMAYE

Beşeri sermaye kaynaklı verimliliği arttırmak için eğitim harcamalarına yönelik düzenli politikaların ve gelişmelerin uygulanması gerekmektedir. Gelişen eğitim kalitesi ile işgücüne dahil edilecek kitlenin yeni teknolojik gelişmelere ayak uydurması ve üretimde verimliliğe katkı sağlamaları sağlanacaktır. Bilgi ekonomisine en hızlı şekilde adapte olabilmek, eğitim harcamalarına yönelik yapılan artış ile doğru orantılıdır. Bu bağlamda Güney Kore son dönemlerin en hızlı parlayan ekonomisi olarak değerlendirildiğinde, istikrarlı ve başarılı beşeri sermaye yatırımları ile teknolojik ürünlerin icat edilmesi, geliştirilmesi ve yayılması konularında çok daha hızlı hareket ederek üretimde verimliliği arttırabilmektedir (Selim, Purtaş ve Uysal, 2014: 94).

Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana hedeflenen ekonomik refah düzeyi ve buna ulaşmak için gerçekleştirilen çalışmaların arasında en belirgin ve en kapsamlı olanı kalkınma planlarıdır. Kalkınma planlarında dikkat çeken en önemli

unsurlar eğitim ve sağlık harcamalarıdır. Bu iki kalem mevcut durumdaki üretimi ve üretim olanaklarının uzun vadede iyileştirecek ve etkin kullanımına öncülük edeceği için merkeze oturtulan hedef olarak bunların iyileştirilmesi ve bu iki ana başlık adına yapılacak harcamaların sürekliliği ve sürdürülebilirliği önemsenmektedir.

Eğitim konusunda birçok reform okur-yazarlık oranının yükselmesi hususunda ve okullaşma oranının artmasına gerek Türk devleti hükümetinin sosyal devlet ilkesi gereği bireyleri yerleşik durumdaki bireyleri kendilerinden daha çok düşünmesi temel ilkesi neticesinde okullaşma oranını arttırmak bireylere daha iyi bir gelir düzeyi elde etme olanağı hazırlamak ve bunlar neticesinde bireylerin daha refah bir yaşam sürmelerini sağlamak konusunda devlet bireylerden daha çok bireyleri düşünmektir. Bunun için bireylerin inisiyatifine bırakmaksızın zorunlu eğitim adı altında bireyleri Cumhuriyetin ilk yıllarında 5 yıl ilerleyen yıllarda 8 yıl ve son reform neticesinde 12 yıl zorunlu eğitime tabi tutmuştur. Buradaki zorunluluk devletin kendi eliyle bireyleri hiçbir külfet altına sokmadan tüm eğitim sürecini bireye fiyat yansıtmaksızın kendi eliyle yürüterek, eğitime dair materyalleri tahsis ederek, eğitime verdiği önemi somutlaştırılmıştır. Eğitimin bu derece öncelik taşıması yine devletin yetişkin bireylerin potansiyel işgücü ile elde edeceği katma değer neticesinde hem ülke içinde hem de ülkeler arasındaki ticaret ilişkilerinde belirleyici ve yön verici bir unsur oluşturacağını bilmesinin bir getirisi (Sarıgül, 2019: 30).

Elbette ki hem devletin hem de bireylerin kendilerine faydaları maksimize etmeleri için yapılan harcamalar ve günümüzde bu harcamaların sonucu olarak devlet eliyle sunulan 12 yıllık eğitimin ardından elde edilen orta öğrenim diplomasını takiben alınacak eğitimin yani yüksekokul ya da fakülteler bazında ya da bunların ötesinde lisansüstü eğitimler içinde devlet yine kendi eliyle kurmuş olduğu devlet kurumları aracılığıyla eğitim hizmetini “Hayat Boyu Eğitim” mottosu ile sürdürmektedir (Sarıgül, 2019: 30).

“Hayat Boyu Eğitim” kapsamında oldukça geniş bir çalışma alanı bulunmakla birlikte Türkiye’de son dönemde eğitimciler yani öğretmen üzerinden politikalar inşa edildiği görülmektedir. Bu kapsamda özellikle mesleki gelişime önem verilmektedir. Zira özellikle öğretmenlerin mesleki gelişimlerinde yol kat edilebilirse tüm toplumun da eğitim niteliğinin geliştirilebileceği düşüncesi ileri sürülmüştür (2023 Eğitim Vizyonu). Mesleki gelişim geniş anlamda, mesleğe ilişkin bilgi, beceri ve deneyimlerin geliştirilmesi olup çıktısı da bireysel kazanımlar ile mesleğin icra edildiği örgütsel

sonuçlardır denilebilir (Can, 2019). Eğitim alanında mesleki gelişim ise toplumsal gelişmenin sağlanabilmesi ve beşeri sermayenin güçlendirilmesi amacıyla “eğitimcilerin mesleki bilgi, beceri ve tutumlarını zenginleştirerek öğrencilerin öğrenmelerini geliştirmek için tasarlanan etkinlikler ve süreçler” (Guskey, 2013) olarak kabul edilebilmektedir. Bu tanıma göre mesleki gelişim; “amaçlı bir çaba ve önceden planlanmış hedefler”, “sonu olmayan bir süreç” ve “sistemli ve bir programa dayalı sürdürülebilir nitelikli” olmak üzere üç temel unsura dayanmaktadır (Guskey, 2013). Literatürde sürekli gelişme ve eğitim ilişkisinde Kennedy (2005) tarafından geliştirilen “dokuz model” adlı sınıflamaya (Tablo 14) sıklıkla yer verildiği görülmüştür (Kuzu, 2009: 427-429; Ceylan, 2015: 25).

Tablo 14. Eğitimde Sürekli Gelişim Modelleri

Mesleki Gelişim Modelleri	
Örgütsel Ortaklık Modelleri	Küçük Gruplar ya da Bireysel Modeller
<ul style="list-style-type: none"> - Mesleki Gelişim Okulları - Üniversite- Okul İşbirlikleri - Diğer Kurumlar Arası İşbirlikleri - Okul Ağları - Öğretmen Ağları - Uzaktan Eğitim 	<ul style="list-style-type: none"> - Geleneksel ve Klinik Denetim - Öğrenci Performansını Değerlendirme - Çalıştaylar, Seminerler, Kurslar vb. - Örnek Olay Yöntemi - Öğretmenlerin Yeni Rollere Katılımı - Beceri Geliştirme Modelleri - Yansıtıcı Modeller - Proje Bazlı Modeller - Öğretmen Deneyimleri - Basamaklı ya da Ardışık Model - Koçluk/Danışmanlık

Kaynak: Kulbak (2019).

Tablo 14’de yer alan ve Kennedy (2005) tarafından yapılan sürekli mesleki gelişim modelleri özet sınıflamasına ilişkin açıklamalar şu şekildedir (Kuzu, 2009: 427-429; Ceylan, 2015: 25):

- Eğitim/kurs modeli: Beceriler, uzman sunumu ve az sayıda pratik çalışmaların olduğu modeldir. Uzman bir kişi tarafından yetenek temelli bir anlayışla öğretmenlerin bilgi ve becerilerinin güncellenmesi amaçlanmaktadır. Öğretmenler belirlenen konunun alıcıları olarak pasif bir rol oynamaktadır. Dezavantajlarına rağmen, yeni bilgilerin edinilmesi bakımından etkili bir eğitim modeli olarak kabul edilmektedir.

- Ödüllendirme Temelli Model: Öğretmenlerin Yükseköğrenim kurumu programlarına katılmaları sonucunda kariyerinde terfi imkânı sağlayan modeldir. Bu model, öğretmenlerin sadece akademik çalışmaları ile kısıtlı kalarak sınıf içi etkinliklerine yönelik çalışmalar yapılmadığı için eleştirilmektedir.

- Eksik Temelli Model: Bu yöntem tek bir öğretmendeki eksiklikleri, özellikle mesleki gelişim alanında öğretmen performansında algılanan açıkları ele almaktadır. Bu model, öğretmenlerin tespit edilen eksiklerinin giderilmesi için sürekli mesleki gelişime vurgu yapmaktadır. Ancak öğretmenler, bireysel olarak sorumlu tutulur ve okul genelinde toplu sorumluluk kabul edilmez, yani sistemin kendisi değil öğretmenin başarısızlığı olarak algılanmaktadır. Bunun için okulun geliştirilmesine destek verilmemektedir.

- Basamaklı Model: Eğitim etkinliklerine katılan öğretmenlerin daha sonra edindikleri bilgiyi meslektaşlarına aktarmak ya da yaymak için kullanılan modeldir. Kaynakların sınırlı olduğu durumlarda sıklıkla kullanılır. Bu modelin dezavantajlarından biri, basamaklı süreçte aktarılan bilgilerin genellikle beceri-bilgi odaklı olması ve nadiren değerler üzerinde yoğunlaşması ve aktarılan bilgilerin gerçek amacından uzaklaşma riski bulunmaktadır.

- Standartlara Dayalı Model: Standartlara dayalı mesleki gelişim modelinde öğretim, öğretmen etkinliği ile öğrencilerin öğrenmesi arasındaki bağlantıları sağlayan, deneysel bir öğretim sistemi ve öğretmen eğitimi oluşturma çabası olarak tanımlanır. Etkili bir öğretim sistemi ve ortak bir dil geliştirmek için yararlı olmasına rağmen öğretmen öğrenimi açısından esnek olmadığı için öğretmenleri sınırlayıcı olabilir.

- Koçluk/Mentorluk Modeli: Bu modelde, mesleki gelişimin okul bağlamında gerçekleşebileceği ve öğretmenlerin meslektaşlarıyla diyalog kurarak geliştirilebileceği fikri savunulmaktadır. Acemi / deneyimli öğretmen danışmanlığı ilişkisi şeklinde olabileceği gibi 'akran koçluğu' şeklinde de uygulanmaktadır.

- Uygulama Modeli Topluluğu: Topluluk içerisinde öğrenme; bireysel bilgilere ek olarak, topluluk içerisindeki bireyler arasında beyin fırtınası yapılarak, yeni bilgi oluşturulmasına olanak sağlamaktadır. Öğretmenler daha geniş bir ekibin üyesi olarak bulunduğu gruplarda, gruptaki diğer üyeler ile birlikte bilgilerin paylaşıldığı proaktif ya da pasif öğrenme deneyimleri yaşarlar.

- Eylem Araştırması Modeli: Eylem araştırması öğretmenlerin kendi uygulama alanlarında araştırma yapma, veri toplama, öğretimlerini, mesleki bilgi ve tecrübelerini geliştirme konusunda yetkilendirilmesi demektir. Bu model işbirliğine dayalı yöntem ile öğretmenlerin farklı uygulamaları denemelerine olanak tanır.

- **Dönüştürücü Model:** Mesleki gelişimin dönüştürücü modeli, çeşitli süreç ve koşulların kombinasyonunu içermektedir yani diğer mesleki gelişim modellerinin özelliklerini içermektedir. Bu modeli örnek ile özetlemek gerekirse ; seminere katılan öğretmen (kurs modeli), seminerde edindiği yeni bilgi ve becerileri uygulama olanağı bulur (Aksiyon modeli), sonra da uyguladığı yeni bilgi ve becerilerin sonuçlarını meslektaşlarıyla paylaşır (mentorlük), bu paylaşımın sonunda ise yeni bilgi ve beceriler ortaya çıkabilir (uygulama toplulukları).

Yukarıda da ifade edildiği gibi 23 Ekim 2018’de açıklanan, “2023 Eğitim Vizyonu” belgesinde beşeri sermayenin geliştirilmesinde Türkiye’de öğretmenlerin mesleki gelişimlerine öncelik verilerek, elde edilen kazanımların da daha sonra öğrenci ve topluma yayılması politikasına ağırlık verilmektedir. Bu kapsamda Türkiye’nin beşeri sermaye gelişiminde eğitim politikaları Tablo 15’de özet olarak aktarılmıştır.

Tablo 15. 2023 Eğitim Vizyonu

2023 Eğitim Vizyonu	Kapsam ve İçerik
Amaç	“Çağın ve geleceğin becerileriyle donanmış ve bu donanımı insanlık hayırına sarf edebilen, bilime sevdalı, kültüre meraklı ve duyarlı, nitelikli, ahlaklı bireyler yetiştirmektir.”
Roller	“Eğitim bir ekosistem olarak görülmüş ve sistemin tüm alt bileşenlerini eş zamanlı tasarlamayı hedefleyen bir yöntem tasarlanmıştır. Bu kapsamda Millî Eğitim Bakanlığının yeni dönemde oynayacağı rol, talim ve terbiyeyi, Türk milletinin toplumsal bütünleşmesinin ve ortak ülküye dayalı, şimdi ve gelecek tasavvurunun inşasına öncülük etmektir.”
Kapsam	“Öğrenci, ebeveyn, öğretmen ve okul; vizyon belgenin dört temel unsurudur. Öğretmenler merkeze alınarak her eğitim sisteminin, öğretmenlerin omuzlarında yükseldiği ve hiçbirinin öğretmeninin niteliğini aşamayacağı belirtilmiştir. İnsan merkezli, öğretmenin temelli, kavramda evrensel, uygulamada yerli; esnek, beceri ve görgü odaklı; hesap verebilir, sürdürülebilir bir ilkesel duruşa vurgu yapılmıştır.”
Hedef	“Demokrasi ve ekonomiyle bütünleşmiş bir eğitim anlayışı, Türkiye’nin her alanda atılım hareketini başlatacağı ve sürdüreceği temel platformun oluşturulmasıdır. Üç aşamalı dönüşümden söz edilmiştir; İlk safha olan 2018-2019 eğitim öğretim yılı, tasarım, simülasyon, öncü pilotlamalar ve yeniliklerin kısmi uygulamasıyla başlayacaktır. 2019-2020 eğitim öğretim yılında ülke ölçekli pilotlamalar ve tasarımı biten eylemlerin uygulamaları gerçekleştirilecektir. 2020- 2021 eğitim öğretim yılında ise ana hedefler altında sıralanan eylemlerin tümünün hayata geçirilmesi ve bazı eylemlerin etki analizlerinin yapılması sağlanacaktır.”
Yaklaşım	“Yetiştirilmek istenen insan profilini ortaya koymadan ve Türkiye’nin eğitimde ihtiyacı olan paradigmayı belirlemeden ruhu, istikameti, gaye ve felsefesi olan bir evrensel pedagoji yaratılması güçtür. Bu bakımdan insan, 2023 Eğitim Vizyonu’nun odak noktasıdır. Eğitimde başarının yegâne ölçüsü ders notları, sınav sonuçları, zekâ testleri ve mezuniyet sonrası edinilen mesleklerin maaşlarından ibaret olamaz.”

Tablo 15 (Devam). 2023 Eğitim Vizyonu

2023 Eğitim Vizyonu	Kapsam ve İçerik
İnsana Bakış	“İnsan yaşadığı yere benzetilerek, o yerin suyuna, o yerin toprağına benzediği kabul edilmiştir. Düşüncenin, duygunun ve eylemin insanda birleştirilmesi benimsenmiş ve tek boyutlu anlayış eleştirilmiştir. Belgenin temel hedefinin, ahlak telakkisine dayalı ve insanı merkeze konumlandıran bir varlık ve bilgi anlayışına hayat vermek olduğu vurgulanmıştır. Eğitim kurumunun temel çıkış noktası, bireyin kendini bilmesini ve tanımını sağlamaktır olduğu ifade edilmiştir.”
Okul Gelişim Modeli	“Ülke genelinde yönetim ve öğrenme etkinliklerinin izlenmesi, değerlendirilmesi ve geliştirilmesi için okul bazında “Veriye Dayalı Planlama ve Yönetim Sistemi”ne geçilmesi planlanmaktadır. Öğrenmenin geliştirilmesine ilişkin karar alma süreçlerinde kullanılacak “Öğrenme Analitiği Platformu” kurulması öngörülmektedir. Öğretmen, aile, okul yöneticisi ve eğitim yöneticisi tarafından kullanılan veri tabanları sadeleştirilerek bütünleştirilecektir. Veriye dayalı yönetimle öğretmenler, okul ve eğitim yöneticilerinin üzerindeki bürokratik iş yükünün azaltılması öngörülmüştür.”
Ölçme ve Değerlendirme	“Öğrencilerin her ders ve düzeyde yeterliliklerinin belirlenmesi, izlenmesi ve desteklenmesi için “Yeterlilik Temelli Değerlendirme Sistemi” ile öğrencilerin izlenmesi, değerlendirilmesi, geliştirilmesi ve yönlendirilmesi amacıyla her çocuk için bir e-portfolyo oluşturulacaktır. Belirlenecek olan sınıf düzeylerinde sistemin ve alınan kararların işleyişini, öğrencilerin akademik çıktıları üzerinden görmek amacıyla herhangi bir notlandırma olmaksızın “Öğrenci Başarı İzleme Araştırması” yapılacaktır. Okul ve öğrenme ekosistemindeki iyileşmeler doğrultusunda sınavla öğrenci alan okullar kademeli olarak azaltılacaktır.”
İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi ve Yönetimi	“İhtiyaç duyulan ölçütleri taşıyan eğitim fakültelerinde, özgün bir yapılanmayla uygulama ağırlıklı öğretmen yetiştirme programları düzenlenecektir. Öğretmen ve okul yöneticileri için Yatay ve Dikey Kariyer Uzmanlık Alanları yapılandırılacaktır. Sertifikaya dayalı “Pedagojik Formasyon” uygulaması kaldırılacak ve yerine yurt sathında kolay erişilebilir lisansüstü düzeyde “Öğretmenlik Mesleği Uzmanlık Programı” açılacaktır. Bu program mesleki gelişim çerçevesinde Millî Eğitim Bakanlığında öğretmenlik hakkı kazanan adaylara uygulanmaya başlayacaktır. Öğretmen ve okul yöneticilerimizin mesleki gelişimlerini sürekli desteklemek üzere üniversitelerle ve STK’larla yüz yüze, örgün ve/veya uzaktan eğitim iş birlikleri hayata geçirilecektir.”
Kurumsal Rehberlik ve Teftiş Hizmetleri	“Teftiş sistemimizin kurumsal rehberlik ile inceleme, araştırma ve soruşturma bileşenleri ayrılıp okul gelişimine yönelik kurumsal rehberlik, özel bir uzmanlık alanı olarak yapılandırılacaktır. Okul gelişimine yönelik rehberlik bileşeni, il ve ilçe düzeyinde de yapılandırılacaktır.”
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık	“Rehberlik sonucu ortaya konulan veriler yardımıyla her bir öğrencinin bilimsel yöntemlere başvurularak kariyer yönlendirilmesinin yapılması sağlanacaktır. PDR hizmetlerinin eğitim sistemi içindeki yeri, önemi ve etkililiği için mevzuat altyapısı yeniden yapılandırılacaktır.”
Hayat Boyu Öğrenme	“Ulusal Hayat Boyu Öğrenme İzleme Sistemi kurulacaktır. Mesleki, sosyal ve kültürel becerilere yönelik hayat boyu öğrenme programları güncellenerek çeşitlendirilecek, hayat boyu öğrenme süreçlerine yönelik toplumsal farkındalığa ilişkin çalışmalar yapılacaktır. Çocuk ve gençler başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerine yönelik her türlü bağımlılıkla mücadeleyle ilişkin farkındalık eğitimleri yaygınlaştırılacaktır.”

Kaynak: MEB (2019).

2023 Eğitim Vizyonu belgesinin yayınlanması henüz çok yeni olması, belge kapsamında/içeriğinde yer alan hedeflerin uzun yıllara dayalı olması, çok sayıda hedef ve stratejiden söz edilmesi, yapısal ve reformist dönüşümlere bağlı olması gibi nedenlerden dolayı, bunların gerçekleşmesi, sonuçlar alınması, aksaklıklarını

giderilmesi ve güçlü yanlarının pekiştirilmesi hakkında gerçekçi değerlendirmeler yapılabilmesi için zaman ihtiyaç vardır. Yapılan bu açıklamalardan sonra Türkiye’de eğitim alanında beşeri sermayenin gelişmesinde rol oynayan temel veri ve göstergeler aşağıda aktarılmıştır. Öncelikle Türk eğitim sisteminde yer alan okulların türlerine ve bunları niteliklerine bakılmasında fayda vardır.

Tablo 16. Tür Eğitim Sisteminde Yer Alan Okul/Kurum Türleri

Okul Öncesi Eğitim Kurumları	
36-68 aylık çocukların eğitimi amacıyla açılan bağımsız anaokullarında ve 48-68 aylık çocukların eğitimi amacıyla örgün ve yaygın eğitim kurumları bünyesinde açılan anasınıfları ile uygulama sınıflarında yapılmaktadır. Anaokulu, ana sınıfı ve uygulama sınıflarına, kayıtların yapıldığı yılın eylül ayı sonu itibarıyla 57-68 aylık çocukların kaydı yapılmaktadır.	
İlköğretim Kurumları	
Dört yıl süreli ve zorunlu ilkokullar ile dört yıl süreli zorunlu ve farklı programlar arasında tercihe imkân veren ortaokullar ile imam hatip ortaokullarından oluşur. Ortaokullar ile imam hatip ortaokullarında lise eğitimini destekleyecek şekilde öğrencilerin yetenek, gelişim ve tercihlerine göre seçimsel dersler oluşturulur. 69 ayını dolduran çocukların ilkokula kaydı yapılmakta, Ayrıca 66, 67 ve 68 aylık çocuklardan velisinin yazılı isteği bulunanlar da ilkokul birinci sınıfa kaydedilebilir.	
Ortaöğretim Kurumları	
Ortaöğretim; ilköğretime dayalı, en az dört yıllık zorunlu, örgün veya yaygın öğrenim veren genel, mesleki ve teknik öğretim kurumlarının tümünü kapsamaktadır. Ortaöğretim kurumlarına kaydolmak için ortaokulu veya imam-hatip ortaokulunu bitirmiş ve öğretim yılının başlayacağı tarihte 18 yaşını bitirmemiş olma şartı aranmaktadır.	
Açık Öğretim Ortaokulu	İlkokulu bitiren ancak herhangi bir nedenle ortaokula devam edememiş vatandaşlara yönelik olarak uzaktan öğretim yöntemi ile ortaokulu tamamlama olanağı sağlayan kurumdur. Mecburi ilköğretim çağı 6 yaş (69 ayını dolduran) 13 yaş grubundaki çocukları kapsadığı için açık öğretim ortaokulu, kayıt tarihi itibarıyla 14 yaşından gün alan çocukları kapsamaktadır.
Genel Ortaöğretim	İlköğretime dayalı en az dört yıllık zorunlu eğitimle öğrencilere genel kültür kazandırmanın yanı sıra, ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda yükseköğretime hayata ve iş alanlarına hazırlayan eğitim öğretim sürecidir. Genel Ortaöğretim Kurumları; Anadolu Liseleri, Sosyal Bilimler Liseleri, Fen Liseleri, Güzel Sanatlar Liseleri, Spor Liseleri ile Anadolu İmam Hatip Liselerini kapsamaktadır.
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	İlköğretime dayalı en az dört yıllık zorunlu eğitimle öğrencilere genel kültür kazandırmanın yanı sıra, ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda yükseköğretime, mesleğe, hayata ve iş alanlarına hazırlayan eğitim öğretim sürecidir. Mesleki ve Teknik Ortaöğretim Kurumları; Mesleki ve Teknik Anadolu Liseleri, Mesleki Eğitim Merkezleri, Çok Programlı Anadolu Liseleri ile özel eğitim meslek liselerinden oluşmaktadır.
Açık Öğretim Lisesi	Yüz yüze eğitim yapan örgün eğitim kurumlarına devam edemeyen, örgün eğitim çağını geçiren ve liseye devam ederken açık öğretim lisesine geçmek isteyen öğrencilere hizmet vermektedir. Açık öğretim lisesinde ders geçme ve kredi sistemi ile öğretim verilmektedir.
Yükseköğretim Kurumları	
Ortaöğretim sonrası en az iki yıl süreli programlar uygulayan tüm kurumları kapsamakta olup, üniversiteler, yüksek teknoloji enstitüleri, meslek yüksekokulları, yüksekokullar, ve polis meslek eğitim merkezleri) oluşmaktadır. Üniversiteler tam zamanlı olup lisansüstü (yüksek lisans ve doktora) programlar uygulayan enstitülerin yanı sıra, yüksek lisans derecesine götüren altı ve beş yıllık, lisans derecesine götüren dört yıllık fakülteler ve mesleki eğitim ağırlıklı dört yıllık yüksekokullar, ön lisans derecesine götüren tamamen mesleki eğitim içerikli iki yıllık meslek yüksekokullarından oluşur.	

Tablo 16 (Devam). Tür Eğitim Sisteminde Yer Alan Okul/Kurum Türleri

Özel Eğitim Kurumları	
Özel Eğitim	Görme, işitme, bedensel yetersizlik, zihinsel yetersizliği olan bireyler ile otizmi olan bireyler ve özel yetenekli olan bireylere kurumsal düzeyde eğitim hizmeti verilmektedir. Ayrıca zorunlu eğitim çağında olan ve sağlık problemleri nedeniyle doğrudan eğitim kurumlarından yararlanamayacak durumdaki özel eğitim ihtiyacı olan bireyler için de evde ya da hastanede eğitim hizmetleri sunulmaktadır.
Kaynaştırma/Bütünleştirme	Özel eğitim ihtiyacı olan bireylerin her tür ve kademede diğer bireylerle karşılıklı etkileşim içinde bulunmalarını ve eğitim amaçlarını en üst düzeyde gerçekleştirmelerini sağlamak amacıyla bu bireylere destek eğitim hizmetleri de sunularak akranlarıyla birlikte tam zamanlı ya da özel eğitim sınıflarında yarı zamanlı olarak verilen eğitimidir.
Destek Eğitim Odaları	Tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimlerine devam eden öğrenciler ile özel yetenekli öğrencilere ihtiyaç duydukları alanlarda destek eğitim hizmetleri verilmesi için düzenlenmiş ortamdır.
Özel Eğitim Sınıfları	Özel Eğitim Değerlendirme Kurulu Raporu doğrultusunda ayrı bir sınıfta eğitim almalarına karar verilen özel eğitim ihtiyacı olan öğrenciler oluşturulan sınıflardır.

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı (2020) verilerine göre oluşturulmuştur.

Tablo 16’da yer alan okul türlerinde Türkiye’de eğitim hizmetleri özel ve kamu olmak üzere iki şekilde verilebilmektedir. Eğitim yarı kamusal mal olarak kabul edilebilir. Kamusal mallar; devlet tarafından bedel talep edilmeksizin verilen kamu hizmetleridir. Bu hizmetlerin piyasa mekanizması içerisinde diğer özel kurum/işletmelerce de verilebiliyor olması yarı kamusal nitelik kazandırmaktadır (Karaaslan, 2005: 40-41). Kamu hizmeti ile devlet, eğitim hizmetlerini adaletli bir şekilde ve özellikle sosyo-ekonomik olarak dezavantajlı vatandaşların maddi olarak korunmasını ve ayrıca herkesin temel düzeyde eğitime erişimini sağlamayı amaçlayarak vermektedir. Kamusal mal ve hizmetler içerisinde yer alan eğitim, tüm ülkelerde hem kamu hem de özel sektör tarafından sunulmaktadır. Bu nedenle eğitim salt kamu malı değil, yarı kamusal mal ve hizmet özelliği taşımakta, dolayısıyla karma bir mal olarak tanımlanmaktadır (Sülkü ve Abdioğlu, 2012: 339).

Genel olarak eğitim hizmetlerinin yarı kamusal bir hizmet olduğu görüşü kabul edilmekle birlikte bu durum, eğitim kademelerine göre değişmektedir. Eğitim hizmetinin kamu malı olma niteliğinin tespitinde rekabetin olmaması ve dışlanamazlık kriterleri vardır. Kamu maliyesinde eğitim hizmetinin niteliğinin tespitinde; temel ve orta öğretim tam kamusal mal ve hizmet olarak kabul edilirken yüksek öğretim ise özel mal ve hizmete yakın yarı kamusal hizmet özelliği göstermektedir (Pehlivan, 2002: 74; Arabacı, 2011: 101-103).

Türkiye’de eğitimin finansmanı devlet tarafından üstlenilmiştir. Bu kapsamda her yıl merkezi bütçeden kaynak ayrılmaktadır. İlk ve orta kademede bunun kullanımı, tahsisi ve yönetilmesi gibi hususlar Milli Eğitim Bakanlığınca yürütülmektedir. Örneğin

1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu 51. maddesinde “Her derece ve türdeki eğitim kurumlarına ait bina ve tesisler çevrenin ihtiyaçlarına ve uygulanacak programların özelliklerine göre Milli Eğitim Bakanlığınca planlanır ve yaptırılır. Bu maksatla her yıl Milli Eğitim Bakanlığı bütçesine gerekli ödenek konur. Arsa temini ile okul bina ve tesislerin yapım ve donatımında, Devletin azami imkânlarının kullanılması yanında vatandaşların her türlü yardımlarından da yararlanılır ve yardımlar teşvik edilir ve değerlendirilir” denilmektedir (1739 sayılı Kanun, Md. 51). Yükseköğretimde ise 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu çerçevesinde YÖK ve üniversitelere özerklik tanınmıştır.

Tablo 17. Türkiye, OECD ve AB Ülkelerinde Zorunlu Eğitim Süreleri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Türkiye	8.0	8.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0
OECD	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0
AB	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0	10.0

Kaynak: <https://databank.worldbank.org> (2020)'dan üretilmiştir.

Tablo 17’de görüldüğü üzere AB ve OECD grubunda zorunlu eğitim 10 yıl iken Türkiye’de 12 yıldır. Türkiye’de ilkökul ve ortaokul grubunda 2001-2019 döneminde net okullaşma oranı, okul, öğretmen, öğrenci, şube ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısı, Tablo 18’de gösterilmiştir.

Tablo 18. Türkiye’de Net Okullaşma Verileri (2001-2019)

İlkokul							
	Net okullaşma oranı (%)	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul başına düşen öğrenci Sayısı	Şube başına düşen öğrenci Sayısı	Öğretmen başına düşen öğrenci Sayısı
2012-2013	98,9	29.169	282.043	5.593.910	192	22	20
2013-2014	99,6	28.532	288.444	5.574.916	195	22	19
2014-2015	96,3	27.544	295.252	5.434.150	197	21	18
2015-2016	94,9	26.522	302.961	5.360.703	202	21	18
2016-2017	91,2	25.479	292.878	4.972.430	195	20	17
2017-2018	91,5	24.967	297.176	5.104.599	204	21	17
2018-2019	91,9	24.739	300.732	5.267.378	213	22	18
2019-2020	93,6	24.790	309.247	5.279.945	213	22	17

Tablo 18 (Devam). Türkiye'de Net Okullaşma Oranı, Okul, Öğretmen, Öğrenci, Şube Ve Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı, (2001-2019)

Ortaokul							
	Net okullaşma oranı (%)	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul başına düşen öğrenci Sayısı	Şube başına düşen öğrenci Sayısı	Öğretmen başına düşen öğrenci Sayısı
2012-2013	93,1	16.987	269.759	5.566.986	306	27	19
2013-2014	94,5	17.019	280.804	5.478.399	304	27	18
2014-2015	94,3	16.969	296.065	5.278.107	292	25	17
2015-2016	94,4	17.343	322.680	5.211.506	281	24	15
2016-2017	95,7	17.879	324.350	5.554.415	300	24	17
2017-2018	94,5	18.745	339.850	5.590.134	288	24	16
2018-2019	93,3	18.935	354.198	5.627.075	287	24	15
2019-2020	95,9	19.268	371.590	5.701.564	284	23	15

Kaynak: TÜİK (2020a).

Tablo 18'e genel olarak bakıldığında 2020 yılında önceki yıllara göre tüm göstergelerde olumlu bir değişim olduğu görülmektedir.

Tablo 19. Türkiye'de Eğitim Düzeylerine Göre Öğrenci Başına Eğitim Harcaması (2011-2019)

Eğitim düzeyi	Yıl	Eğitim harcaması (Milyon TL)	Öğrenci başına yapılan harcama (TL)	Öğrenci başına yapılan harcama (\$)
Toplam - Total	2011	77 308	4 008	2 389
	2012	93 041	4 729	2 626
	2013	106 041	5 242	2 751
	2014	122 741	5 941	2 710
	2015	135 249	6 426	2 358
	2016	160 733	7 498	2 477
	2017	176 452	8 111	2 220
	2018	219 363	10 005	2 075
	2019	259 220	11 769	2 071
	Okul öncesi	2011	4 126	3 528
2012		4 972	4 461	2 477
2013		5 313	4 980	2 614
2014		6 587	5 893	2 689
2015		7 222	6 078	2 231
2016		9 035	7 062	2 333
2017		10 487	7 328	2 005
2018		13 552	8 804	1 826
2019		15 855	9 886	1 740

Tablo19 (Devam). Türkiye'de Eğitim Düzeylerine Göre Öğrenci Başına Eğitim Harcaması, (2011-2019)

Eğitim düzeyi	Yıl	Eğitim harcaması (Milyon TL)	Öğrenci başına yapılan harcama (TL)	Öğrenci başına yapılan harcama (\$)
İlkokul	2011	16 938	2 631	1 568
	2012	19 153	3 229	1 793
	2013	20 354	3 646	1 914
	2014	23 542	4 288	1 956
	2015	25 530	4 736	1 738
	2016	28 227	5 505	1 819
	2017	29 211	5 782	1 582
	2018	35 657	6 854	1 421
	2019	47 018	8 914	1 569
Ortaokul	2011	12 506	2 754	1 641
	2012	16 446	3 189	1 771
	2013	19 369	3 513	1 844
	2014	22 621	4 222	1 926
	2015	24 243	4 628	1 698
	2016	30 168	5 569	1 840
	2017	32 599	5 846	1 600
	2018	40 948	7 296	1 513
	2019	51 763	9 127	1 606
Ortaöğretim	2011	18 255	3 838	2 287
	2012	22 208	4 532	2 516
	2013	26 797	5 104	2 679
	2014	30 444	5 453	2 488
	2015	34 998	6 075	2 229
	2016	42 325	7 256	2 397
	2017	50 347	8 750	2 395
	2018	63 421	11 194	2 321
	2019	72 317	12 826	2 258
Yükseköğretim	2011	25 482	10 697	6 375
	2012	30 262	11 766	6 533
	2013	34 207	12 157	6 380
	2014	39 547	12 707	5 798
	2015	43 256	12 463	4 574
	2016	50 978	13 487	4 456
	2017	53 808	13 652	3 736
	2018	65 785	16 845	3 493
	2019	72 266	18 830	3 314

Kaynak: TÜİK (2020a).

Tablo 19'a bakıldığında Türkiye'de 2019 yılında öğrenci başına eğitim harcaması 2.071 dolar olarak gerçekleşmiştir. Eğitim harcamalarına bakıldığında Türkiye'de eğitim harcamasının gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki payı 2018 yılında %5,8 iken 2019 yılında %6,0 olmuştur (TÜİK, 2020a). Dünya bankasına göre Ab genelinde eğitim yapılan harcamalar gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki payı 2010-2018 yılları ortalaması %4,9, OECD grubunda 2010-2010 yılları ortalaması ise %5,1 oranında gerçekleşmiştir (World Bank Data, 2020a).

1.2. TÜRKİYE'DE SAĞLIK VE BEŞERİ SERMAYE

Beşeri sermayenin önemli unsurlarından biri olan sağlık, bireylerin ve toplumun fiziksel ve ruhsal iyi oluşları olarak kabul edilebilir. Sağlık hizmetleri ise devletlerin izledikleri politikalara göre kamusal, özel ve karma sistemler yapıları altında verilebilmektedir Yapısı ve niteliği bakımından sağlık hizmetleri, kesintiye uğramayan, sürekli gereksinim duyulan çok yönlü bir sistemdir (Sayım ve Aydın, 2011: 245-246). Sağlık sisteminin kurulması, işlerliğinin sağlanması ve etkili olarak hizmette kalabilmesi için yatırımların yapılması, bu yatırımlar için de harcamaların yapılması gerekmektedir. Genel olarak sağlık adına yapılan tüm mali tahsisler sağlık harcaması olarak kabul edilebilir.

Genel olarak sağlık harcamaları ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre farklılık gösterse de hemen hemen tüm ülkelerde önemli harcama kalemlerinden birini oluşturmaktadır (Kurşun ve Rakıcı 2014: 78). Özellikle gelişmiş ileri teknolojiye sahip ülkelerde sağlık harcamalarına ayrılan payların az gelişmiş veya gelişmekteki ülkelere oranla daha çok olduğu gözlenmektedir. Sağlık harcamalarının devlet bütçelerinde ve toplam harcamalarda sürekli artan bir paya sahip olması ile alana olan ilgi sürekli olarak artmıştır. Ayrıca sağlık harcamalarının ülkelerin gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH)'sı içinde önemli bir pay işgal etmelerinin yanında, bu harcamaların adaletli dağılımı ve etkinliği de araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir (Akar, 2014: 311-312).

Ülkelerin yapmış oldukları sağlık harcamaları ulusal düzeyde karşılaştırılırken dünya genelinde kabul edilmiş standart tanımlamalar yapılmıştır. Bu standartlardan en yaygın olanları kişi başına düşen sağlık ve ilaç harcamaları, sağlık harcamalarının GSYİH'ya oranları ve ilaç harcamalarının sağlık harcamaları içerisindeki payıdır. Bu şekilde de belirli zaman dilimleri içinde harcamalarda meydana gelen değişiklikler ve eğilimler farklı ülkelerin harcama değerleriyle karşılaştırılabilir. Dünya Sağlık Teşkilatı

(WHO)'na göre bir ülkede sağlık harcamalarına ayrılan payın o ülkenin yıllık GSMH'nin en az yüzde 5'i olması gerektiğini belirterek bunu gelişmemiş ya da gelişmeye devam etmekte olan ülkelerin önüne bir hedef olarak koymuştur (Akın, 2007: 29). Türkiye'de 2010-2019 yılları arasında sağlık harcamalarının genel durumu Tablo 20'de gösterilmiştir.

Tablo 20. Türkiye'de Kamu Cari Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)

Yıl	Birim	Kamu Cari Sağlık Harcaması	Kamu Cari Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)
2018	Milyon TL	119.941	3,2
	Milyon ABD \$	25.411	
	Milyon SGP ABD \$	74.412	
2017	Milyon TL	101.786	3,3
	Milyon ABD \$	27.899	
	Milyon SGP ABD \$	74.082	
2016	Milyon TL	88.279	3,4
	Milyon ABD \$	29.197	
	Milyon SGP ABD \$	70.642	
2015	Milyon TL	75.622	3,2
	Milyon ABD \$	27.870	
	Milyon SGP ABD \$	65.072	
2014	Milyon TL	68.974	3,4
	Milyon ABD \$	31.539	
	Milyon SGP ABD \$	62.448	
2013	Milyon TL	62.447	3,5
	Milyon ABD \$	32.793	
	Milyon SGP ABD \$	58.345	
2012	Milyon TL	55.648	3,5
	Milyon ABD \$	30.883	
	Milyon SGP ABD \$	54.564	
2011	Milyon TL	51.728	3,7
	Milyon ABD \$	30.851	
	Milyon SGP ABD \$	53.539	
2010	Milyon TL	45.726	3,9
	Milyon ABD \$	30.445	
	Milyon SGP ABD \$	49.681	

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020) ve TÜİK (2020b).

Tablo 20'de görüldüğü üzere 2010-2018 yıllarına bakıldığında dolar bazında Türkiye'de Kamu Cari Sağlık Harcaması; 2010 yılında 30,4 milyar dolar, 2011 yılında 30,8 milyar dolar, 2012 yılında 30,8 milyar dolar, 2013 yılında 32,7 milyar dolar, 2014 yılında 31,5 milyar dolar, 2015 yılında 27,8 milyar dolar, 2016 yılında 29,1 milyar dolar, 2017 yılında 27,1 milyar dolar, 2018 yılında 25,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu harcamaların GSYİH'ye oranı ise; 2010 yılında %3,9, 2011 yılında %3,7, 2012

yılında %3,5, 2013 yılında %3,5, 2014 yılında %3,4, 2015 yılında %3,2, 2016 yılında %3,4, 2017 yılında %3,3, 2018 yılında %3,3, olarak gerçekleşmiştir. 2010-2018 yılları ortalamasında bakıldığında ise harcamaların GSYİH'ye oranı yaklaşık % 3,2 oranındadır.

Yakın döneme bakıldığında TÜİK tarafından 19 Kasım 2020 tarihinde yayınlanan “Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2019” verisine göre Türkiye’de toplam sağlık harcaması 2019 yılında bir önceki yıla göre TL bazında %21,7 artarak 201 milyar 31 milyon TL'ye yükselmiştir. Genel devlet sağlık harcaması TL bazında %22,5 artarak 156 milyar 819 milyon TL'ye ulaşmıştır. Özel sektör sağlık harcaması ise %18,8'lik bir artış oranı ile 44 milyar 212 milyon TL olarak tahmin edilmiştir.” Yapılan toplam sağlık harcamalarının %22’si özel sektöre ait iken, %78’i genel devlet bütçesinden karşılanmıştır. Bununla birlikte genel devlet ve özel sektörün alt bileşenlerine bakıldığında, 2019 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu %51,7, merkezi devlet %25,6, hanehalkları %16,7, sigorta şirketleri %2,9, hanehalklarına hizmet eden kar amacı gütmeyen kuruluşlar ile diğer işletmeler %2,4, mahalli idareler %0,7'lik bir paya sahiptir (TÜİK, 2020). Diğer yandan bir kıyaslama yapılabilmesi için, sağlıkta devlet harcaması ortalaması OECD grubuna %71’dir (OECD, 2020). Türkiye’de toplam kamu sağlık harcamasının GSYİH'ye oranı (%) Tablo 21 ’de gösterilmiştir.

Tablo 21. Türkiye’de Toplam Kamu Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)

Yıl	Birim	Kamu Yatırım Harcaması	Kamu Yatırım Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)	Toplam Kamu Sağlık Harcaması (Cari+Yatırım)	Toplam Kamu Sağlık Harcamasının GSYİH'ye Oranı (%)
2018	Milyon TL	8.080	0,2	128.021	3,4
	Milyon ABD \$	1.712		27.122	
	Milyon SGP ABD \$	5.013		79.425	
2017	Milyon TL	7.958	0,3	109.744	3,5
	Milyon ABD \$	2.181		30.080	
	Milyon SGP ABD \$	5.792		79.874	
2016	Milyon TL	5.733	0,2	94.012	3,6
	Milyon ABD \$	1.896		31.093	
	Milyon SGP ABD \$	4.588		75.229	
2015	Milyon TL	6.499	0,3	82.121	3,5
	Milyon ABD \$	2.395		30.265	
	Milyon SGP ABD \$	5.592		70.664	
2014	Milyon TL	4.407	0,2	73.382	3,6
	Milyon ABD \$	2.015		33.555	
	Milyon SGP ABD \$	3.990		66.438	
2013	Milyon TL	3.781	0,2	66.228	3,7
	Milyon ABD \$	1.986		34.779	
	Milyon SGP ABD \$	3.533		61.878	

Tablo 21 (Devam). Türkiye’de Toplam Kamu Sağlık Harcamasının GSYİH’ye Oranı (%)

Yıl	Birim	Kamu Yatırım Harcaması	Kamu Yatırım Harcamasının GSYİH’ye Oranı (%)	Toplam Kamu Sağlık Harcaması (Cari+Yatırım)	Toplam Kamu Sağlık Harcamasının GSYİH’ye Oranı (%)
2012	Milyon TL	3.137	0,2	58.785	3,7
	Milyon ABD \$	1.741		32.624	
	Milyon SGP ABD \$	3.076		57.640	
2011	Milyon TL	2.852	0,2	54.580	3,9
	Milyon ABD \$	1.701		32.552	
	Milyon SGP ABD \$	2.952		56.490	
2010	Milyon TL	2.756	0,2	48.482	4,2
	Milyon ABD \$	1.835		32.280	
	Milyon SGP ABD \$	2.994		52.675	

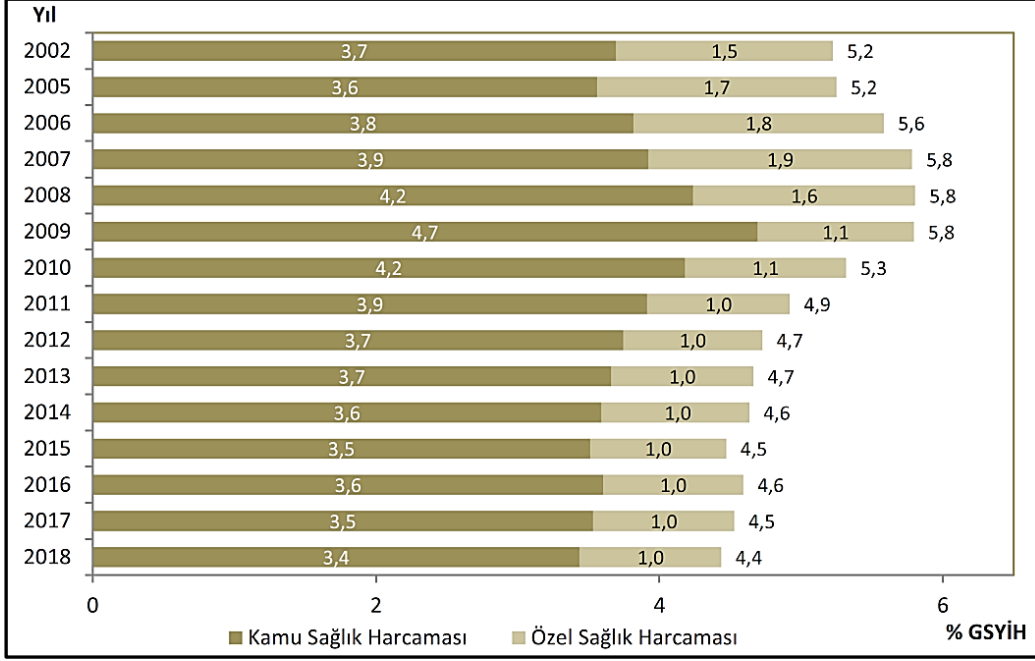
Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020) ve TÜİK (2020).

Tablo 21’e bakıldığında 2010-2018 yılları arasında Toplam Kamu Sağlık Harcaması (Cari+Yatırım); 2010 yılında 32,2 milyar dolar, 2011 yılında 32,5 milyar dolar, 2012 yılında 32,6 milyar dolar, 2013 yılında 34,7 milyar dolar, 2014 yılında 33,5 milyar dolar, 2015 yılında 31,1 milyar dolar, 2015 yılında 30,0 milyar dolar, 2016 yılında 31,0 milyar dolar, 2017 yılında 30,0 milyar dolar, 2018 yılında 27,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte toplam kamu sağlık harcamasının GSYİH’ye oranına bakıldığında 2010 yılında %4,2 iken 2018 yılında %3,4’e gerilemiştir. Toplam kamu sağlık harcamasının GSYİH’ye oranı OECD ortalaması ise %8,8’dir.

Türkiye’de yakın dönem cari sağlık harcamalarına bakıldığında 019 yılında 2018 yılına göre %21,1 oranında artarak toplam 187,6 milyar TL olduğu, yapılan yatırımların ise 2018 yılına göre %30,5 oranında artışla 13,3 milyar olarak gerçekleştiği görülmektedir. 2019 yılında yapılan harcamaların da %48,2’si hastane yapımı ve modernizasyonu içindir. 2019 yılında kişi başına sağlık harcaması tutarı 2018 yılında 2,03 bin TL iken, bu tutar yaklaşık %20 oranında artarak 2,43 bin TL olmuştur (TÜİK, 2020).

Tablo 20 ve Tablo 21’deki verileri daha açıklayıcı olarak ifade edebilmek üzere Türkiye’de yıllara göre kamu ve özel sağlık harcamasının GSYİH içindeki payı (%) Şekil 5’de, yıllara göre kamu ve özel cari sağlık harcamasının GSYİH içindeki payı, (%) Şekil 6’da gösterilmiştir.

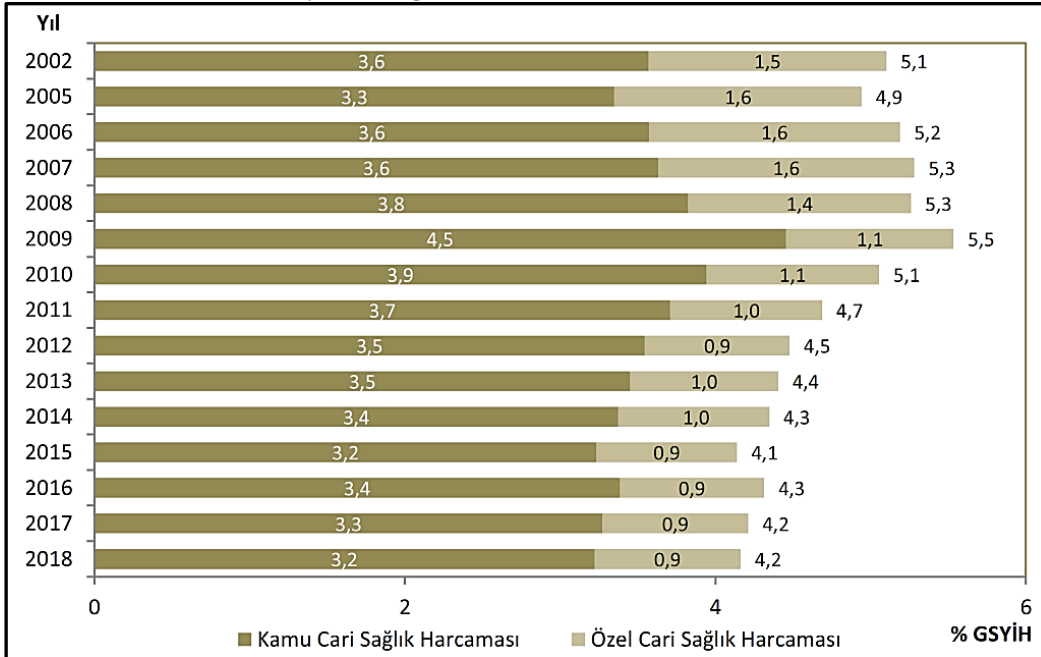
Şekil 5. Yıllara Göre Kamu ve Özel Sağlık Harcamasının GSYİH İçindeki Payı (%)

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020).

Türkiye’de yakın dönem cari sağlık harcamalarına bakıldığında 2019 yılında 2018 yılına göre %21,1 oranında artarak toplam 187,6 milyar TL olduğu, yapılan yatırımların ise 2019 yılında 2018 yılına göre %30,5 oranında artışla 13,3 milyar olarak gerçekleştiği görülmektedir. 2019 yılında yapılan harcamaların da %48,2’si hastane yapımı ve modernizasyonu içindir. 2019 yılında kişi başına sağlık harcaması tutarı 2018 yılında 2,03 bin TL iken, bu tutar yaklaşık %20 oranında artarak 2,43 bin TL olmuştur.

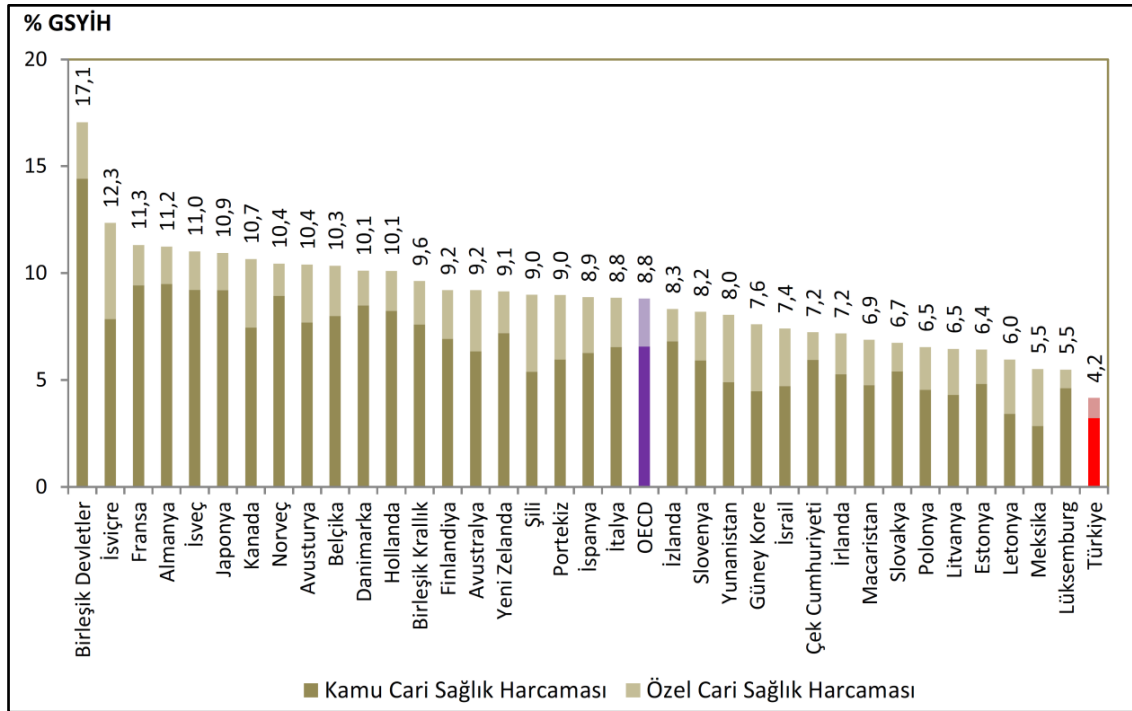
Şekil 6. Türkiye’de Sağlık harcamaları (2010-2019) (Milyar TL)

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020)

Genel olarak sağlık harcamalarının büyük bir bölümünü kullanan hastaneler, Türk Sağlık Sistemi içerisinde önemli bir rol üstlenmektedir. Hastane maliyetleri açısından OECD ülkeleri arasındaki en yüksek gider değerine sahip ülkelerden biri Türkiye'dir. Diğer taraftan ülkemizde GSYİH'den ayrılan pay içerisinde en çok harcama yapılan sektör eğitim sektörü ikinci olarak ise sağlık sektörü gelmektedir. Sağlık alanına tahsis edilen kaynakların israf edilmeden, verimli bir şekilde ve maliyet-etkililik analizleri yapılarak harcanması; kaynakların israf edilmesinin önüne geçilmelidir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne kadar yüksek ya da düşük olursa olsun zaten kıt olan kaynaklarla sağlık hizmetlerinin finanse edilmektedir. Dolayısıyla sağlık harcamaları için GSYİH'den sağlık harcamalarına ayrılacak oranlar da ekonomik gelişme ve kalkınma ile doğru orantılı olarak tahmin edilmekte ve buna göre yatırım yapılmaktadır (Uysal, 2019: 636). Sağlık Bakanlığı (2020) tarafından yayınlanan istatistiklere göre cari sağlık harcamasının GSYİH içindeki payının uluslararası karşılaştırılması Şekil 7'de gösterilmiştir.

Şekil 7. Cari Sağlık Harcamasının GSYİH İçindeki Payının Uluslararası Karşılaştırılması (%), 2017

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020)

Türkiye'de sağlığının finansmanında devlet ağırlıklı bir sistem uygulanmaktadır. Türk sağlık sisteminin finansman yönteminde "Yeni Finansman Modeli; TİG (Teşhisle İlişkili Gruplar) Sistemi" adıyla bir metot kullanılmaktadır. Sağlık Bakanlığına bağlı olan hastanelere, verdikleri hizmetler karşılığında bütçeden verilen paralar konusunda

2010 yılı Kasım ayından itibaren yeni bir döneme girilmiştir. Gelişmiş ülkelerde uygulanan Teşhisle İlişkili Gruplar (TİG) ödeme modeli, dünyadaki örneklerine ek olarak Branş Bazlı Ayaktan Gruplar” (BBaG)’da dahil edilmiştir. Bu bakımdan ülkemizdeki sistem genişletilmiş bir model olarak TİG + BBaG entegre sistem halindedir ve artık hastanelerin finanse edilmesinde esas itibariyle kullanılan Sağlık Uygulama Tebliği (SUT)’nin yerine geliştirilmiştir. TİG ile karmaşık ve eş güdümlü olmayan sağlık hizmetlerinin maliyetini anlamak, doğru ve hakkaniyet ilkesine uygun finanse edebilmek için geliştirilmiş bir yöntemdir (Demir, 2011).

1.3. TÜRKİYE’NİN DEMOGRAFİK YAPISI VE BEŞERİ SERMAYE

İşgücüne katılım oranı ve işsizlik oranları bakımından Türkiye ile AB ve OECD karşılaştırması Tablo 22’de gösterilmiştir.

Tablo 22. İşgücüne Katılım Oranı Ve İşsizlik Oranları Türkiye ile AB ve OECD Karşılaştırması

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
İşgücüne katılım oranı, toplam (15 yaş ve üstü toplam nüfusun%) (ulusal tahmin)										
TÜRKİYE	48.1	49.3	49.4	50.3	50.5	51.2	52.0	52.8	53.2	52.9
OECD	60.3	60.2	60.3	60.2	60.1	60.2	60.3	60.5	60.6	60.8
AB	56.8	56.8	57.0	57.0	57.0	57.0	57.2	57.4	57.4	57.6
İşgücüne katılım oranı, toplam (15-64 yaş arası toplam nüfusun%) (modellenmiş ILO tahmini)										
TÜRKİYE	51.6	52.8	52.8	53.9	54.6	55.6	56.6	57.6	58.1	58.2
OECD	70.3	70.3	70.6	70.7	70.9	71.1	71.5	71.9	72.2	72.3
AB	70.4	70.5	71.1	71.3	71.7	71.9	72.3	72.8	73.2	73.2
İşsizlik, toplam (toplam işgücünün % ' si) (modellenmiş ILO tahmini)										
TÜRKİYE	10.7	8.8	8.1	8.7	9.9	10.2	10.8	10.8	10.9	13.5
OECD	8.4	8.0	8.0	7.9	7.4	6.8	6.4	5.9	5.4	5.4
AB	9.8	9.8	10.8	11.3	10.8	10.0	9.1	8.1	7.3	6.7

Kaynak: World Bank Data (2020b). İşgücü İstatistikleri, (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim: 20.12.2020).

Türkiye ile AB ve OECD ülkelerinin Yaş bağımlılık oranı (çalışma çağındaki nüfusun%), Nüfus yaşı 15-64 (toplam nüfusun%), Nüfus Artış Hızı (%) Tablo 23’de gösterilmiştir.

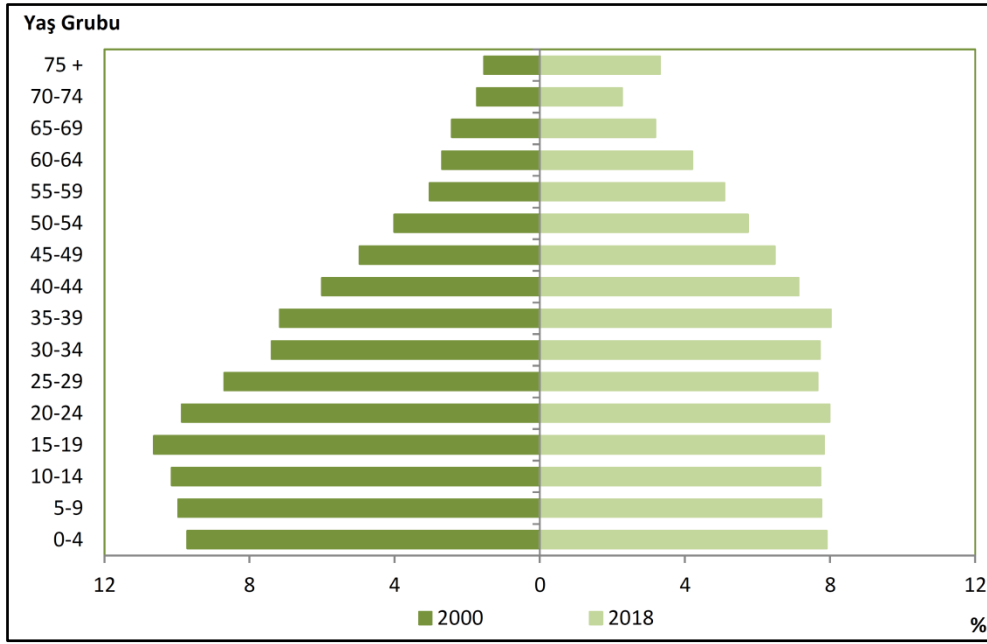
Tablo 23. Türkiye’ ile AB ve OECD Nüfus Niteliklerinin Karşılaştırılması

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Yaş bağımlılık oranı (çalışma çağındaki nüfusun%)										
TÜRKİYE	51.8	51.4	51.1	50.8	50.5	50.3	50.1	49.8	49.5	49.3
OECD	50.4	50.7	51.1	51.5	51.9	52.4	52.8	53.3	53.7	54.1
AB	49.5	50.1	50.7	51.3	52.0	52.7	53.3	54.0	54.7	55.4
Nüfus yaşı 15-64 (toplam nüfusun%)										
TÜRKİYE	65.9	66.0	66.2	66.3	66.4	66.5	66.6	66.7	66.9	67.0
OECD	66.5	66.4	66.3	66.1	65.9	65.7	65.5	65.4	65.2	65.0
AB	66.9	66.7	66.4	66.1	65.9	65.5	65.3	65.0	64.7	64.4
Nüfus Artış Hızı (%)										
TÜRKİYE	1.4	1.5	1.6	1.7	1.7	1.7	1.6	1.6	1.5	1.3
OECD	0.7	0.5	0.6	0.6	0.7	0.7	0.7	0.6	0.6	0.5
AB	0.1	-0.2	0.1	0.2	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.2

Kaynak: World Bank Data (2020b). İşgücü İstatistikleri,
(<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim:
20.12.2020).

Tablo 23’de görüldüğü üzere Türkiye nüfus artış hızı bakımından AB ve OECD ülkelerinden daha yüksek seyretmektedir. 15-64 yaş aralığındaki kişi sayısı bakımından AB ve OECD ülkelerinde göre yaklaşık %2 daha yüksek durumdadır. Buna göre Türkiye’de nüfusun daha fazla arttığı nispeten genç (Şekil) nüfusa sahip olduğu ifade edilebilir.

Şekil 8. Türkiye'nin Nüfus Piramidi

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (2020)

Şekil 8’de görüldüğü üzere Türkiye’de nüfusun büyük bir kısmı 45 yaş ve altındadır. Bu da Türkiye’nin genç bir nüfus yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

1.4. İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ENDEKSİ (İGE) VE TÜRKİYE

Günümüzde ekonomik kalkınma anlayışı, ülkelerin fiziki sermaye oranlarının nicel büyüklüklerini aşarak insan merkezli olmaya yönelmiş ve toplumdaki bireylerin, katıldıkları üretim süreciyle ilgili olarak, hem sahip oldukları her türlü bilgi, beceri, yetenek ve tecrübeleri ile kişisel davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi hem de bedensel ve zihinsel sağlığı ve sağlamlığı ifade eden bir olgu haline gelmiştir (Keskin, 2011: 128).

Kalkınma kavramının literatür geçmişiine bakıldığında, 1970’li yıllardan sonra genel olarak insani olgular temelinde tanımlanmaya başladığı görülür. Kalkınma kuramının en önemli düşünürlerinden biri olan Amartya Sen farklı bir bakış açısıyla, toplumdaki bireylerin yeteneklerinin artırılması gereğini, kalkınmanın sağlanmasında esas unsur olarak göstermiş ve 1990 yılı itibariyle UNDP’nin İGE’yi oluşturma girişimiyle “İnsani Kalkınma” kavramı da önem kazanmaya başlamıştır. Sen’e göre kalkınma kavramı; bireyin sahip olamadığı veya sınırlı olarak sahip olduğu özgürlüklerin kazanımı için atılan her adımı ve bu konuda yapılan bütün faaliyetleri içermektedir. Burada özgürlük kavramı klasik anlamı dışında, demokrasi, eğitim, sağlık gibi pek çok alanı içermektedir. Özgürlüğün kısıtlanması sadece politik boyutlara bağlı

kalmayıp, bu kısıtlanma bireyin ekonomik seviyesinin yani refahının düşük olması ve bu nedenle sağlık, beslenme, bilgiye erişme gibi en temel insani ihtiyaçlardan yoksun kalması ile de ortaya çıkabilir. Sen'in bu tezinin ana fikri, insani kalkınmanın kişi başına düşen gelirin artışıyla doğrudan orantılı olduğu fikrinden sıyrılarak insani değerler, kişilik, toplumsal rolü, özgürlük gibi felsefi konuları da içerisine almıştır (Fırat ve Ürün, 2015: 879).

Genel olarak insani gelişme kavramı, “tüm insanların yaşam kalitesinde zamanla gerçekleşen bir iyileşme süreci” olarak tanımlanabilir. Gelişmenin yapısında önem derecesi aynı olan üç farklı durum söz konusu olmaktadır. Öncelikle bireylerin yaşam standartlarının iyileşmesiyle beraber gelirlerinin artması ve gıda tüketimlerinin, sağlık ve eğitim koşullarının ekonomik büyüme sürecinde iyileşme göstermesidir. İkincisi, sosyo-kültürel ya da politik ve ekonomik bütün kurumların yeniden bir yapılanma sürecine girmesiyle beraber bireylerin öz güvenlerinin artması ve bu kurumlarca kendilerine verilen değer artmasıdır. Üçüncü durumda ise o toplumda yaşayan bireylerin seçeneklerinin artmasıyla özgürlüklerinin artması ve bunun doğal bir sonucu olarak insanların mal ve hizmet tüketimlerinin miktar ve çeşitlilik olarak artmasıdır (Günsoy, 2005: 36).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılında ilk kez yayımlanan İGE rapora göre insani gelişme, “insan seçimlerinin genişleyen bir süreci” olarak tanımlanmıştır. Bu süreçteki seçimler; uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, eğitim almak (bilgi edinmek) ve iyi bir yaşam standardı için gerekli kaynağa (gelir) erişmektir. Bu en temel seçimlere ek olarak, siyasal ve sosyal alanlarda özgürlüklere sahip olma, kişisel hakların garanti altında olması ve öz saygı, üretken ve yaratıcı olma unsurları da sayılabilir. Bu yönden insani gelişmenin iki boyutu olduğu görülür. Birincisi insan yeteneklerinin oluşumuyla birlikte bilgi ve beceri edinme ve iyileştirilmiş sağlık boyutu ile bu yeteneklerin, sosyal, kültürel, ekonomik ve politik açılardan kullanılmasına dayalı üretkenlik boyutudur. İkincisi de UNDP tarafından 1990 yılında yayımlanan rapor dahil bütün insani gelişme raporlarında özellikle vurgulanan konu insani gelişmenin sadece kişi başı gelire bağlı olmadığıdır. Amartya Sen önderliğinde insani gelişimin ‘özgürlük’ boyutuna vurgu yapan iktisadi ekoller ve hatta UNDP, kavramın insan yeteneklerinin genişletilmesiyle ve her yönüyle insanın özgürleşmesiyle bütünleştiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insan özgürlüğü ve kapasitesi arasındaki pozitif yönlü ilişkiye dikkat çeken

Sen'e göre, kapasitelerdeki artış bir yandan özgürlükleri arttırırken diğ er yandan özgürlüklerdeki artış da kapasiteyi arttırmaktadır (Şeker-Demir, 2009: 263).

İnsani gelişme raporları tarafından odaklanılan amaç, insani gelişme, yeterlilikler ve yaşam kalitesinin, yaşam koşullarının ilerleyişini, insanların değer biçerek akıl yürütecekleri türden bir yaşam sürme yeteneğini incelemektir. Bu raporların temel kaygısı, daha iyi ve daha zengin yaşamların, daha fazla özgürlük ve fırsat aracılığıyla yaşama kabiliyetinin arttırılması ve bu suretle de insani yoksunluğ un ve yoksulluğ un azaltılmasıdır. "Yoksulluk" tanımının daha çok "gelir" kavramı üzerinden yapılması iki kavramın oldukça yakından ilişkili olduğu gerçeğini ortaya koysa da Amartya Sen'e göre, aslında yoksulluk doğrudan gelirle ilişkili bir kavram değildir. Bireyin daha önce belirtilen temel işlevselliklere (bilgi, beceri, yetenek vb.) sahip olmaması onun yoksulluğ unun en önemli göstergesi sayılmaktadır. Örneğ in çocuk ölüm oranlarının yüksekliğ i, yetersiz beslenme düzeyleri, okuryazar olmama gibi göstergeler artık UNDP Raporlarında hesaplanan yoksulluk endekslerinde sıklıkla yer tutmaktadır (Kirmanoğ lu, 2005: 27).

Genel olarak 1990'dan itibaren yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarının temel amacı insani gelişmenin bugünü ve yarını hakkında bilgi vermektir. İnsanları ve toplumların potansiyellerini, iyi durumda olduğu alanları ve eksik yönlerinin farkına varılmasını amaçlamaktadır. İnsani gelişme; insanların kapasitelerinin geliştirilmesine yardımcı olan ve bu kapasiteyi her alanda (ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel vb.) kullanmasına olanak veren bir süreçtir (Erol, 2011: 100). İGE hesaplamalarında özel teknik ve yöntemler kullanılmak birlikte temel olarak üç boyutta değerlendirmelerin yapılması söz konusudur, bunlar şu şekildedir (Zor, 2020: 43-44);

Refah Standardı: "Gelir, bireylerin içinde buldukları yaşam standartlarını iyileştirmek için gerekli olan kaynaklara erişimlerini ifade etmektedir. Satın alma gücü paritesine göre kişi başı GSMH ile hesaplanmaktadır."

Eğitim Standardı: "Eğitim, insanların bilgi üretme ve bilgiye ulaşma fırsatlarını etkileyen önemli bir faktördür. Eğitim alanında gerçekleşen gelişmeler ölçülürken ortalama okullaşma oranı ve beklenen okullaşma yılı verileri kullanılmaya başlanmıştır. Beklenen okullaşma yılı, okul çağına gelmiş bir çocuğ un toplam eğitim yılını ifade ederken, ortalama okullaşma oranı toplumdaki 25 yaş ve üstü bireylerin yaşamları süresince aldıkları eğitim yıllarının ortalamasıdır."

Sağlık Standardı: “Toplumun sağlık düzeyini nitelikli sağlık faaliyetlerine ulaşabilme, temiz suya erişim, iklim değişiklikleri gibi unsurlar etkilemektedir. Sağlık giderleri, bireylere düşen doktor sayısı ve yatak sayısı gibi veriler, sağlık hizmetlerinin niteliğini istatistiksel olarak ifade etmektedir. Toplumların tamamı, uzun ve sağlıklı bir hayatı amaçlamaktadır.”

İGE, endeks değerine göre yapılan sınıflandırma Tablo 24’de gösterilmiştir.

Tablo 24. İGE Göstergeleri ve Kriter Değerleri

Boyutlar	Göstergeler	Minimum-Maksimum Değerler
Sağlık	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	20- 83,4
Eğitim	Beklenen Okullaşma Yılı	0-18
	Ortalama Okullaşma Yılı	0-13,3
Gelir	GSMG (Kişi Başı -SGP \$)	100- 84.478

Kaynak: UNDP, (2016).

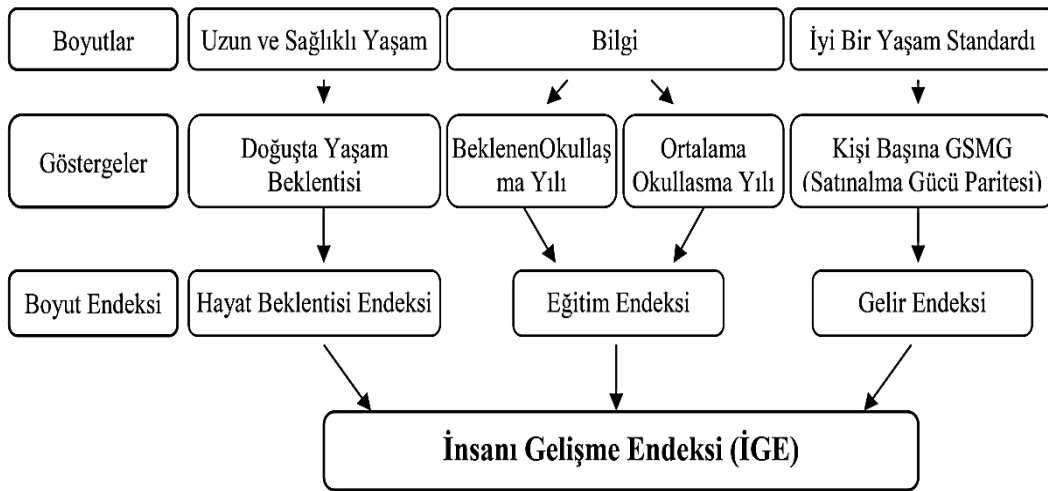
Gelir, sağlık, eğitim göstergelerini geometrik ortalamaya göre hesaplayan İGE, her gösterge için farklı minimum ve maksimum değerleri temel alarak hesaplama yapmaktadır. Tablo 24’de de görüldüğü üzere bir bireyin doğumundan sonra yaşayacağı umulan süre minimum 20 yıl, maksimum 83.4 yıldır. Minimum ve maksimum değerler; gelir için 100- 84,478 \$, beklenen okullaşma için 0-18 yıl, ortalama okullaşma süresi için 0-13.3 yıldır. Endekste yapılan hesaplamalar 0 ile 1 değerleri arasında yer almaktadır. 1 değerine yaklaşmak daha yüksek insani gelişimi ifade ederken, 0 değerine yaklaşılması düşük insani gelişmeyi ifade etmektedir. Elde edilen skorlara göre ülkeler dört farklı kategori oluşturmaktadır (Doğan ve Tatlı, 2014: 105; Tıraş ve Ağır, 2018: 26; Zor, 2020: 43).

Söz konusu boyutlarda ülkelerin elde ettiği dereceler ise Ülkeler, çok yüksek insan gelişme (0,800 ve üzeri), yüksek insani gelişme (0,700- 0,799), orta insani gelişme (0,550- 0,699), ve düşük insani gelişme (0,550 ve altı) olarak sınıflandırılmaktadır. Endekste, 1990 yılında 130 ülke değerlendirilirken en son yayınlanan 2019 yılı İnsani Gelişme Endeksi’nde 189 ülke değerlendirilmeye alınmıştır. 2019 İnsani gelişme Raporu, 189 ülke ve BM tarafından tanınan toprak içinde İnsani Gelişme Endeksi’ni, 150 ülke içerisinde Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksini, 166 ülke içerisinde Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksini, 162 ülke için Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksini ve 101 ülke içerisinde Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksini sunmaktadır. 1990’dan beri yayınlanan İnsani Gelişme Raporları, bir yandan gelişim sürecinde olan ülkelere mevcut durumunu gösterirken bir yandan da kalkınmaya

giden yoldaki eksiklik ve problemlerin çözümüne yönelik yol göstermiştir. İnsani Gelişme Endeksi göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin dengeli bir kalkınma süreci gösterdiği görülmüştür (Tıraş, 2019: 20; Zor, 2020: 43).

Her yıl yayınlanan İGE, hem ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda karşılaştırılmasına yardımcı olmakta, hem de ülke içerisinde var olan farklılıklara dikkat çekmektedir. İGE verileri sadece ekonomik büyüme ile gerçekleşmemektedir. Aynı zamanda sosyal ilerlemeyi de göstermektedir. Ekonomik ilerleme sağlayan her ülke ile ilgili aynı zamanda insani gelişim durumunu da ortaya koymaktadır. Siyasi iktidarlar zaman zaman kendi iktidarlarının devamı için popülist yaklaşımlar sergileyebilirler. Ülke kaynağının önemli bir bölümünü ekonomik büyümeye ayırıp, ülkenin sosyal, kültürel ve çevresel gelişimini göz ardı edebilirler. Böyle durumların oluşmaması için İGE ülkelere eğitim, sağlık, sürdürülebilir çevre ve yaşam standardı gibi farklı amaçlara yönlendirecek ekonomi politikaları uygulamalarına kılavuzluk ederek, söz konusu ülkelerin performansı ile ilgili bilgi vermeyi amaçlamaktadır (Şahin-İnce, 2019: 52). İGE raporların hangi kapasitelerin yer alacaklarına karar verilirken iki kriter kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, hesaplamalara dâhil edilecek olan insanların evrensel olarak değer verdikleri kapasiteler, ikincisi ise, eksikliğinde insanların diğer kapasitelerinin de gerçekleşmesine engel olan en temel kapasiteler olarak ele alınmış ve bununla birlikte bu kapasitelerin zaman ve mekâna bağlı olarak değişebileceğini öngörülerek özellikle ucu açık olarak bırakılmıştır (Şanlısoy, 2019: 1586). İGE'nde yer alan boyutlar, göstergeler ve boyut endekslerinin oluşumuna ilişkin yapı Şekil 9'da gösterilmiştir.

Şekil 9. İGE Boyut, Bileşenler ve Oluşumu

Kaynak: Tıraş (2019: 19).

İGE'nin son raporlarına göre 1990-2019 yılları arasında Türkiye'nin durumu Tablo 25'de gösterilmiştir.

Tablo 25. İGE Göstergelerinde Türkiye'nin İGE Durumu

Yıl	Doğumda Ortalama Yaşam Beklentisi (Yıl)	Öğrenim Görme Süresi Beklentisi (Yıl)	Ortalama Öğrenim Süresi (Yıl)	Kişi Başına Düşen GSMG (2011 SGP-S)	İGE Değeri	Türkiye'nin Sırası	Ülke Sayısı
1990	64,3	8,9	4,5	11.214	0,579	80	132
1995	67,0	9,6	4,8	12.089	0,607	66	174
2000	70,0	11,1	5,5	13.656	0,655	79	152
2005	72,5	11,9	6,0	16.129	0,690	83	169
2010	74,2	13,8	6,7	17.804	0,734	90	187
2011	74,4	14,3	7,2	19.490	0,753	90	187
2012	74,7	14,4	7,5	20.128	0,76	90	187
2013	75,0	14,8	7,7	21.452	0,771	90	187
2014	75,2	15,2	7,6	22.203	0,778	69	187
2015	75,5	15,2	7,8	23.125	0,783	72	188
2016	75,8	15,2	8	23.500	0,787	71	188
2017	76	15,2	8	24.804	0,791	65	188
2018	77,4	16,4	7,7	27.864	0,817	64	189
2019	77,7	16,6	8,1	27.701	0,820	54	189

Kaynak: (UNDP, 2020; Tıraş, 2019: 21).

Tablo 25'e bakıldığında 1990-2019 yılları arasında Türkiye'nin İGE değerinde olumlu bir geliş olduğu görülmektedir. İGE değerinde Türkiye'nin 2019 yılındaki derecesi 0,820 olarak tespit edilmiş olup bu değerle Türkiye, çok yüksek insani gelişme kategorisinde grubunda 189 ülke arasında 54. sırada yer almıştır. 1990-2019 yılları arasında İGE göstergelerinde Türkiye'nin İGE durumu bakımından bölgelere göre karşılaştırması Tablo 26'da gösterilmiştir.

Tablo 26. İGE Göstergelerinde Türkiye'nin Bölgelere Göre İGE Durumu (1990-2019)

BÖLGELER	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Arap Devletleri	0,556	0,559	0,565	0,571	0,576	0,581	0,587	0,594	0,599	0,607
Doğu Asya ve Pasifik	0,519	0,525	0,534	0,542	0,549	0,559	0,568	0,576	0,581	0,589
Avrupa ve Orta Asya	0,652	0,65	0,646	0,643	0,638	0,642	0,646	0,651	0,657	0,66
Latin Amerika ve Karayipler	0,628	0,634	0,639	0,644	0,65	0,656	0,662	0,669	0,675	0,68
Güney Asya	0,441	0,447	0,454	0,46	0,466	0,473	0,48	0,486	0,492	0,499
Sahra Altı Afrika	0,402	0,404	0,404	0,406	0,407	0,411	0,415	0,418	0,422	0,425
<i>Türkiye</i>	<i>0,58</i>	<i>0,59</i>	<i>0,59</i>	<i>0,6</i>	<i>0,6</i>	<i>0,61</i>	<i>0,62</i>	<i>0,63</i>	<i>0,64</i>	<i>0,65</i>
BÖLGELER	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Arap Devletleri	0,613	0,62	0,624	0,63	0,64	0,647	0,653	0,661	0,667	0,671
Doğu Asya ve Pasifik	0,597	0,604	0,613	0,623	0,632	0,641	0,652	0,664	0,672	0,681
Avrupa ve Orta Asya	0,667	0,672	0,681	0,688	0,695	0,703	0,712	0,718	0,723	0,726
Latin Amerika ve Karayipler	0,687	0,692	0,696	0,697	0,703	0,707	0,713	0,719	0,726	0,727
Güney Asya	0,505	0,51	0,516	0,527	0,536	0,544	0,554	0,563	0,569	0,575
Sahra Altı Afrika	0,423	0,426	0,434	0,444	0,451	0,459	0,469	0,477	0,486	0,494
<i>Türkiye</i>	<i>0,66</i>	<i>0,67</i>	<i>0,68</i>	<i>0,68</i>	<i>0,69</i>	<i>0,7</i>	<i>0,7</i>	<i>0,71</i>	<i>0,71</i>	<i>0,72</i>
BÖLGELER	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Arap Devletleri	0,676	0,681	0,687	0,688	0,691	0,695	0,699	0,701	0,703	0,705
Doğu Asya ve Pasifik	0,691	0,7	0,707	0,714	0,721	0,727	0,733	0,737	0,741	0,747
Avrupa ve Orta Asya	0,735	0,744	0,75	0,759	0,766	0,77	0,772	0,776	0,779	0,791
Latin Amerika ve Karayipler	0,731	0,737	0,74	0,748	0,752	0,754	0,756	0,758	0,759	0,766
Güney Asya	0,585	0,593	0,601	0,607	0,617	0,624	0,634	0,639	0,642	0,641
Sahra Altı Afrika	0,498	0,505	0,512	0,521	0,527	0,532	0,535	0,539	0,541	0,547
<i>Türkiye</i>	<i>0,74</i>	<i>0,75</i>	<i>0,77</i>	<i>0,79</i>	<i>0,8</i>	<i>0,8</i>	<i>0,81</i>	<i>0,81</i>	<i>0,82</i>	<i>0,82</i>

Kaynak: UNDP (2020).

Tablo 26'da görüldüğü üzere 2019 yılı verileri ile 2020 yılında yayınlanan İGE raporunda Türkiye, yıllar itibariyle gelişme göstermiş olup, 2020 raporuna göre çok yüksek insani gelişme kategorisindedir. Arap Devletleri, Latin Amerika ve Karayipler ve Sahra Altı Afrika bölgelerinin görece İGE değerleri bakımından yatay seyrettiği de ayrıca görülmektedir. 16 Aralık 2020'de yayınlanan en son İGE verilerine göre 189 ülke arasında birinci sırada 0,957 puanla Norveç, 0,955 puanla İrlanda ve 0,955 puanla İsviçre ilk üçte yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkeler grubunda İGE yer verilen 2020 sonuçlarına göre

İGE’de 54. sırada yer alan Türkiye’nin 2020 yılı itibariyle elde ettiği skor puanları ile birinci sırada yer alan Norveç’in boyutlar bakımından karşılaştırması Tablo 27’de gösterilmiştir.

Tablo 27. İGE Türkiye ve Norveç Karşılaştırması (2020).

BOYUTLAR		İGE DERECEŚİ	
		TÜRKİYE	NORVEÇ
Sağlık	Doğumda yaşam beklentisi (yıl)	77,7	82,4
Eğitim	Beklenen eğitim yılları (yıllar)	16,6	18,1
Gelir/kaynakların Bileşimi	Kişi başına gayri safi milli gelir (GNI) (sabit 2017 PPP\$)	27.701	66.494
Eşitsizlik	Eşitsizliğe göre düzeltilmiş İGE (İH Dİ)	0,683	0,899
Cinsiyet	Cinsiyet gelişim Endeksi (GDI)	0,924	0,990
Yoksulluk	Çok boyutlu yoksullukta nüfus, personel sayısı (%)	N/A	N/A
İş, istihdam ve güvenlik açığı	İstihdam/nüfus oranı (%15 yaş ve üstü)	45,7	61,7
İnsan Güvenliğı	Cinayet oranı (100.000 kişi başına)	2,6	0,5
Ticaret ve finansal akışlar	İhracat ve ithalat (GSYİH'nın %)	61,4	72,1
Hareketlilik ve iletişim	İnternet kullanıcıları, toplam (nüfusun%)	71,0	96,5
Çevresel sürdürülebilirlik	Karbondioksit emisyonları, kişi başına üretim emisyonları (ton)	5,2	8,3
Demografi	Toplam nüfus (milyon)) (2030 tahmini)	89,2	5,3
Sosyo-ekonomik sürdürülebilirlik	Vasıflı işgücü (işgücünün %' si)	46,3	84,3

Kaynak: (UNDP, 2020 İstatistiklerinden oluşturulmuştur). (Bkz. <http://hdr.undp.org/en/countries>)

Tablo 27’de görüldüğü üzere Türkiye ve Norveç arasında skor puanları bakımından Doğumda yaşam beklentisi, Beklenen eğitim yılları ve Cinsiyet gelişim Endeksi (GDI) yakınlık söz konusu iken diğer göstergelerde aralık oldukça fazladır. Örneğin beşeri sermaye göstergelerinden önemli bir faktör olan vasıflı işgücü ve İstihdam-nüfus oranı bakımından ciddi farklılık vardır.

2. TÜRKİYE'NİN BEŞERİ SERMAYE BAKIMINDAN DÜNYA İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Literatürde beşeri sermaye göstergeleri olarak eğitim, sağlık ve nüfus temel göstergeler olarak kabul edilmektedir. Dünya Bankası tarafından Eylül 2020’de yayınlanan beşeri sermaye endeksi raporunun Türkiye başlığında, bir çocuğun doğumundan itibaren “Tam eğitim” ve “tam sağlık” ölçütüyle 60 yaşına kadar %65 oranında üretken olabileceğı belirtilmiştir. Endeks sıralamasında Türkiye 2010-2010 yılları arasında gelişme göstermekte olup 2020 yılı itibariyle 0,65 puana sahiptir. Bu

kapsamda Beşeri Sermaye Endeksi (The Human Capital Index (HCI)) Eylül 2020 yılı raporuna göre ülkeler 6 grupta sınıflandırılmıştır. Bu sınıflama şu şekildedir;

1. Endeks Puanı < 0.40
2. $0.40 \leq$ Endeks Puanı < 0.50
3. $0.50 \leq$ Endeks Puanı < 0.60
4. $0.60 \leq$ Endeks Puanı < 0.70
5. $0.70 \leq$ Endeks Puanı < 0.80
6. $0.80 \leq$ Endeks Puanı

Bu gruplandırmaya göre Endekste yer alan küçük ada devletleri dışarıda bırakılarak dünyada beşeri sermaye puanları bakımından ülkelerin durumları Tablo 28’de sunulmuştur.

Tablo 28. Beşeri Sermaye Endeks Puan Gruplarına Ülkeler (2020)

Endeks Puanı < 0.40				0.40 ≤ Endeks Puanı < 0.50			
Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır	Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır
Ort. Afrika Cum.	0.26	0.29	0.32	Zambiya	0.38	0.40	0.41
Çad	0.28	0.30	0.32	Kamerun	0.38	0.40	0.42
Güney Sudan	0.27	0.31	0.33	Afganistan	0.39	0.40	0.41
Nijer	0.29	0.32	0.33	Pakistan	0.39	0.41	0.42
Mali	0.31	0.32	0.33	Irak	0.40	0.41	0.41
Liberya	0.30	0.32	0.33	Senegal	0.40	0.42	0.43
Nijerya	0.33	0.36	0.38	Gambiya	0.39	0.42	0.44
Kongo	0.34	0.37	0.38	G. Afrika	0.41	0.43	0.44
Gine	0.35	0.37	0.39	Namibya	0.42	0.45	0.47
Yemen	0.35	0.37	0.39	Haiti	0.43	0.45	0.46
Sudan	0.36	0.38	0.39	Gana	0.44	0.45	0.46
Moritanya	0.35	0.38	0.41	Bangladeş	0.46	0.46	0.47
Etiyopya	0.37	0.38	0.39	Zimbabve	0.44	0.47	0.49
Uganda	0.37	0.38	0.40	Myanmar	0.46	0.48	0.49
Burundi	0.36	0.39	0.41	Kamboçya	0.47	0.49	0.51
Tanzanya	0.38	0.39	0.40	Hindistan	0.49	0.49	0.50
Madagaskar	0.37	0.39	0.41	Mısır	0.48	0.49	0.51

Tablo 28 (Devam). Beşeri Sermaye Endeks Puan Gruplarına Ülkeler (2020)

0.50 ≤Endeks Puanı < 0.60				0.60 ≤Endeks Puanı < 0.70			
Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır	Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır
Fas	0.49	0.50	0.51	Kırgızistan	0.59	0.60	0.61
Tacikistan	0.48	0.50	0.53	Sri Lanka	0.59	0.60	0.60
Nepal	0.49	0.50	0.52	Uruguay	0.59	0.60	0.61
Lübnan	0.50	0.52	0.52	Arjantin	0.59	0.60	0.61
Tunus	0.51	0.52	0.52	Kolombiya	0.59	0.60	0.62
Paraguay	0.51	0.53	0.54	Umman	0.60	0.61	0.62
Cezayir	0.53	0.53	0.54	Tayland	0.60	0.61	0.62
Endonezya	0.53	0.54	0.55	Malezya	0.60	0.61	0.62
Kenya	0.53	0.55	0.56	Meksika	0.60	0.61	0.62
Brezilya	0.55	0.55	0.56	Bulgaristan	0.60	0.61	0.62
Ürdün	0.54	0.55	0.56	Moğolistan	0.60	0.61	0.63
Makedonya	0.55	0.56	0.56	Özbekistan	0.60	0.62	0.64
Kuveyt	0.55	0.56	0.57	Kazakistan	0.62	0.63	0.63
Kosova	0.56	0.57	0.57	Ukrayna	0.62	0.63	0.64
Gürcistan	0.56	0.57	0.58	Arnavutluk	0.62	0.63	0.64
S. Arabistan	0.56	0.58	0.59	Katar	0.63	0.64	0.64
Azerbaycan	0.56	0.58	0.59	<i>Türkiye</i>	<i>0.64</i>	<i>0.65</i>	<i>0.66</i>
Ermenistan	0.57	0.58	0.59	Şili	0.64	0.65	0.66
Romanya	0.57	0.58	0.60	Bahreyn	0.64	0.65	0.66
İran	0.58	0.59	0.60	Çin	0.64	0.65	0.67
0.70 ≤Endeks Puanı < 0.80							
Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır	Slovenya	0.77	0.77	0.78
Belarus	0.69	0.70	0.71	Y. Zelanda	0.77	0.78	0.78
ABD	0.69	0.70	0.71	Estonya	0.77	0.78	0.79
Litvanya	0.70	0.71	0.72	İngiltere	0.77	0.78	0.79
Letonya	0.69	0.71	0.72	Hollanda	0.78	0.79	0.80
Malta	0.70	0.71	0.72	İrlanda	0.78	0.79	0.80
Hırvatistan	0.70	0.71	0.72	BAE	0.66	0.67	0.68
İtalya	0.72	0.73	0.74	Sırbistan	0.67	0.68	0.69
İspanya	0.72	0.73	0.73	Rusya	0.67	0.68	0.69
İsrail	0.72	0.73	0.74	Macaristan	0.67	0.68	0.69
İzlanda	0.74	0.75	0.75	Lüksemburg	0.68	0.69	0.69
Avusturya	0.74	0.75	0.76	Vietnam	0.67	0.69	0.71

Tablo 28 (Devam). Beşeri Sermaye Endeks Puan Gruplarına Ülkeler (2020)

Almanya	0.74	0.75	0.76	Yunanistan	0.68	0.69	0.70
Çekya	0.74	0.75	0.76	0.80 ≤ Endeks Puanı			
Polonya	0.74	0.75	0.76	Ülkeler	Alt Sınır	Güncel Puan	Üst Sınır
Danimarka	0.75	0.76	0.76	İsveç	0.79	0.80	0.81
Kıbrıs	0.75	0.76	0.76	Makao (Çin)	0.79	0.80	0.80
İsviçre	0.75	0.76	0.77	Finlandiya	0.79	0.80	0.80
Belçika	0.75	0.76	0.77	Kanada	0.79	0.80	0.81
Fransa	0.75	0.76	0.77	Japonya	0.80	0.80	0.81
Portekiz	0.76	0.77	0.78	Hong Kong	0.80	0.81	0.82
Avustralya	0.76	0.77	0.78	Singapur	0.87	0.88	0.89

Kaynak: World Bank (2021a). Human Capital Index The 2020 HCI: Visualization, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30498/33252.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, Erişim: 20.02.2021

Tablo 28’de görüldüğü üzere Türkiye Beşeri Sermaye Endeks listesinde 0,65 puanlar 5. grupta yer almaktadır. Puanlamada en yüksek derece ise 0,88 ile Singapur’a aittir. Türkiye’nin dünyadaki yerini tayin etmek açısından ekonomik bölgeler ortalamalarına göre durumu Tablo 29’da gösterilmiştir.

Tablo 29. Ekonomik Bölgelere Göre 2010 ve 2020 Endeks Puanlarının Karşılaştırması

Bölgeler	2020		2010	
	2020 Puanı	Ülke/Ekonomi sayısı	2020 Puanı	Ülke/Ekonomi sayısı
Doğu Asya ve Pasifik	0.59	31	0.71	12
Avrupa ve Orta Asya	0.69	48	0.71	41
Latin Amerika ve Karayipler	0.56	26	0.58	13
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	0.57	18	0.60	14
Kuzey Amerika	0.75	2	0.75	2
Güney Asya	0.48	7	—	—
Sahra-altı Afrika	0.40	42	0.42	21
Ortalama	0.56	174	0.62	103

Kaynak: World Bank (2021a). Human Capital Index The 2020 HCI: Visualization, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30498/33252.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, Erişim: 20.02.2021

Öncelikle Türkiye’nin beşeri sermaye endeks puanının 2010 yılında 0,63 iken 2020 yılında bu oranın 0,65 yükseldiği hatırlanacak olursa Tablo 29’a bakıldığında 2010-2020 yılları arasında beşeri sermaye endeks puanına göre Kuzey Amerika bölgesi dışında diğer ekonomik bölgelerde gerileme olduğu görülmektedir. Söz konusu

gerilemenin temel nedenleri arasında son 10 yılda dünya ekonomilerinin beşeri sermaye göstergelerinde; nüfus yapısı, sağlık ve eğitim sistemlerindeki sorunlar gösterilebilir. Özellikle 2019 yılında başlayan ve halen devam eden Covid 19 pandemisi bunda önemli bir yere sahiptir. Diğer yandan hem ekonomik bölgeler hem de ülkeler bazında Endeks parametrelerinde değişimlerin olmasıdır. Örneğin istihdam verilerinin değerlendirildiği etkinlik alt endekslerinden olan iş gücüne katılma oranı, eksik istihdam oranı, kadın nüfusa ilişkin, okullaşma oranları, beklenen eğitim yılı oranları vb. gibi noktalarda değişimler söz konusu olmuştur. Tüm değişimler endekse puanlarında 2010-2020 yılları arasında farklılığa neden olmuştur.

Çeşitli göstergelere göre Türkiye ile OECD, AB ve BRICS ülkeleri karşılaştırmaları Tablo 30'da sunulmuştur.

Tablo 30. Çeşitli Göstergelere Göre Türkiye ile OECD, AB ve BRICS Ülkeleri Karşılaştırmaları

	Zorunlu eğitim, süre (yıl)	Eğitim için devlet harcamaları, toplam (devlet harcamalarının %)	Ortaokul başlangıç yaşı (yıl)	Kişi başına düşen mevcut sağlık harcamaları (mevcut ABD doları)	Kişi başına düşen mevcut sağlık harcamaları, PPP (mevcut uluslararası \$)	Yurtiçi genel devlet sağlık harcamaları (GSYH'nin %)	Yaş bağımlılık oranı (çalışma çağındaki nüfusun%)	Doğum oranı, ham (1.000 kişi başına)	Ölüm oranı, ham (1.000 kişi başına)	Nüfus artışı (yillik %)	15-64 yaş arası nüfus (toplam nüfusun %' si)	15-24 yaş arası işgücüne katılım oranı, kadımlar (%) (modellemiş ILO tahmini)	İşgücüne katılım oranı, toplam (15-64 yaş arası toplam nüfusun%) (ILO tahmini modellemiş)
2010													
OECD	10.0	12.0	..	4084.2	3956.7	7.3	50.4	12.7	8.0	0.7	66.5	42.2	70.3
AB	10.0	11.1	..	3265.4	3178.5	7.3	49.5	10.4	9.8	0.1	66.9	37.1	70.4
Brezilya	8.0	14.2	11.0	896.7	1137.8	3.6	46.3	15.3	6.0	0.9	68.4	50.2	69.7
Rusya	9.0	..	11.0	566.1	1086.6	3.0	39.0	12.5	14.2	0.0	72.0	37.1	72.7
Hindistan	8.0	11.8	11.0	45.1	145.5	0.9	56.0	21.1	7.5	1.4	64.1	17.5	56.4
Çin	9.0	..	12.0	186.5	381.3	2.2	36.5	11.9	7.1	0.5	73.3	53.4	76.8
G. Afrika	9.0	18.0	14.0	543.4	869.7	3.9	52.5	23.3	12.1	1.5	65.6	24.6	55.8
Türkiye	8.0	..	11.0	539.3	880.6	3.9	51.8	17.9	5.7	1.4	65.9	25.7	51.6
2011													
OECD	10.0	12.3	..	4381.8	4127.9	7.4	50.7	12.4	8.1	0.5	66.4	42.0	70.3
AB	10.0	11.1	..	3521.0	3302.1	7.3	50.1	10.1	9.8	-0.2	66.7	36.8	70.5
Brezilya	8.0	15.3	11.0	1031.6	1173.1	3.5	45.7	15.1	6.1	0.9	68.7	48.7	68.7
Rusya	9.0	..	11.0	682.7	1156.4	3.0	39.4	12.6	13.5	0.1	71.7	36.9	73.1
Hindistan	8.0	13.6	11.0	48.6	150.1	0.9	55.2	20.5	7.4	1.3	64.4	16.1	55.4
Çin	9.0	..	12.0	236.4	435.7	2.3	36.6	11.9	7.1	0.5	73.2	52.3	76.7
G. Afrika	9.0	..	14.0	600.3	913.1	4.1	52.5	23.1	11.5	1.5	65.6	24.6	56.0
Türkiye	8.0	..	11.0	531.4	921.3	3.7	51.4	17.7	5.6	1.5	66.0	26.4	52.8

Tablo 30(Devam).Çeşitli Göstergelere Göre Türkiye ile OECD, AB ve BRICS Ülkeleri Karşılaştırmaları

2012													
OECD	10.0	12.6	..	4393.2	4258.8	7.4	51.1	12.3	8.2	0.6	66.3	42.2	70.6
AB	10.0	11.1	..	3294.8	3369.2	7.3	50.7	10.0	10.1	0.1	66.4	36.5	71.0
Brezilya	8.0	15.7	11.0	957.0	1199.6	3.4	45.1	14.9	6.1	0.9	68.9	48.8	69.5
Rusya	9.0	11.1	11.0	757.0	1264.7	3.1	40.2	13.3	13.3	0.2	71.3	35.0	73.2
Hindistan	8.0	14.0	11.0	48.9	163.5	0.9	54.3	19.9	7.3	1.2	64.8	14.8	54.5
Çin	9.0	..	12.0	281.7	505.1	2.5	36.7	12.1	7.2	0.5	73.2	51.0	76.6
G. Afrika	9.0	..	14.0	581.6	968.2	4.3	52.4	22.8	10.9	1.6	65.6	24.0	56.6
Türkiye	12.0	..	11.0	524.3	923.2	3.5	51.1	17.4	5.5	1.6	66.2	25.5	52.8
2013													
OECD	10.0	12.6	..	4424.2	4405.0	7.4	51.5	12.1	8.2	0.6	66.1	42.1	70.7
AB	10.0	11.4	..	3461.8	3508.2	7.4	51.3	9.7	10.0	0.2	66.1	36.3	71.3
Brezilya	14.0	15.6	11.0	981.2	1285.1	3.6	44.6	14.8	6.1	0.9	69.2	47.7	69.6
Rusya	11.0	10.9	11.0	807.1	1323.0	3.2	41.3	13.2	13.0	0.2	70.8	35.2	73.2
Hindistan	8.0	14.1	11.0	56.1	196.9	0.9	53.4	19.4	7.3	1.2	65.2	13.8	54.1
Çin	9.0	..	12.0	326.0	571.6	2.7	36.8	12.1	7.2	0.5	73.1	49.4	76.5
G. Afrika	9.0	..	14.0	527.3	989.5	4.2	52.3	22.5	10.4	1.6	65.7	24.6	57.3
Türkiye	12.0	..	10.0	551.4	980.8	3.4	50.8	17.2	5.5	1.7	66.3	27.1	53.9
2014													
OECD	10.0	13.0	..	4540.9	4564.8	7.5	51.9	12.1	8.1	0.7	65.9	42.1	70.9
AB	10.0	11.6	..	3536.0	3604.4	7.4	52.0	9.9	9.9	0.3	65.9	36.0	71.6
Brezilya	14.0	15.4	11.0	1017.0	1373.5	3.7	44.1	14.6	6.2	0.9	69.4	47.0	69.5
Rusya	11.0	11.5	11.0	737.6	1347.1	3.2	42.5	13.3	13.1	0.2	70.2	33.7	73.4
Hindistan	8.0	..	11.0	57.1	205.7	0.9	52.4	19.0	7.2	1.1	65.6	12.9	53.7
Çin	9.0	..	12.0	359.3	631.4	2.8	37.2	12.4	7.2	0.5	72.9	47.7	76.3
G. Afrika	9.0	..	14.0	509.8	1038.1	4.3	52.2	22.1	10.0	1.6	65.7	23.6	57.6
Türkiye	12.0	..	10.0	525.8	1041.9	3.4	50.5	16.9	5.4	1.7	66.4	27.8	54.6
2015													
OECD	10.0	13.0	..	4384.5	4749.0	7.6	52.4	11.9	8.4	0.7	65.7	42.2	71.1
AB	10.0	11.9	..	3037.0	3694.9	7.4	52.7	9.7	10.4	0.2	65.5	35.9	71.9
Brezilya	14.0	16.2	11.0	781.8	1402.7	3.8	43.7	14.5	6.3	0.8	69.6	47.1	69.8
Rusya	11.0	10.9	11.0	498.1	1286.7	3.1	43.7	13.3	13.0	0.2	69.6	33.2	73.7
Hindistan	8.0	..	11.0	58.9	220.6	0.9	51.6	18.6	7.2	1.1	65.9	12.1	53.3
Çin	9.0	..	12.0	390.1	701.9	2.9	37.7	12.1	7.1	0.5	72.6	46.3	76.3
G. Afrika	9.0	18.7	14.0	470.0	1081.3	4.4	52.3	21.7	9.8	1.5	65.7	24.4	59.1
Türkiye	12.0	..	10.0	453.1	1060.5	3.2	50.3	16.7	5.4	1.7	66.5	29.8	55.6
2016													
OECD	10.0	12.9	..	4520.3	4918.9	7.7	52.8	11.8	8.4	0.7	65.5	42.5	71.5
AB	10.0	12.0	..	3102.6	3868.6	7.4	53.3	9.8	10.2	0.2	65.3	36.2	72.3
Brezilya	14.0	15.9	11.0	801.4	1411.1	4.0	43.6	14.3	6.3	0.8	69.6	48.2	69.7
Rusya	11.0	11.0	11.0	464.9	1279.7	3.0	45.3	12.9	12.9	0.2	68.8	32.6	74.2
Hindistan	8.0	..	11.0	60.6	232.9	0.9	50.9	18.3	7.2	1.1	66.3	11.4	52.9

Tablo 30 (Devam). Çeşitli Göstergelere Göre Türkiye ile OECD, AB ve BRICS Ülkeleri Karşılaştırmaları

Çin	9.0	..	12.0	395.4	759.2	2.9	38.5	13.0	7.1	0.5	72.2	45.1	76.2
G. Afrika	9.0	18.0	14.0	426.8	1067.6	4.4	52.3	21.3	9.6	1.5	65.7	24.0	59.3
Türkiye	12.0	..	10.0	466.8	1135.8	3.4	50.1	16.5	5.4	1.6	66.6	30.6	56.6
2017													
OECD	10.0	12.1	..	4673.4	5101.0	7.7	53.3	11.5	8.5	0.6	65.4	42.7	71.9
AB	10.0	11.4	..	3273.0	4075.0	7.3	54.0	9.7	10.5	0.1	65.0	36.6	72.8
Brezilya	14.0	16.5	11.0	935.3	1482.5	4.0	43.5	14.1	6.4	0.8	69.7	49.4	70.2
Rusya	11.0	13.5	11.0	579.7	1389.4	3.1	46.8	11.5	12.4	0.1	68.1	30.7	74.2
Hindistan	8.0	..	11.0	69.3	253.4	1.0	50.3	18.1	7.2	1.1	66.5	10.7	52.5
Çin	9.0	..	12.0	437.3	837.8	2.9	39.4	12.4	7.1	0.6	71.7	44.1	76.1
G. Afrika	9.0	18.7	14.0	497.0	1090.1	4.4	52.4	20.9	9.5	1.4	65.6	24.4	60.1
Türkiye	12.0	..	10.0	442.6	1176.0	3.2	49.8	16.3	5.4	1.6	66.7	31.2	57.5
2018													
OECD	10.0	4899.6	5279.7	7.7	53.7	11.3	8.6	0.6	65.2	42.9	72.2
AB	10.0	3524.7	4205.2	7.3	54.7	9.5	10.5	0.1	64.7	36.6	73.2
Brezilya	14.0	..	11.0	848.4	1530.8	4.0	43.4	13.9	6.5	0.8	69.7	49.3	70.3
Rusya	11.0	..	11.0	609.0	1488.3	3.2	48.3	11.5	12.4	0.0	67.4	29.7	74.4
Hindistan	8.0	..	11.0	72.8	275.1	1.0	49.8	17.9	7.2	1.0	66.8	10.1	52.2
Çin	9.0	..	12.0	501.1	935.2	3.0	40.4	10.9	7.1	0.5	71.2	43.2	76.0
G. Afrika	9.0	18.9	14.0	526.0	1129.4	4.5	52.4	20.5	9.4	1.4	65.6	22.7	60.0
Türkiye	12.0	..	10.0	389.9	1170.8	3.2	49.5	16.0	5.4	1.5	66.9	31.3	58.1
2019													
OECD	10.0	54.1	0.5	65.0	43.3	72.6
AB	10.0	55.4	0.2	64.4	36.6	73.5
Brezilya	14.0	..	11.0	43.4	0.8	69.7	50.5	70.9
Rusya	11.0	..	11.0	49.8	-0.1	66.8	28.8	74.0
Hindistan	8.0	..	11.0	49.2	1.0	67.0	9.8	52.1
Çin	9.0	..	12.0	41.4	0.4	70.7	42.4	75.9
G. Afrika	9.0	19.5	14.0	52.4	1.3	65.6	23.1	60.1
Türkiye	12.0	..	10.0	49.3	1.3	67.0	32.6	58.1

Kaynak: Dünya Bankası ve OECD (2020) verilerinden elde edilmiştir.

3. BEŞERİ SERMEYENİN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK POLİTİKALAR

Beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik politikalar konusunda aşağıda ana hatlarıyla açıklamalar yapılmıştır. Söz konusu politika başlıkları Chambers ve Çifter (2006) tarafından geliştirilen “Beşeri Sermayeyi Etkileyen Faktörler” modelindeki başlıklara göre hazırlanmıştır. Ancak Model’de belirtilen başlıkların her biri ayrı bir çalışma olabilecek genişlik ve derinliğe sahip olduğu gibi söz konusu maddeler hakkında görüş ileri sürülebilmesi için de özel bir uzmanlık bilgi ve deneyimi gerekmektedir. Örneğin “yaparak öğrenme eğitim bilimleri” alanında iken “Beşeri

Sermayenin Geliştirilmesinde Kurumsal Alt Yapının Oluşturulması” ve “Beşeri Sermayenin Geliştirilmesinde Kamu Politikaları” gibi başlıklar ise kamu yönetimi disiplini ve uzmanlığı alanındadır. Bundan dolayı literatüre dayalı olarak genel açıklamalar yapılmıştır.

3.1. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE EĞİTİM PLANLAMASI

Beşeri sermayenin geliştirilmesinde eğitim planı uzmanları ve politika yapımcılarının bu süreçte nitelik artırıcı ve sürdürülebilir stratejiler izlemesi önerilebilir. Eğer eğitim niteliği artırılışa bağlı değişkenler olarak sağlık, ekonomik büyüme, refah vb. gibi kalkınma bileşenlerinde ivme elde edilebileceği önermesi ileri sürülebilir. Bununla birlikte eğitim ve istihdamda paralellik sağlandığında ise sosyal ve psikolojik bakımından bütünleşik bir iyileşme de elde edilmesi mümkündür.

Nitekim yapılan birçok araştırmada ortaya konulduğu üzere eğitim olgusu merkeze alındığında buna bağlı olarak kalkınma göstergelerinde iyileşme olduğu bundan dolayı kalkınmanın eğitimden geçtiği ileri sürülmektedir (İnaç, Güner ve Sarısoy, 2006: 62). Diğer yandan toplumların en değerli varlıkları ve kaynakları günümüz itibarıyla insan ya da beşeri sermayedir. Bu açıdan bakıldığında öncelikle eğitim planlarından beşeri sermayenin geliştirilmesine odaklanılması gerekmektedir. Zira kalkınma ile eğitim arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda, eğitimin bireye kazandırdığı bilgi, beceri ve tutumun, hem bireyin hem ülkenin gelirini artırdığı, böylece ekonomide verimlilik sağlandığını ortaya koymaktadır (Gümüş ve Şişman, 2012: 17; Karakütük, 2012: 21).

Eğitim sisteminin kuramlarında ve eğitim sistemi genel ve mesleki özelliklerin amaçlı bir şekilde verilmesiyle güçlü bir beşeri sermaye yapısı oluşturulabilmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise eğitimde beşeri sermaye odaklı planların yapılması gerekmektedir. Eğitimin kalkınmada sürecindeki girdileri sayısız olmakla birlikte; eğitim ile teknik, sağlık, sosyal vb. alanlarda nitelikli insan kaynağı yetiştirilebildiğinden bu kaynak ise toplumsal ve makro bazda refahı yükselmesinde temel aktör durumunda olacaktır. Bu nedenle ulusal stratejilerde önceliğinin eğitim planlamalarına verilmesi gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerin yöneticileri eğitimi sürekli gündemlerinde tutmaktadır. Dönemin İngiltere Başbakan Yardımcısı “Bizim sahip olduğumuz en iyi ekonomik politika eğitimidir. Bölgesel kalkınma stratejileri, yeni açılmakta olan işler ve yarının ekonomisi için ihtiyaç duyduğumuz becerileri

sağlamakta önemli bir rol oynayacaktır” ifadesini kullanmaktadır (İnaç, Güner ve Sarısoy, 2006: 60; Yıldız, 2016: 34).

Eğitim planlamasının temel amacı, beşeri sermaye kaynağı yetiştirmek üzere eğitime ilişkin düzenlemeleri toplumun çeşitli tür ve kademelerle ilgili eğitim taleplerini en etkili biçimde karşılamak, eğitim için ayrılan kaynakları verimli bir biçimde kullanmak, eğitimden en üst düzeyde yarar elde etmek, eğitim sisteminin etkililiğini sağlamaktır. Eğitim sistemi toplumdaki üretim sistemi için gerekli nicelikte ve nitelikte beşeri sermaye yetiştirir, bu sermayenin üretimde nasıl kullanıldığını izler, teknolojinin gelişmesi için gerekli bilgileri üretir (Gümüş ve Şişman, 2012: 148).

İktisat ve eğitim literatüründe eğitim planlaması ile iktisadî planlamanın, kalkınmanın birbirini tamamlayan iki ögesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu iki yaklaşımı birleştiren ortak nokta ise “beşeri sermaye planlaması”dır. Beşeri sermaye gereksinimlerini belirlemek, ekonomik planlamanın yeni bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Eğitim sistemini, ekonomideki dönüşümlerle bir bütünlük içinde yeniden tasarlamak çok önemlidir. Bunu gerçekleştirmek için eğitim sisteminin yapısında, yöntemlerinde ve içeriğinde önemli değişiklikler gerektirmektedir (Karakütük, 2012: 21-23). Ekonomik ve toplumsal kalkınma sürecinde eğitim planlaması bir girdiği olarak gören model ve yaklaşımlar söz konusudur. Bu kapsam beşeri sermaye yetiştirilmesinde sürdürülebilir stratejiler için her ülkenin kendine has politikaları ve hedefleri vardır. Ancak genel olarak eğitim planlaması yoluyla beşeri sermaye üretiminde yapılan planlamalarda toplumsal istem, maliyet-yarar, maliyet-etkililik, sentetik, girdi-çıktı, doğrusal programlama, uluslararası karşılaştırmalar ve stratejik planlama başlıkları altında ele alındığı görülmektedir. Bunları kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür (Karakütük, 2012);

1. Beşeri sermaye gereksinimi yaklaşımı; eğitim sistemi ekonomik sistemin gereksinim duyduğu nitelikte ve nicelikte beşeri sermaye yetiştirmekle sorumludur. Bu yaklaşımda ekonominin gereksinim duyduğu beşeri sermaye yetiştirilmeye çalışılır.

2. Toplumsal istem yaklaşımı; bireysel eğitim gereksinimleri dikkate alınır. Bu gereksinimlerin karşılanmasına yönelik eğitimler planlanır.

3. Girdi-çıktı yaklaşımı; eğitim bir üretim süreci olarak kabul edilir. Eğitimin girdi ve çıktıları çözümlenmeye tabi tutulur. Eğitim süreci sonunda girdi ile çıktı arasındaki ilişki incelenir.

4. Maliyet-yarar yaklaşımı; en az maliyetle en çok yararı elde etmeyi amaçlayan yatırım değerlendirme biçimidir. Eğitim yatırımlarına karar verilirken bu modelden yararlanılır.

5. Maliyet-etkililik yaklaşımı; aynı amacı gerçekleştirebilecek farklı maliyetleri olan seçeneklerden hangisinin daha iyi sonuç vereceğinin değerlendirilerek karar verilmesidir.

6. Sentetik yaklaşım; beşeri sermaye gereksinimi ile maliyet-yarar modelinin birlikte kullanıldığı yaklaşımdır.

7. Doğrusal programlama yaklaşımı; amaç doğrultusunda kısıtlı kaynakların en uygun dağılımını öngören matematiksel bir modelledir.

8. Uluslararası karşılaştırmalar yaklaşımı; beşeri sermaye gereksinimini uluslararası verilere dayalı olarak belirleyen yaklaşımdır. Eğitim istatistiklerinde az gelişmiş ülke verileri gelişmiş ülke verileriyle karşılaştırılarak planlamaya yön verilir.

9. Stratejik planlama yaklaşımı; kamu eğitim örgütlerinin özel işletmeler gibi uzak hedefler belirleyerek, kaynakların daha etkin kullanıldığı, açık, şeffaf, hesap verilebilir, müşteri memnuniyeti, dış çevreye uyum gibi ilkeler doğrultusunda yapılan plan uygulamasıdır.

“Eğitim planları nasıl yapılmalıdır?” sorusunun cevabı olarak Coombs (1973) eğitim planlaması tekniğine yönelik yaptığı çalışmalarda; eğitim sisteminin toplum ile ekonomi ile ilişkilerinin dikkate alınarak makro düzeyde planlanması gerektiğini, eğitimin kendi iç düzenlemeleri açısından ise mikro düzeyde planlanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu kapsamda şunları ileri sürmektedir (Yıldız, 2016: 44);

- Eğitimin amaçları, toplumun gereksinim ve amaçları ile bütünleştirilmelidir.
- Eğitim sisteminin başarısı, belirlenen hedeflere ulaşma derecesi ile ölçülmelidir.
- Eğitimin çok boyutluluğu dikkate alınarak, eğitim uygulamalarına sistem bütünlüğü içinde yaklaşılmalıdır.
- Yöneylem araştırması, program bütçe, maliyet yarar analizi, PERT tekniği kullanılmalıdır.

- Sistemin geliştirilmesine yönelik daha fazla kaynak aktarılmalı, eğitim sistemi uzun dönemli ve geniş bir perspektif ile ele alınmalıdır.
- Hazırlanacak plan eğitim sisteminin tümünü kapsamalı ve genel kalkınma planıyla uyumlu olmalıdır.
- Eğitim planlaması, eğitim yönetiminin önemli bir parçasıdır. Bundan dolayı eğitim planlaması yalnızca nicel gelişme ile değil nitel gelişme ile de ilgilenmelidir

3.2. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE YAPARAK ÖĞRENME

Yaratıcı düşünceye sahip bir insan, yeniliğin en önemli kaynağıdır ve yenilik de kalkınmanın önemli unsurlarından birisidir. Bu düşünce, herhangi bir örgüt yapısından ya da AR-GE denetim sürecinden çok daha fazla bir şekilde yenilik adımlarını hızlandırır. Başarılı yenilik, insanın ürünüdür Dolayısıyla işin başlangıcı, işlerin daha iyi, daha farklı ya da daha etkili bir biçimde yapılması için yaratıcı yollar arayan, başkalarının kendi ürünlerini nasıl kullanabilecekleri konusunda kafa yoran insanlara dayanır. İnsan faktörünün en önemli unsur olarak ele alınması durumunda eğitim ve kültür olgularının yenilik üzerindeki etkisinden bahsetmek yerinde olacaktır (Yılmaz, 2003: 11).

Yaparak öğrenmesine fırsat verilen ve bu amaçla alt yapı olanakları tahsis edilen yaratıcı insanların yetenekleri etkin bir eğitimle açığa çıkarılacak ve bunun sonucunda da yenilikler ortaya çıkacaktır. Bireyin bu özelliğini kullanması okul yaşamındaki eğitimle sağlanabileceği gibi iş yaşamındaki eğitimle de sağlanabilir. Tüm yenilik türlerinin pazara sunulmasının ardında yatan bu güçlü etken, bilhassa daha önce de belirttiğimiz gibi hizmet yeniliğinde (hizmet sektöründe) önemli rol oynar. Yeniliğin altında yatan en önemli öge yaratıcı eğitim olarak karşımıza çıkıyor. Ezbere değil, deneye dayalı bir eğitim ve öğretim, öğrencileri araştırmaya teşvik eden, projelere dayalı bir sistem, yeniliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Yeniliğin kabulünü ve yayılma hızını etkileyen en önemli unsurlardan birisi kültürdür. Farklı özelliklere sahip kültürlerde yayılım farklı olacaktır. Ancak yenilikçilik için en önemli olan şey onun bir tür toplumsal kültürü haline getirilmesidir. Yenilikçilik kültürü, doğal olarak yeni iş kurma isteği olarak girişimcilikle doğrudan bağlantılıdır (Elçi, 2007: 10-11; Örucü vd., 2011: 65).

- Yapararak öğrenmenin temel sonuçları eğitimde kalıcılığı sağlamak olup bir sonraki ve genel sonuç ise inovasyon yani yenilikçiliktir denilebilir. Yenilikçiliği destekleyen sistemi temel özellikleri şu şekilde olmalıdır;

- Yeniliği tepe yönetiminden itibaren başlatmak, politikaları ve kendine hizmet eden davranışları elimine etmek ve bunlar yerine güven ve dürüstlüğü yerleştirmek,

- Ayıplama ve cezalandırma korkusunu elimine etmek ve bunlar yerine karşılıklı desteği yerleştirmek, açık, yaratıcı tartışmaları teşvik etmek, fikirlerin dinleneceği ve patronlar tarafından engellenmeyeceği bir ortam oluşturmak,

- Gruplar arasında yaratıcı bir işbirliği geliştirmek, tüketicinin isteklerini göz önünde bulundurmak, yenilik personelinin örgüt kültürü hakkında gerçekten ne düşündüğünü öğrenmek için bir araştırma yapmak.

Genel olarak, bilim ve teknoloji, yaşam kalitesinin yükseltilmesi, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma gibi sosyo-ekonomik hedeflere ulaşmada artık stratejik önem arz etmektedir. Beşeri sermaye amaçlı sosyal politikaların gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde önem kazanması, eğitim ve sağlık gibi insan sermayesi ağırlıklı yatırımları ön plana çıkarmıştır. Ülkeler arası refah farkını, insani kalkınma endeksleri ile göstermeden önce, sosyo- ekonomik gelişmişlik göstergelerinin ortaya konması, aynı zamanda fiziki sermaye ile insan sermayesinin bir bütünlük içerisinde kalkınma sürecini belirlemesi yönünden önem kazanmaktadır (Uzkurt ve Demirci, 2011: 24; Altunç, 2012: 33).

Kalkınma sürecinde önem arz eden teknolojik gelişmeler, yapısal öze inildiğinde, sosyoekonomik yapıyla olan etkileşim açısından başlıca iki ana grup altında toplanabilmektedir. Birincisi, yaparken veya kullanırken öğrenmeden kaynaklanan ve sürekli olarak geliştirilen, ancak makroekonomik yapıda ve sosyal yapılaşmada bir değişiklik meydana getirmeyen sıçrama yenilikleridir. İkinci grup yenilikler ise köktenci yenilikler olup, ekonominin belli bir kesiminde bazı sınırlı değişikliklere neden olan yapısal olgulardır. Gerek birinci gerekse ikinci grupta, teknik ve ekonomik olarak ilişkili bir dizi yeniliğin bir araya gelmesi ile ekonomik ve sosyal yapılaşmada önemli değişikliklere neden olan geniş kapsamlı, jenerik teknolojiler oluşur. Jenerik teknolojiler, ekonomik faaliyet alanlarını bütünüyle değişime uğratma ve hatta daha önce var olmayan yeni ekonomik faaliyet alanları yaratma yeteneğini içeren teknolojilerdir. Bu bağlamda, bilim ve teknolojiyi hızla ekonomik ve toplumsal bir

faydaya dönüştürme yeteneği olarak tanımlanan inovasyon kavramı ile kalkınma kavramı arasındaki nedensellik ilişkisi daha da önem kazanmaktadır (Özkan, 2006: 23-25; Aktan ve Vural, 2013: 9-13).

Teknolojinin ve teknolojiyi yönlendiren insan faktörünün kalkınma sürecindeki rolü, teknolojiyi dışsal bir faktör olarak gören ve daha çok fiziki sermayenin yönlendirilmesine dayalı geleneksel yaklaşımların önemini azaltmıştır. Bunun yerine, insan faktörünü kalkınmanın merkezinde gören, teknolojiyi ekonomi içi bir faktör olarak niteleyen ve kalkınma sorunlarını, nedensellik ilişkilerinin yol açtığı kümülatif bir süreç olarak değerlendiren yenilikçi kalkınma yaklaşımları daha açıklayıcı olmaktadır.

Yeni büyüme modelleri, teknolojik bilginin geliştirilmesi sırasında önemli dışsallıklar olacağı, yenilik sürecindeki bu dışsallıkların modeldeki diğer bir faktör olan ölçeğe göre artan getirinin toplam üretim fonksiyonundaki varlığını göstermektedir. Yeni teori, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalayabilmeleri için aktif politikalar uygulamalarını ve bu anlamda öğrenme potansiyeli yüksek, beşeri sermaye yoğun sektörlere yönelmesini savunmaktadır. Bu anlamda, teknolojik yenilikleri, bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeleri insani kalkınma doğrultusunda yönlendirmek için yeni kamu politikaları oluşturulmalıdır.

3.3. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE KURUMSAL ALT YAPININ OLUŞTURULMASI

Günümüz dünyasında, ekonomi ve teknoloji alanında yaşanan hızlı gelişmeler, yeni meslekler ve uzmanlık alanlarını ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte nitelikli işgücüne olan ihtiyacın giderek artmasına, gelişmiş ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin mevcut işgücü potansiyellerini mesleki ve teknik eğitim uygulamaları ile yeniden reform etmeleri gerekliliğini doğurmuştur. Hali hazırda gelişmiş ülkelerdeki beşeri sermaye stoku, mesleki eğitim açısından oturmuş bir sistem tarafından üretilmekte olup, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerin beşeri sermaye yapılarına göre mesleki ve teknik eğitime ulaşma konusunda daha avantajlı bir konuma sahiptirler. Çünkü gelişmiş olan ülkeler beşeri sermaye üretiminde aynı zamanda sürdürülebilir çözümler ortaya koyabilirken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, bu bütünleşmeyi tam olarak sağlayamamış ya da altyapı sistemleri çağın gerektirdiği bilgi ve teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmıştır. Bu da gelişmekte olan ülkelerin yeterli ekonomik

büyüme sağlanamamasına özellikle de kalkınma ve refah seviyesi olarak gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmasının en önemli sebeplerinden biri olarak dikkat çekmektedir (2023 Eğitim Vizyonu, 2018; Koç, 2019: 14; Ertürk, 2020: 322).

Beşeri sermayenin geliştirilmesinde kurumsal alt yapının oluşturulması konusu ve problemi pek çok bilim dalında onlarca yıldır tartışılmaktadır. Ülkelerin ve genel olarak günümüz bilgi toplumunun gereksinim duyduğu insan kaynağının nitelikleri sürekli değişmekle birlikte bilgiye dayalı işlev her zaman başlıca öneme sahiptir. Bunun içinde altyapı çalışmalarında öncelikle konusunda uzman uluslararası kurumların günümüz insanının kazanması gereken becerilerin neler olduğunu ve nasıl sınıflandırdığının ortaya konulması gerekmektedir. Bu yapı Tablo 31’de gösterilmiştir.

Tablo 31. Kurumlarda Göre 21. Yüzyıl Becerileri Sınıflaması

P21	EnGauge	ATCS
Öğrenme ve Yenilik Becerileri	Keşfedici Düşünme	Düşünme Yolları
Eleştirel Düşünme ve Problem Çözme	Uyumluluk, Karmaşıklık Yönetimi ve Öz Yönetim	Yaratıcılık ve Yenilik
Yaratıcılık ve Yenilik	Meraklılık, Yaratıcılık ve Risk Alma	Eleştirel Düşünme, Problem Çözme, Karar Verme
İletişim ve İş Birliği	Üst Düzey Düşünme ve Mantık Yürütme	3. Liderliği Öğrenme, Üstbilgi
Bilgi, Medya ve Teknoloji Becerileri	Etkili İletişim	Çalışma Yolları
Bilgi Okuryazarlığı	Takım Ruhu, İş Birliği ve Kişiler Arası Yetenekler	İletişim
Medya Okuryazarlığı	Kişisel, Sosyal ve Yurttaş Sorumluluk	İş Birliği (Takım Çalışması)
Teknoloji Okuryazarlığı	İnteraktif İletişim	Çalışma Araçları
Yaşam ve Kariyer Becerileri	Dijital Çağ Okuryazarlığı	Bilgi Okuryazarlığı
Esneklik ve Uyum	Temel, Bilimsel, Ekonomik ve Teknoloji Okuryazarlığı	Bilgi ve İletişim Teknolojileri (ICT) Okuryazarlığı
Girişimcilik ve Öz Yönetim	Görsel ve Bilgi Okuryazarlığı	Dünyada Yaşam
Sosyal ve Kültürler Arası Beceriler	Çok Kültürlülük Okuryazarlığı ve Küresel Farkındalık	Yerel ve Küresel Vatandaşlık
Üretkenlik ve Sorumluluk	Yüksek Üretkenlik	Yaşam ve Kariyer
Liderlik ve Sorumluluk	Sonuçları Yönetme, Planlama ve Öncelik Verme	Bireysel ve Sosyal Sorumluluk
ISTE	AB	OECD
Yaratıcılık ve Yenilik	Öğrenmeyi, Öğrenmek, İletişim	Fleterojen Gruplarla Etkileşim
Yaratıcı Düşünme, Bilgi İnşası, Ürün Geliştirme ve Teknoloji Kullanma Süreçleri	İletişim	Başkalarıyla İyi İlişkiler
Eleştirel Düşünme, Problem Çözme ve Karar Verme	Anadilde İletişim	İş Birliği ve Takımla Çalışma
İletişim ve İş Birliği	Yabancı Dilde İletişim	Çatışma Çözme ve Yönetme

Tablo 31 (Devam). Kurumlarda Göre 21. Yüzyıl Becerileri Sınıflaması

P21	EnGauge	ATCS
Öğrencilerin İş Birliği İçinde Çalışması ve İletişim Kurması için Dijital Medya ve Ortamların Kullanılması	Dijital Yetenekler	Araçların İnteraktif Kullanımı
Teknoloji İşlemleri ve Kavramları	Kültürel Farkındalık ve İfade	Dilin, Sembollerin ve Yazının İnteraktif Kullanımı
Teknoloji Kavramlarını, Sistemlerini ve İşlemlerini Anlama	Sosyal ve Yurttaşlıkla İlgili Yetkinlik	Bilgi ve Bilimin İnteraktif Kullanımı
Araştırma ve Bilgi Akışı	İnisiyatif ve Girişimcilik Flissi	Teknolojinin İnteraktif Kullanımı
Dijital Araçlarla Bilginin Toplanması, Kullanımı ve Değerlendirilmesi	Bağımsız-Özerk Davranma	“Büyük Resim” İçinde Davranma
Dijital Vatandaşlık		Yaşam Planları ve Kişisel Projeler Oluşturma ve Yönetme
Teknolojiyle İlgili Toplumsal ve Kültürel Sorunları Anlama		Haklarını Savunmak, Öne Sürmek

Kaynak: Hamarat (2019: 9).

Tablo 31’de görüldüğü üzere günümüzde nitelikli insan kaynağı denildiğinde bütünleşik ve çok boyutlu bir kavramsal olgudan söz edilmektedir. Bu nedenle mesleki ve teknik eğitim konusunda geniş açılı bir bakış ortaya konularak alt yapı strateji, plan ve gelişmelerinde bunların dikkate alınması gerektiği ifade edilebilir.

Altyapı konusunda daha önce de ifade edildiği üzere mesleki ve teknik eğitime özel bir önem verilmesi gerektiği ifade edilebilir. Zira mesleki ve teknik eğitim ekonominin ve kalkınmanın hızlandırıcısı konumunda yer alarak beşeri sermayenin etkin kullanılmasında önemli bir role sahiptir. Bu noktada ekonomik büyüme ve kalkınmanın farkını açıklamakta fayda var. Bir ülkenin teknolojik altyapısı ne kadar gelişmiş olursa olsun, bu altyapıyı verimli bir şekilde kullanarak üretim yapacak işgücünden yoksun ise çok bir anlam ifade etmemektedir. Gelişmiş ülkeler beşeri sermaye, teknoloji, nitelikli işgücünü başarılı bir şekilde bir araya getirerek küresel ölçekte markalar yaratmış ve dünya ekonomisinde söz sahibi bir konuma ulaşmışlardır. 21.yüzyılda dünyada güçlü devlet demek sadece siyasi ve askeri güç olmaktan çıkıp aynı zamanda güçlü marka yaratmış devlet anlamına gelmektedir. Her yerde talep gören, siyasi ve ekonomik duvarları aşmış ürünler, gelişmiş ülkelerin kalkınmasının lokomotif konumundadır. Gelişmiş ülkelerin bu başarısının kaynağı, mesleki eğitim uygulamalarıyla nitelikli işgücü yetiştirerek bunu teknolojik altyapı ve inovasyon ile başarılı bir şekilde harmanlamalarına borçludurlar (Demir ve Şen, 2009: 41; Çelebi ve Gökmen, 2014: 142-143).

3.4. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE ARGE VE TEKNOLOJİ KONUSUNDA YAPILABİLECEKLER

Ar-ge yatırımları ile görece yüksek gelir ve büyüme ile sonuçlanacak yeni ürün ya da süreçler keşfedilebilmekte; ülkelerin teknoloji kabiliyet ve kapasiteleri yükselmektedir. Örneğin ar-ge harcamalarının sosyal getiri oranının, fiziki yatırımlarinkinden çok daha fazladır (Bayraktutan ve Kethudaoğlu, 2018: 684).

Ar-Ge ile beşeri sermaye arasındaki ilişkinin göstergesi olarak patent başvuruları önem arz etmektedir (Göçer, Alataş ve Peker, 2016: 155). Ülkelerin Ar-Ge politikalarını belirleyen ve bu konuda karşılaştırma yapılmasını kolaylaştıran istatistik başlıklarından bir diğer önemli başlık ise ülkelerin sahip olduğu patent sayılarıdır. Ülkelerin ve şirketlerin bilimsel ve teknolojik alalardaki gelişmişlik düzeyini gösteren en önemli göstergelerden biri de patentlerdir. Ar-Ge yatırımlarını somut olarak gösterildiği sonuçlar arsında yer almaktadır. Patent başvuruları ve alınan patentler, ülkelerin hem iktisadi alanlarda hem de Ar-Ge yatırımları noktasında hedeflerine ulaşmaya başladığının ya da ulaştığının göstergesi olmaktadır. Patent, bilimsel ve teknolojik alanlarda yapılan buluş ve icatların fikri mülkiyet haklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla patent almak için yapılan başvurular da bazı kriterler aranmaktadır. Örneğin, yeni olmalı, ya da var olan bir teknolojiye yeni bir adım getirmeli ve uygulamada kullanılmasının olması gerekmektedir. Patenler, verildiklerinden itibaren, 20 yıla kadar sınırlı bir süre için geçerli olmaktadır (Huyut, 2019: 79).

Yeni ürünlerin geliştirilmesinde Ar-Ge yatırımları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin temel kaynağı olarak gösterilmektedir. Ülke ekonomilerinde yer alan Ar-Ge yatırımları, makro açıdan ülkelerin gelişmişlikleri ile bağlantılı olan teknoloji düzeyini etkilemekte, büyüme ve bölgesel kalkınmaya da pozitif etkisi olmaktadır. Mikro açıdan ise başarısını ve rekabet gücünü arttırmak isteyen firma, performansını arttıracak yeniliklerin yapılmasında önemli bir etken olarak görmektedir (Korkmaz, 2010: 3321).

Ar-Ge yatırımlarına gelişmiş ülkelerde bütçelerinden daha fazla pay ayrılmaktadır. Ülkeler rekabet gücünü üst seviyelere taşıyabilmek için hızla değişen teknolojiyi takip etmektedir. Teknolojik olarak geliştirilmiş ürünler üreten ülkeler, rekabet üstünlüğü elde ettiği için üretim seviyesi yüksek ve kaliteli ürünlerin üretimi

yönünde daha başarılı olmaktadırlar. Aynı zamanda Ar-Ge yatırımları, yenilikçi araştırmalara da kaynaklık etmektedir (Güzel, 2009: 34).

3.5. BEŞERİ SERMAYENİN GELİŞTİRİLMESİNDE KURUMSAL ALT YAPININ OLUŞTURULMASI

Kalkınmanın sadece fiziki üretim faktörleriyle yapılacak yatırımlarla sağlanması mümkün değildir. İnsana yönelik kaynakların geliştirilmesi için yapılacak yatırımların sosyal ve yapısal değişmeyi hızlandırıcı ve üretim düzeyini artırıcı önemli etkileri vardır. Eğitim ve sağlık gibi beşeri sermaye unsurlarının iktisadi kalkınmada temel güç olup, iyi eğitilmiş ve sağlıklı insan gücüne (beşeri sermayeye) sahip olan ülkeler daha hızlı kalkınmaktadır. Güney Kore, Japonya ve Almanya bunun en iyi örnekleri oluşturmaktadır. Günümüzde fakirlik kısır döngüsünün kırılması için eğitim ve sağlık düzeyinin yükseltilmesi zorunlu bir gereklilik arz etmektedir. İnsanın niteliklerini arttırmaya yönelik yapılacak yatırımlar içerisinde en önemlisi olarak kabul edilen eğitim, iktisadi kalkınmayı belirleyen sosyo-ekonomik, politik ve kültürel gelişmeler, teknolojik gelişme ve uluslararası rekabet edebilirlik açısından da son derece önemlidir. Yapılan araştırmalar, uzun dönemde sağlık ve eğitime yapılan yatırımların geri dönüş hızının fiziksel sermayenin geri dönüş hızından daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Karataş ve Çankaya, 2010: 50).

İnsana yapılan yatırımları ifade eden ve genellikle eğitim ve sağlık ekseninde analizlere konu olan beşeri sermaye olgusu, ekonomik kalkınmanın önemli bir itici gücünü temsil etmektedir. İyi eğitilmiş, yetiştirilmiş ve sağlıklı bireylerden oluşan toplumlarda sosyo-kültürel gelişmenin ekonomik gelişmeyi beraberinde getirdiği, ekonomik gelişmenin de sarmal şeklinde tekrar sosyokültürel gelişmeye yol açtığını söylemek mümkündür (Özyakışır, 2011: 64). Bunun için de beşeri sermayenin geliştirilmesinde eğitim ve sağlık başta olmak üzere kamu politikalarının bu yönde oluşturulması gerekmektedir. Diğer yandan eğitimde fırsat eşitliği, kadınların beşeri sermaye sürecinden hakkaniyetle yararlanması süreçlerde gereken adımların atılması gerekmektedir.

SONUÇ

Geleneksel Solow (1956) ekonomik büyüme teorisi, insan sermayesinin rolünü açık bir şekilde ölçmemektedir. Bunun yerine artan sermaye kullanımının, emek-saat başına brüt çıktıdaki değişimin yüzde 12,5'ini açıkladığını, teknik değişkenin ise yüzde 87,5'inin 'artık' olduğunu ortaya koymaktadır. Daha sonra bu atıllık durumunun beşeri sermayeden ileri geldiği anlaşılmıştır. Bu nedenle kalkınma ve GSYİH büyümesini açıklamada bir regresör olarak beşeri sermayeyi Solow modelleri geliştirme yoluna gitmişlerdir.

Gelişmekte olan ülkelerdeki eğitim ve beşeri sermaye politikalarının gelişmesinde bütçe tahsisleri bağlamında önemlidir. Bu kapsamda geleneksel modeller Romer (1990), Barro ve Sala-i-Martin (1995), Knight, Loyaza ve Villanueva (1993), Benhabib ve Spiegel (1994) ve Lucas (2002) gibi kuramcılar tarafından geliştirilmiştir. Çeşitli verileri, standart tahmin ve çıkarım tekniklerini kullanan bu yazarlar, beşeri sermayeyi istatistiksel olarak değil niteliksel olarak önemli bulmaktadır. Ancak beşeri sermaye konusunda istatistik ve belli başlı standart referanslara da gereksinim olduğunda bu konuda temel bazı değişkenler geliştirilmiştir. Örneğin Barro ve Lee (1993), 129 ülke için 25 yaş ve üstü yetişkinlerin eğitim sürelerine dayalı bir beşeri sermaye ölçümü oluşturmuştur. Barro ve Lee (1994, 1996) veya Caselli, Esquivei ve Lefort (1996) ise beşeri sermaye değişkeninin yerel-ulusal bazda kendine has bir anlamı olduğunu bundan dolayı da benzersiz olduğunu ifade etmişlerdir.

Mankiw, Romer ve Weil'e (WRM) (1992) göre özellikle gelişmekte olan ülkeler için, insan sermayesine yatırım, daha açık bir ticaret ortamı ve daha iyi bir kamu altyapısı mevcut olduğunda nicel olarak daha önemli hale gelmektedir. Bununla birlikte, Temple (1998), MRW'nin elde ettiği sonuçlarına sağlamlık testleri uyguladıklarında ise beşeri sermayenin ekonomik büyüme gibi konularda birincil etkili olmadığını ancak kalkınma için önemli olduğunu tespit etmişlerdir. Örneğin Judson (1998) bir ülke için mevcut eğitim yatırım ve harcamalarının verimliliğini araştırdığı çalışmasında; beşeri sermayenin sermaye birikimi ve GSYİH büyümesindeki korelasyonda yetersiz kaynak tahsis eden ülkelerde beşeri sermaye ve GSYİH arasında ilişki olmadığını tespit etmiştir. Buna karşın eğitimde yeterli tahsis yapan ülkelerin ise GSYİH'si üzerinde beşeri sermayenin bir faktör haline geldiğini belirlemiştir.

Bu açıklamalar göre beşeri sermaye olgusunun GSYİH ve kalkınma üzerinde etkili olabilmesi için bu konularda yatırım, harcama ve politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan söz konusu sürecin istikrarlı ve sürdürülebilir olması durumunda beşeri sermaye ile bağlı diğer parametreler arasında anlamlı ve korelasyon ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle beşeri sermaye ölçümleri ile beşeri sermaye değişkenini regresör etkisi arasında bir ilişki aranacaksa öncelikle bu alanda tahsis, politika, değişim, yatırım vb. gibi unsurların aranması gerekmektedir. Beşeri sermaye kaynaklı verimliliği arttırmak için eğitim harcamalarına yönelik düzenli politikaların ve gelişmelerin uygulanması gerekmektedir. Gelişen eğitim kalitesi ile işgücüne dahil edilecek kitlenin yeni teknolojik gelişmelere ayak uydurması ve üretimde verimliliğe katkı sağlamaları sağlanacaktır. Bilgi ekonomisine en hızlı şekilde adapte olabilmek, eğitim harcamalarına yönelik yapılan artış ile doğru orantılıdır. Bu bağlamda örneğin Güney Kore son dönemlerin en hızlı parlayan ekonomisi olarak değerlendirildiğinde, istikrarlı ve başarılı beşeri sermaye yatırımları ile teknolojik ürünlerin icat edilmesi, geliştirilmesi ve yayılması konularında çok daha hızlı hareket ederek üretimde verimliliği arttırabilmektedir.

Eğitim odaklı beşeri sermaye üretiminde Türkiye’de 2023 Eğitim Vizyonu Belgesi ile son halini alan Hayat Boyu Öğrenme politika ve stratejisine önem verildiği görülmektedir. Bu kapsamda özellikle mesleki gelişime önem verilmektedir. Zira özellikle öğretmenlerin mesleki gelişimlerinde yol kat edilebilirse tüm toplumun da eğitim niteliğinin geliştirilebileceği düşüncesi ileri sürülmüştür. Bunun için ise beşeri sermayenin geliştirilmesinde eğitim planı uzmanları ve politika yapıcılarının bu süreçte nitelik artırıcı ve sürdürülebilir stratejiler izlemesi önerilebilir. Eğer eğitim niteliği artırılışa bağlı değişkenler olarak sağlık, ekonomik büyüme, refah vb. gibi kalkınma bileşenlerinde ivme elde edilebileceği önermesi ileri sürülebilir. Bununla birlikte eğitim ve istihdamda paralellik sağlandığında ise sosyal ve psikolojik bakımından bütünleşik bir iyileşme de elde edilmesi mümkündür.

Birçok araştırmada ortaya konulduğu üzere eğitim olgusu merkeze alındığında buna bağlı olarak kalkınma göstergelerinde iyileşme olduğu bundan dolayı kalkınmanın eğitimden geçtiği ileri sürülmektedir. Diğer yandan toplumların en değerli varlıkları ve kaynakları günümüz itibarıyla insan ya da beşeri sermayedir. Bu açıdan bakıldığında öncelikle eğitim planlarından beşeri sermayenin geliştirilmesine odaklanması gerekmektedir. Zira kalkınma ile eğitim arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda,

eğitimin bireye kazandırdığı bilgi, beceri ve tutumun, hem bireyin hem ülkenin gelirini artırdığı, böylece ekonomide verimlilik sağlandığını ortaya koymaktadır.

Eğitim sisteminin kuramlarında ve eğitim sistemi genel ve mesleki özelliklerin amaçlı bir şekilde verilmesiyle güçlü bir beşeri sermaye yapısı oluşturulabilmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise eğitimde beşeri sermaye odaklı planların yapılması gerekmektedir. Eğitimin kalkınmada sürecindeki girdileri sayısız olmakla birlikte; eğitim ile teknik, sağlık, sosyal vb. alanlarda nitelikli insan kaynağı yetiştirilebildiğinden bu kaynak ise toplumsal ve makro bazda refahı yükselmesinde temel aktör durumunda olacaktır. Bu nedenle ulusal stratejilerde önceliğinin eğitim planlamalarına verilmesi gerekmektedir.

Yaparak öğrenmesine fırsat verilen ve bu amaçla alt yapı olanakları tahsis edilen yaratıcı insanların yetenekleri etkin bir eğitimle açığa çıkarılacak ve bunun sonucunda da yenilikler ortaya çıkacaktır. Bireyin bu özelliğini kullanması okul yaşamındaki eğitimle sağlanabileceği gibi iş yaşamındaki eğitimle de sağlanabilir. Tüm yenilik türlerinin pazara sunulmasının ardında yatan bu güçlü etken, bilhassa daha önce de belirttiğimiz gibi hizmet yeniliğinde (hizmet sektöründe) önemli rol oynar. Yeniliğin altında yatan en önemli öge yaratıcı eğitim olarak karşımıza çıkıyor. Ezbere değil, deneye dayalı bir eğitim ve öğretim, öğrencileri araştırmaya teşvik eden, projelere dayalı bir sistem, yeniliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Günümüzde ekonomik kalkınma anlayışı, ülkelerin fiziki sermaye oranlarının nicel büyüklüklerini aşarak insan merkezli olmaya yönelmiş ve toplumdaki bireylerin, katıldıkları üretim süreciyle ilgili olarak, hem sahip oldukları her türlü bilgi, beceri, yetenek ve tecrübeleri ile kişisel davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi hem de bedensel ve zihinsel sağlığı ve sağlamlığı ifade eden bir olgu haline gelmiştir. Nitekim beşeri sermayenin önemli unsurlarından biri olan sağlık ise bireylerin ve toplumun fiziksel ve ruhsal iyi oluşları olarak kabul edilebilir. Sağlık hizmetleri ise devletlerin izledikleri politikalara göre kamusal, özel ve karma sistemler yapıları altında verilebilmektedir Yapısı ve niteliği bakımından sağlık hizmetleri, kesintiye uğramayan, sürekli gereksinim duyulan çok yönlü bir sistemdir. Sağlık sisteminin kurulması, işlerliğinin sağlanması ve etkili olarak hizmette kalabilmesi için yatırımların yapılması, bu yatırımlar için de harcamaların yapılması gerekmektedir.

Türkiye’de sağlığının finansmanında devlet ağırlıklı bir sistem uygulanmaktadır. Türk sağlık sisteminin finansman yönteminde “Yeni Finansman Modeli; TİG (Teşhisle İlişkili Gruplar) Sistemi” adıyla bir metot kullanılmaktadır. Sağlık Bakanlığına bağlı olan hastanelere, verdikleri hizmetler karşılığında bütçeden verilen paralar konusunda 2010 yılı Kasım ayından itibaren yeni bir döneme girilmiştir. Gelişmiş ülkelerde uygulanan Teşhisle İlişkili Gruplar (TİG) ödeme modeli, dünyadaki örneklerine ek olarak Branş Bazlı Ayaktan Gruplar” (BBaG)’da dahil edilmiştir. Bu bakımdan ülkemizdeki sistem genişletilmiş bir model olarak TİG + BBaG entegre sistem halindedir ve artık hastanelerin finanse edilmesinde esas itibariyle kullanılan Sağlık Uygulama Tebliği (SUT)’nin yerine geliştirilmiştir. TİG ile karmaşık ve eş güdümlü olmayan sağlık hizmetlerinin maliyetini anlamak, doğru ve hakkaniyet ilkesine uygun finanse edebilmek için geliştirilmiş bir yöntemdir.

Kalkınmanın başarılı ve sürdürülebilir olarak gerçekleştirilmesinde ulusal düzeyde makro adımların atılması gerekmektedir. Bu adımlar içerisinde nelerin olacağı ise uluslararası kurumlarca Beşeri Sermaye Endeksi ve İnsani Gelişme Endeksi gibi raporlarda ayrıntılı olarak ortaya konulmaktadır. Söz konusu çalışmalarda yer alan ana boyutlar ile bunlara ilişkin alt maddelerde elde edilecek bütünleşik ilerlemeler toplamda kalkınmayı sağlayabilecektir. Kalkınmaya bir anlamda tüm toplumu kapsayacak şekilde eğitim, sağlık, gelir, adalet, kamu hizmetleri vb. gibi süreçlerdeki iyileşmeler olarak kabul edildiğinde “tüm insanların yaşam kalitesinde zamanla gerçekleşen bir iyileşme süreci” olarak ifade edilebilir. Bunun için politika yapıcılarla birlikte sivil toplum kurumlarının da kalkınma konularında daha yüksek derecede farkındalık göstermesi, diğer yandan niceliksel ilerlemeler yerine kalitatif unsurlara önem verilmesi gerekmektedir. Örneğin fiziki alt ve üst yapılar fiziksel ilerlemeleri göstermekte iken eğitimin niteliği, eğitimden istihdama geçiş, sağlıklı toplum, kriminal olaylar, gelir dağılımı, ekonomik büyüme ve istihdam oransallığı vb. niteliksel göstergelerdir. Bir örnek vererek sonuç cümlesi yerine şunları ifade etmek mümkündür; İkinci Dünya savaşı sonunda deyim yerindeyse topraklarında “taş üstünde taş kalmayan” Almanya, savaşı müteakiben acil önceliğini eğitim ve beşeri sermayeye vermiştir. Beşeri sermaye geliştikçe fiziki alt-üst yapı, üretim, büyüme ve diğer kalkınma göstergelerinde ilerlemeler kat edilmiştir. Benze şekilde kalkınma göstergelerinde her zaman zirvede olan Norveç, Danimarka ve İsviçre gibi ülkelerin de öncelikle eğitim alanından başlamak üzere kalkınma programları geliştirdikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adda, J. (2007). *Ekonominin Küreselleşmesi*, (Çev. S. İnceci), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Adıgüzel, M. (2006). *Kalkınma ve Kalkınma Bankacılığı*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Afzal, M., M. S. Farooq, H. K. Akmad, I. Begum ve M. A. Quddus (2010). Relationship Between School Education and Economic Growth in Pakistan: ARDL Bounds Testing Approach To Cointegration, *Pakistan Economic And Social Review*, 48(1), 39-60.
- Akça, F. (2014). *Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Akçacı, T. (2013). Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi, *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(5), 67-79.
- Akıncı, A. (2015). *Küresel Krizde Maliye Politikasının Etkinliği: Türkiye Uygulaması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Aksu, L. (2016). Türkiye'de Beşeri Sermayenin Önemi: İktisadi Büyüme ile İlişkisi, Sosyal ve Stratejik Analizi, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 68-129.
- Aktan, C. C. ve İstiklal Vural. İ. (2016). Bilgi Toplumu, Yeni Temel Teknolojiler ve Yeni Ekonomi, *Yeni Türkiye*, 88(1), (Bilim ve Teknoloji Özel Sayısı), 1-37.
- Aktuğ, S. (2008). Kavramsal Açından Ekonomik Büyüme Ekonomik Kalkınma ve Bölüşüm İlişkileri, *Online*. 11 Temmuz 2019, <https://kisi.deu.edu.tr/asuman.altay/KAVRAMSAL%20AÇIDAN%20EKONOMİK%20BÜYÜME%20EKONOMİK%20KALKINMA%20ve%20BÖLÜŞÜM%20İLİŞKİLERİ.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.19.2020).
- Alper, F. Ö. (2019). Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri: Yapısal Kırımlar Altında Türkiye Örneği, *Fiscaoeconomia*, 3,1, 202-227.
- Altay, A. (2005). *Türkiye'de Beşeri Sermayenin Karşılaştırmalı Analizi*, İzmir: Evren Yayıncılık.
- Altay, A. (2007). Bir Kamu Malı Olarak Sosyal Sermaye ve Yoksulluk İlişkisi, *Ege Akademik Bakış*, 7(1), 337-362.
- Altunç, Ö.F. (2012). *Kalkınmanın Sürdürülebilirliği ve İnsani Kalkınma İle İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arslan, G. E. (2013). Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 45-52.
- Arslan, M. L. (2011). Devletin İktisadi Büyümedeki Rolü, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 6(2), 160-175.
- Atik, H. (2005). *Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Atik, H. ve İlkay, Ç. (2019). Beşeri Sermaye İle Makro Ekonomik Ve Teknolojik Unsurların Uluslararası Rekabet Gücüne Etkisi, *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 54, 253-271.
- Aydın, A. (2015). *İnsani Kalkınma ve Eğitim İlişkisi: Türkiye ile OECD Ülkeleri Eğitim Verilerinin Karşılaştırması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Ayrançöl, Z. ve Tekdere, M. (2014). Türkiye ve OECD Ülkelerinde Yapılan Eğitim Harcamalarının Karşılaştırmalı Analizi, *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-30.
- Başkaya F. (1994). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

- Bayraktutan, Y. ve Kethudaoğlu, F. (2018). Ar-Ge Ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Oecd Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 679-694.
- Beljajewa, N. vd. (1976). Grafik ve Örneklerle Ekonomi Politik, (Çev. N. Dinçer), İstanbul, Bilim Yayınları.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, (3. Baskı), Trabzon, Derya Kitapevi.
- Bozkurt, Eda ve Yılmaz Toktaş (2018). Büyümenin Kaynakları Üzerine Bir Panel Veri Analizi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(4), 883-896.
- Bozkurt, K. ve Balmumcu, Ö. (2018). Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Panel Veri Analizi. *UIİİD-IJEAS*, (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı), 391-406.
- Bozkurt, S. (2009). *Türkiye’de Beşeri Sermaye İle Bölgesel Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Brauch, H. G. (2008). “Güvenliğin Yeniden Kavramsallaştırılması: Barış, Güvenlik, Kalkınma ve Çevre Kavramsal Dörtlüsü”, *Uluslararası İlişkiler*, 5(8), 1- 47.
- Cengiz, O. (2013). *Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Japonya Üzerine Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Ceylan, M. (2015). Öğretmenlere Yönelik Sürekli Mesleki Gelişim Etkinliklerinin Öğretmen Ve Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Göre İncelenmesi: Türkiye Ve İngiltere Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Chambers, N. ve Çifter, A. (2006). Beşeri Sermayenin Karşılaştırmalı Analizi, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 29, 51-63.
- Çakmak, E. ve Gümüş, S. (2004). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002), *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(1), 59-71.
- Çalışkan, Ş. (2007). Eğitimin Getirisi (Uşak İli Örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 12(2), 235-252.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2014). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21).
- Çankaya, E. (2009), *Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Çankaya, E. ve Karataş, M. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Çelebi, N. ve Gökmen, B. (2014). Vergi Gelirleri ve Eğitim Harcamaları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5): 141-164.
- Çelen, Ö. ve Demir, C. (2010). İşgücü Verimliliğini Etkileyen Faktörler: TSK Askeri Hastanelerinde Bir Uygulama, *Amme İdaresi Dergisi*, 43(4), 111-127.
- Çiftçi, M. (2008). Kalkınma Göstergesi Olarak Ortalama Yaşam Beklentisine Göre Türkiye’nin AB İçindeki Konumu: Kritikler ve Çok Değişkenli İstatistik Uygulamalar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (7), 51-87.
- Çolak, M. (2010). Eğitim ve Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi, *Kamu-İş*, 11(3), 109-125.
- Danışoğlu, F. (2015). *Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü, Türkiye’de Beşeri Sermayenin Profili Ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz: (1983-2013)*,

- (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Daşdemir, A. M. (2008). *AB Üyesi Ülkelerde Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Demir, E. ve Şen, H. Ş. (2009). Cumhuriyet Dönemi Mesleki ve Teknik Eğitim Reformları, *Ege Eğitim Dergisi*, 10(2): 39-58.
- Demir, M. (2011). Sağlık Bakanlığında Yeni Bir Adım, TİG, Medimagazin (On Line Sağlık Profesyonelleri Gazetesi). <https://www.medimagazin.com.tr/authors/mehmetdemir/tr-saglik-bakanligindan-yeni-bir-adim-tig-72-63-2636.html> (Erişim Tarihi: 20.11.2020).
- Demir, M. A. (2013). *Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye’de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Demir, O. (2002). Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyüme, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(1), 1-16.
- Doğan, E. M. ve Tatlı, H. (2014). İnsani Gelişme Ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye’nin Dünyadaki Yeri. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 28(1), 99 – 124.
- Dolun, L. ve Atık, A.H. (2006). *Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları*, (Uzmanlık Tezi). Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, Ankara.
- Durusu Çiftçi, D. (2019). *Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Genişletilmiş Solow Büyüme Modeli Denemesi Ve Ampirik Uygulama*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Dündar, S. ve Hesapçıoğlu, M. (2011). *Türkiye’de Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Postmodernizm*, Konya; Eğitim Akademi Yayınları.
- ED, (2019). 7 Main Characteristics of Less Developed Countries (LDCs), Economics Discussion, <https://www.economicdiscussion.net/economic-growth/7-main-characteristics-of-less-developed-countries-ldcs/14142>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- Elçi, Ş. (2007). *İnovasyon Kalkınmanın ve Rekabetin Anahtarı*. Ankara: Technopolis Group.
- Erbay, E. R. ve Özden, M. (2013). İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım, *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri*, 3, 1-25.
- Ercan, F. (2009). *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, 5. Basım, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ercan, N. Y. (2002). İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış, *Planlama Dergisi*, 129-138.
- Erdoğan, S. (2020). Türkiye’de Beşerî Sermaye Birikimi ve İktisadi Kalkınma İlişkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(4),1670-1685.
- Erol, D. E. (2011). İnsani Gelişme Yaklaşımı Doğrultusunda Beşeri Kalkınmanın Boyutları: Gelişmekte Olan Ülkeler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), 99-108.
- Ertürk, A. (2020). 2023 Eğitim Vizyonu: Sorunlara Çare Mi?. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 48: 321-345.
- Eser, E. ve Ekiz Gökmen, Ç. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Eser, Z. E. (2016). *Ekonomik Özgürlükler ve Kalkınma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

- Fırat, E., Ürün, E. ve Aydın, A. (2015). Kalkınma ve Eğitim İlişkisi: İnsani Gelişme Endeksine Göre Türkiye'nin Eğitim Düzeyinin Değerlendirilmesi. *International Conference on Eurasian Economies, SESSION 7E: Kalkınma II*, 876-883.
- Field, J. (2006). *Sosyal Sermaye*, (Çev: B. Bilgen ve B. Şen), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fischer, S., Dornbusch, R. ve Startz, R. (2007). *Makro İktisat*, (9. Baskı), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gençoğlu, P. (2006). *Ekonomik Gelişmede Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye: Ampirik Bir Analiz*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Göçer, İ., Alataş, S. ve Peker, O. (2016). Effects of R&D and Innovation on Income in EU Countries: New Generation Panel Cointegration and Casuality Analysis, *Theoretical and Applied Economics*, 5,4, 153-164.
- Gökçen, B. (2006). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişimdeki Rolü ve Önemi: Adana İline İlişkin Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gökçen, B. (2006). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişimdeki Rolü ve Önemi: Adana İline İlişkin Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gönel, F. D. (2013). *Kalkınma Ekonomisi*, (2. Basım), Ankara: Efil Yayınevi.
- Guskey, T. R. (2013). Does It Make a Difference? Evaluating Professional Development, https://pdo.ascd.org/LMSCourses/PD13OC010M/media/Leading_Prof_Learning_M6_Reading1.pdf, (Erişim Tarihi: 20.04.2020).
- Gülen, H. (2018). *İstihdam Edilmiş Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Gümüş:(2005). *Beşeri Sermaye ve Ekonomik Kalkınma: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Günel, D. (2006). *Beşeri Sermayenin Türkiye'de Bölgelerarası Ekonomik Kalkınma Açısından Önemi: Mankiw-Romer Weil Modeli Üzerine Ampirik Bir Çalışma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Güncör, C. (2017). Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 3(1), 14-32.
- Günsoy, B. (2007). *Değişen Dünya Koşullarında Kalkınma Plânlaması ve Türkiye'de Plânlama Uygulaması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Günsoy, G. (2005). İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşama Hakkı. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.
- Güzel, S. (2009). Ar-Ge Harcamaları ve Vergi Teşvikleri: Belirli Ülkeler Karşısında Türkiye'nin Durumu, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 29-48.
- Haliloğlu, A. (2011). *Türkiye'de İktisadi Büyüme ve İstihdam: 1980-2008*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Hamarat, E. (2019). 21. Yüzyıl Becerileri Odağında Türkiye'nin Eğitim Politikaları, *SETA Analiz*, 272: 5-24.
- Han, E. ve Kaya, A. (2006). *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*, (5. Baskı), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Huyut, Ü. (2019). *Ar-Ge Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İlkay, Ç. (2013). *Beşeri Sermaye Ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- İncekara, A. ve Tatoğlu, Y. F (2008). *Türkiye Ekonomisinde Son Yıllarda Yaşanan Yüksek Oranlı Büyüme Rakamlarının İç Piyasa Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, Türkiye Ekonomisi Yayınları.
- İsmayılov, A. (2007). *Az gelişmiş Ülkelerin İktisadi Kalkınma Sorunu: Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İzgi, B. B. ve Arslan, İ. (2008). Türkiye’de genç işsizliği, eğitim ve büyüme ilişkisi (1988-2008). *2. Ulusal İktisat Kongresi İzmir*, s. 1-11.
- Kandemir, O. (2011). Lewis Modeli ve Gelişmekte Olan Ülkeler: Türkiye İçin Bir Değerlendirme, *Akademik Bakış Dergisi*, 23, 1-18.
- Kar, M. ve Ağır, H. (2006). Türkiye’de Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi, 1926-1994, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11). 51-67
- Karaarslan, E. (2005). Kamu Kesimi Eğitim Harcamalarının Analizi, *Maliye Dergisi*, (149), 36-73.
- Karaçor, Z., Güvenek, B., Mirza, E. ve Öztürk, R. H. (2018). Hekimlerin İşgücü Verimliliğini Belirleyen Faktörler: Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi Örneği, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(Özel Sayı), 181-193.
- Karagül, M. (2002). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Karagül, M. (2003). Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (5), 79-90.
- Karagül, M. ve DüNDAR:(2006). Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12, 61-78.
- Karagül, M. ve Masca, M. (2005), Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme, *Ekonomik Sosyal Araştırma Dergisi*, (1), 37-52.
- Karahan, M. (2014). *Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İçin Türkiye Üzerine Bir Modelleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 29-55.
- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi SBE Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Karataş, M. ve Çankaya, E. (2011). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi, *Yönetim ve Ekonomi*, 18(1), 105-124.
- Karataş, M. ve Vatansver Deviren, N. (2005). Türkiye’nin İktisadi Gelişmesinin Beşeri Sermaye İçerikli Solow Modeli Açısından Bir Değerlendirmesi, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 20(233), 68-87.
- Kaya, Y. (2011). *Sosyal Sermaye Düzeyinin Belirlenmesi Ve Sosyal Sermaye Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Gönüllü Teşekküller Bağlamında Kayseri Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Kaynak, M. (2007). *Kalkınma İktisadi*, (2. Baskı), Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kaynak, M. (2011). *Ekonomik Kalkınma*, Ankara: Gazi Kitabevi.

- Kazgan, G. (2015). *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*, (6. Bs), İstanbul: Akdeniz Yayıncılık.
- Kelleci, M. A. (2003). *Bilgi Ekonomisi, İşgücü Piyasasının Temel Aktörleri ve Eşitsizlik: Eğilimler, Roller, Fırsatlar ve Riskler*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Keser, K. ve Gökmen, Ç. E. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler, *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 4-56.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 25(3-4), 125-153.
- Kılıç, R. (2001). İktisadi Açıdan Eğitim, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 1-15.
- Kibritçioğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, *Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi*, 53(1-4), 207-230.
- Kibritçioğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 207-230.
- Kirmanoglu, H. (2005). *Amartya Sen'in Özgürlük ve Kalkınma Üzerine Düşüncelerine Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları. İstanbul.
- Koç, A. (2013). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Maliye Dergisi*, 165, 241-258.
- Koç, B. (2019). *Alman Mesleki Eğitim Modelinin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Korkmaz, S. (2010). Türkiye de Ar-Ge Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Var Modeli İle Analizi, *Journal of Yaşar University*, 20(5), 3320-3330.
- Kucharčíková, A. (2011). Human Capital – Definitions and Approaches, *Human Resources Management & Ergonomics*, 5(2), 59-70.
- Kuyubaşı, U. (2009). *Beşeri Sermayeye Dayalı Ekonomik Büyüme ve Gemell'in Beşeri Sermaye Modeline Yönelik Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Kuzu, A. (2009). Öğretmen Yetiştirme Ve Mesleki Gelişimde Eylem Araştırması, *The Journal of International Social Research*, 2(6), 425-433.
- Lajugie, J. (1974). *Ekonomik Sistemler*, (Çev. N. ÖnoL), İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Lefilleul, J. N. ve Ilgar, R. (2011). Az Gelişmiş Ülkelerin Coğrafi Koşullarının Zorladığı Mekâna Bağlı Kalkınma Girişimleri, *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 35(2), 73-90.
- Mandel, E. ve Frank, A. G. (1995). *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler*, (2. Basım), (Çev. N. Saraçoğulu), İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Manga, M., Bal, H., Algan, N. ve Kandır, E. (2015). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 45-60.
- Mazgit, İ. (2002). “Bilgi Toplumu ve Sağlığın Artan Önemi”, *I. Ulusal Bilgi, Ekonomik ve Yönetim Kongresi Bildiri Kitabı*, İçinde ss.406-416, Hereke-İzmit, 10-11 Mayıs 2002.
- MEB (2018). 2023 Eğitim Vizyonu, http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

- Nişancı, M. vd. (2017). Kuznets Eğrisi ile Ekonomik ve Siyasal Liberalizasyon Uygulamaları Arasındaki İlişkiler, *International Conference on Eurasian Economies*, 1, 147-154.
- OECD, (1998). *Human Capital Investment- An International Comparison-*, Paris.
- OECD, (2020). Health Statistics, <https://www.oecd.org/health/health-statistics.htm>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).
- Oksay, S. (2005). *Kalkınmanın Finansmanı*, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Ovalı, S. (2014). Küresel Rekabet Gücü Açısından Türkiye'nin Konumu Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 13, 17-36.
- Önder, İ. (1998). "1961 Anayasasının Ekonomik Modeli", *27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, (Ed. S. Kili), içinde, ss. 85-105, İstanbul: Boyut Kitapları.
- Ören, K. (2007). Sosyal Sermayede Güven Unsuru ve İşgücü Performansına Etkisi, *Kamu-İş Dergisi*, 1(9) 71-90.
- Örücü, E., Kılıç, R. ve Savaş, A. (2011). Kobi'lerde İnovasyon Stratejileri ve İnovasyon Yapmayı Etkileyen Faktörler: Bir Uygulama. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 58-73.
- Özden, M. (2014). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma Olgusunda Dış Ticaretin Yeri Ve Önemi: Türkiye Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.
- Özel, A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özkan, F. (2006). *Küreselleşme Sürecinde Teknoloji Yönetimi ve Rekabet Ortamında Jantsa Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi Kalkınmada Eğitim Rolü, *Sosyoekonomi Dergisi*, 1, 27-44.
- Özütler, H. S. (2009). *Beşeri Sermaye ve Bilgi Ekonomisinin İktisadi Kalkınmadaki Önemi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özyakışır, D. (2011). Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 46-71.
- Özyurt, C. (2005). *Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma*, İstanbul: Açılım Kitap.
- Pamuk, M. ve Bektaş, H. (2014). Türkiye'de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Parasız, İ. (1998). *İktisadın ABC'si*, (3. Baskı), Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Parasız, İ. (2003). *Büyüme Teorileri*, (2.Baskı), Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Parasız, İ. (2003). *Makro Ekonomi Teori ve Politika*, (8. Baskı), Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Pehlivan, O. (2002). *Kamu Maliyesi*, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Pehlivan, O. (2005). *Kamu Maliyesi*, Trabzon: Derya Kitabevi.
- Pınar, A. (2012). *Maliye Politikası Teori ve Uygulama*, (5. Baskı), Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ramsey, F. P (1928). A Mathematical Theory of Saving, *Economic Journal*, 38 (152), 543-559.
- Robertson, R. (1999). *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, (Çev.,Ü. H. Yolsal), Ankara: Bilim Sanat Yayınları.

- Sağlık Bakanlığı, (2020). İstatistik Yıllıkları, <https://www.saglik.gov.tr/TR,11588/istatistik-yilliklari.html>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).
- Sarıgül, Ö. (2019). *Eğitim Harcamaları, Sağlık Harcamaları Ve Milli Gelir İlişkisi: Oecd Ülkeleri İçin Panel Bootstrap Modelleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Schultz, T. (1972). Human Capital: Policy Issues And Research Opportunities, *Nber Working Papers*, 6, 1-84.
- Schultz, T.W. (1993). The Economic Importance of Human Capital in Modernization, *Education Economics*, 1(1), 13-19.
- Seçer, B. (2009). İşgücü Piyasasında Sosyal Sermaye, *Kamu-İş Dergisi*, 3(10), 103-130.
- Selim, S., Purtaş, Y. ve Uysal, D. (2014). G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 93-102.
- Selim, S., Purtaş, Y. ve Uysal, D. (2014). G-20 Ülkelerinde Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2).
- Serin, N. (1979). *Eğitim Ekonomisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2006). *İktisat Biliminin Temelleri*, İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sezgin, Y. ve Bozdağlıoğlu, E. Y. (2017). Türkiye’de Beşeri Sermayenin Durumu (2005-2015), *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Solmaz, E. (2008). İktisadi Kalkınma Kuramlarının Yoksulluk Konusuna Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış, *Mevzuat Dergisi*, 132 (11), <https://www.mevzuatdergisi.com/2008/12a/01.htm>, (Erişim Tarihi: 19.11.2020).
- Songur, M. ve Saraç Elmas, F. (2017). Cobb-Douglas, CES, VES ve Translog Üretim Fonksiyonlarının Tahminleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Bulletin of Economic Theory*, 2(3), 235-278.
- Su, M. (2018). *Yeni Kalkınmacı Devlet Yaklaşımı ve Türkiye Ekonomisi İçin Gerekliliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Sülkü, S. N. ve Abdioğlu, Z. (2014). Cepten Yapılan Eğitim Harcamalarının Hanehalkı Gelirine Mali Yükü: Türkiye İçin İstatistiksel Bir Analiz, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 338-355.
- Şahin-İnce, S. (2019). Türkiye’nin Kalkınma Düzeyinin İnsani Gelişme Göstergeleriyle Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Şanlısoy, S. (2019). İnsani Gelişmişlik Endeksine Türk Cumhuriyetleri Örneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(6), 1570-1591
- Şaşmaz, M.Ü. ve Yayla, Y.E. (2018). Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicilerinin Değerlendirilmesi: Ekonomik Faktörler, *International Journal of Public Finance*, 3 (2), 249-268.
- Şeker-Demir, S. (2011). *Türkiye’nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi*. Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Şimşek M. ve Kadılar, C. (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), 115-140.

- Şimşek, M. ve Kadılar, C. (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi, *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Taban:ve Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi 1969-2001, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 159-181.
- TED, (2020). Bir Bakışta Eğitim 2020, <https://tedmem.org/download/bir-bakista-egitim-2020?wpdmdl=3567&refresh=5fd609315cd541607862577>, (Erişim Tarihi: 03.12.2020).
- Tıraş, H. H. (2019). Türkiye İçin İnsani Gelişmişlik Göstergeleri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(1), 15-31.
- Topallı, N. (2017). Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 129-140.
- Tosun, B. (2016). *Ekonomik Büyüme ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Kuznets Hipotezi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Turan, T. (2008). *İktisadi Büyüme Teorisine Giriş*, İstanbul: Yalın yayıncılık.
- TÜİK, (2020a). Eğitim İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Egitim-Harcamalari-Istatistikleri-2019-33670>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- TÜİK, (2020b). Sağlık Harcamaları İstatistikleri, 2019, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Saglik-Harcamalari-Istatistikleri-2019-33659>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).
- Türker, M. T. (2000). *İktisadi Büyümede Beşeri Sermaye Ve Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayenin Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Türker, M. T. (2000). *İktisadi Kalkınmada Beşeri Sermaye ve Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayenin Gelişimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Türker, M. T. (2009). İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi, *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, 25, 87-94
- UN (2019). Human Development Report 2019, Statistical annex, https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr2019.html (Erişim Tarihi: 03.12.2020).
- UN (2020), List of Least Developed Countries (as of December 2020), https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/publication/ldc_list.pdf, (Erişim Tarihi : 20.09.2020).
- UNCTAD (2017). The Least Developed Countries Report 2017, https://unctad.org/system/files/official-document/ldcr2017_en.pdf, (20.09.2020).
- Uncu, U. (2020). *İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü: Finlandiya Örneği Ve Türkiye İçin Çıkarımlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- UNDP (2005), *Human Development Report*, <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2005>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- UNDP, (2016). İnsani Gelişme Raporu: Herkes İçin İnsani Gelişme 2016. Ankara: UNDP, <https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/hdr2016/HDR%202016%20Overview%20TR.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.11.2020).
- UNDP, (2019). *Human Development Report*, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

- UNDP, (2020). İnsani Gelişme Raporu: Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen 2020. Ankara: UNDP, https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr-2020.html, (Erişim Tarihi: 29.12.2020).
- UN-OHRLLS (2010). Least Developed Countries (LDCs), http://www.unohrlls.org/UserFiles/File/UN_LDC_Factsheet_053112.pdf, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- UN-OHRLLS (2018). The Least Developed Countries, <http://www.unohrlls.org/UserFiles/File/LATEST%20IPoA.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- Uysal, Burhanettin (2019). Bir Meta Analizi Çalışması: Sağlık Harcamaları Örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(30), 635-641.
- Uzkurt C. ve Demirci, A.E. (2011). (Ed.). *Yenilik Yönetimi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.
- Ünsal, E. (2007). *İktisadi Büyüme*, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Ünsal, E. (2007). *Makro İktisat*, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- World Bank (2020). Human Capital Index, <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/human-capital-index>, (Erişim Tarihi: 03.12.2020).
- World Bank (2021a). Human Capital Index The 2020 HCI: Visualization, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/30498/33252.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, (Erişim Tarihi: 20.02.2021).
- World Bank Data (2020a). Eğitim İstatistikleri, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR#>, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).
- World Bank Data (2020b). İşgücü İstatistikleri, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- World Bank, (2017). Doing Business Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 190 Economies 2017, Washington DÇ<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>
- Yardımcı, P. (2006). *İçsel Büyüme Ve Türkiye'de İçsel Büyüme Etkileyen Faktörlerin Ampirik Analizi*, (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri. *C.Ü. İİBF Dergisi*, 3(1), 59-77.
- Yeldan, E. (2010). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara : Efil Yayınevi.
- Yıldırım Bayraktar, K. (2009). *İçsel Büyüme Teorisi Açısından İnsan Sermayesinin Büyüme Üzerine Etkisinin Analizi: Türkiye Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Yıldırım, M. ve Örnek, İ. (2012). *Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi*, Discussion Paper, No. 2012/84, Turkish Economic Association, Ankara.
- Yıldırım, S. (2005). *Beşeri Sermaye Birikimi ve Ekonomik Büyüme: Teori ve Uygulama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yılmaz, H. (2003). *Yenilik (İnovasyon) Yeni Ekonomi ve Rekabet*. Ankara: Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezleri Serisi.

- Yılmaz, Z. ve Danişoğlu, F. (2017). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü Ve Türkiye’de Beşeri Kalkınmanın Görünümü Olarak İnsani Gelişim Endeksi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (51), 117-147.
- Yörük, D. (2008). *Teoride ve Uygulamada Dış Ticaret Hadleri ve Kalkınma İlişkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yu, W. (2015). Human Capital, Social Capital and Economic Growth, *Athens Journal of Social Sciences*, 2(3),161-172
- Yumuş, A. (2011) *Kalkınma Planları Çerçevesinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Anlayışının Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Boyutları*, (Yayımlanmış Uzmanlık Tezi). T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Yumuşak, İ. G. (2008). Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye'nin Beşeri Sermaye Potansiyeli, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 55, 4-48.
- Yumuşak, İ. G. ve Tuna, Y. (2002). Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Beşeri Kalkınma Endeksi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 52(1), 1-26.
- Yumuşak, İ., Güran ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme, *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4, 57-70.
- Zor, A. (2020). İnsani Gelişim Endeksi ve Türkiye. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 38-52.

